નવ્વાણુનો ફેર અને બીજી વાતો

[સામાજિક ૨૦ નિર્દોષ વાતો]

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ-૨

એક રૂપિયો

'સસ્તું' સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય'

સામાજિક ટૂંકી વાર્તાઓ

નવ્વાણુનો ફેર

અને બીજી વાતો

★

અનુવાદકો :

કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા, સુરત

પુરુષોત્તમ મથુરાદાસ પરીખ, ખંભાત

★

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

★

એક રૂપિયો

પ્રત ૧૫૦૦ : સંવત ૨૦૦૫

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ લ૦ ઠક્કર,
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ : અમદાવાદ

નિવેદન

સામાજિક ટૂંકી વાર્તાઓના છૂટાછૂટા ચાર ભાગ આ સંસ્થા તરફથી સંવત ૧૯૭૦થી ૧૯૭૨ સુધીમાં બહાર પડેલા. એ આવૃત્તિઓ ખલાસ થતાં એ ચારે ભાગ એક પુસ્તકરૂપે 'સામાજિક ટૂંકી વાર્તાઓ' એ નામથી બે વખત પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

તેની ત્રીજી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૯૬માં બહાર પડેલી. આમાં-ની વાર્તાઓ આપણા સમાજજીવનનો તાદશ ચિતાર રજૂ કરતી હોઈ, તેનો વધુ પ્રચાર થાય એ માટે અને સૌ કોઈ સહેલાઈથી ખરીદી વાંચી શકે એ માટે (૧) દેરાણીનો કલહ અને બીજી વાતો, (૨) ગરીબાઈનો સંસાર અને બીજી વાતો, (૩) નવ્વાણુનો ફેર અને બીજી વાતો તથા (૪) મોહિની અને બીજી વાતો; એ રીતે ચાર ભાગમાં એ પુસ્તક વહેંચી નાખવામાં આવે છે.તે પૈકીનું આ પહેલું પુસ્તક હોઈ, તેમાં હિંદુસમાજની નિર્દોષ વીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે.

આગલી આવૃત્તિમાં આપેલું નિવેદન નીચે અવતરણમાં આપ્યું છે.

"આ પુસ્તકનો અનુવાદ તૈયાર કરવામાં અનુવાદક તેમ જ સંપાદકને યોગ્ય લાગ્યું ત્યાંત્યાં યથામતિ ફેરફાર અને વધઘટ કરવામાં આવ્યાં છે. વાતોનાં પરિણામરૂપે ફળીભૂત થતો બોધ કે જે પરોક્ષ વા અપરોક્ષરૂપે પ્રત્યેક વાર્તાને છેડે સમાયેલો હોય

છે, તેને વધુ ઉપયોગી અને સ્પષ્ટ બનાવવાના હેતુથી ઘણીખરી વાતોમાં તે ભાગ નવેસરથી લખ્યો છે.

× × ×

"આમાંની ત્રણ વાર્તાઓ રા. વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર પાસે તૈયાર કરાવેલી, એક વાર્તા 'વૈશ્યપત્રિકા'માં તથા બે વાર્તાઓ 'પટેલ બંધુ'માં આવેલી છતાં સ્થાયિત્વને યોગ્ય હોવાને લીધે તે આમાં દાખલ કરી છે.

"એ સિવાયની તમામ વાર્તાઓ શ્રીયુત કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતાના હાથની છે. એમાં ત્રણ તેમણે સ્વતંત્ર લખેલી છે. દસ વાર્તાઓ હિંદી 'ગૃહલક્ષ્મી' માસિકના અંકોમાંથી લેવાયેલી છે. તેમ જ પાંચ વાર્તાઓ 'વેંકટેશ્વર સમાચાર,' 'ઇન્દુ', 'સ્ત્રી દર્પણ' અને 'મર્યાદા'માંથી લેવામાં આવી છે. આ સર્વ મૂળ વાર્તાઓના લેખક, સંપાદક તેમ જ પ્રકાશક મહાશયોનો આ સ્થળે સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે. વાર્તાઓમાં રહેલી ખૂબીઓ તથા ઉપકારકતાનું મુખ્ય માન તેના મૂળ લેખક વિદ્વાનોને જ છે."

૧૫–૪–૧૯૪૯ મુંબઈ } સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

પ્રૌઢવાચનનાં ૧૮ પુસ્તકોની લોકોપયોગી નવી યોજના

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

પ્રૌઢશિક્ષણ માટે ઉપયોગી અને ઓછું ભણેલાંઓ રસપૂર્વક વાંચી–સમજી શકે, એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની પ્રથમ યોજનાનાં નીચેનાં ૧૮ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે અને તેનું સંપાદન જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. **મોહનલાલ મહેતા(સોપાન)એ કર્યું છે.** તમે આ પુસ્તકો વસાવ્યાં ન હોય, તો આજે જ વસાવી લેવા ભલામણ છે.

	પાન	કિંમત
૧. **પ્રકાશનાં પગલાં :** (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. કરસનદાસ માણેક:		
★ જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ	૧૨૮	૦–૧૦
૨. **રાખની ઢગલી:** (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. 'સૌજન્ય:'		
★ વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ	૧૨૮	૦–૧૦
૩. **હાસ્ય–તરંગ :** (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દવે:		
★ જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ-લેખો	૧૫૨	૦–૧૦
૪. **જીવનની કલા :** લે૦ શ્રી. રવિશંકર વિ. મહેતા:		
★ જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન	૧૪૦	૦–૧૦
૫. **જગતમાં જાણવા જેવું :** (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. છોટાલાલ કામદાર:		
★ જગતની અદ્‌ભુતતા ને ઉપયોગિતાનો સરલ પરિચય	૧૨૮	૦–૧૦
૬. **જીવનપરિવર્તન :** (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. સોપાન :		
★ જીવનપલટાની એક કરુણ–મંગળ સળંગ વાર્તા	૧૪૦	૦–૧૦
૭. **ઇતિહાસને અજવાળે :** (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા:		
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા	૧૩૬	૦–૧૦
૮. **ગૃહજીવનની કલા :** (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. 'સમાજશાસ્ત્રી:'		
★ ઘરમાં સુખ ને સંપથી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો	૧૨૮	૦–૧૦
૯. **ગામડું બોલે છે :** (સચિત્ર) લે૦ શ્રી. ચુનિલાલ મડિયા:		
★ હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન	૧૪૪	૦–૧૦
૧૦. **ગૃહજીવનનાં દશ્યો :** (સચિત્ર) લેખિકા : શ્રી. કુમુદ શેઠ:		
★ આપણાં ગૃહકુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો	૧૩૨	૦–૧૦
૧૧. **મારો ભારત દેશ :** (સચિત્ર) લે૦ કાન્તિલાલ પરીખ:		
★ ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય	૧૩૬	૦–૧૦

૧૨. આરોગ્યસાધના : લે૦ ડુંગરશી ધરમશી સંપટ :
★ આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન ૧૫૮ ૦–૧૦

૧૩. ભગવાનનાં છોરું : (સચિત્ર) લેખક : પુરાતન બુચ:
★ હરિજનોના જીવન-પ્રસંગોનો હૃબહૂ ચિતાર ૧૩૬ ૦–૧૦

૧૪. સાહસકથાઓ : લે૦ શ્રી. રમણીક અરાલવાળા :
★ લોકકલ્યાણ અર્થે સાહસ કરનાર વીરોની કથાઓ ૧૪૪ ૦–૧૦

૧૫. ગુજરાતના સેવકો : લે૦ ચન્દ્રકાન્ત શાહ:
★ ગુજરાતના ૪ મૂક સેવકોનાં જીવનચરિત્રો ૧૧૬ ૦–૧૦

૧૬. પટલાઈના પેચ ભા. ૧લો : લે૦ ઈશ્વર પેટલીકર:
★ સામાજિક કુરૂઢિઓ પર વેધક દૃષ્ટિપાત ૧૫૨ ૦–૧૦

૧૭. પટલાઈના પેચ ભા. ૨જો : લે૦ ઈશ્વર પેટલીકર:
★ સામાજિક કુરૂઢિઓ પર વેધક દૃષ્ટિપાત ૧૭૬ ૦–૧૦

૧૮. ગીતહોરી અને બીજાં નાટકો : લે૦ સુરેશ ગાંધી:
★ તખ્તાલાયકીવાળાં પાંચ ગીત-નાટકોનો સંગ્રહ ૧૬૦ ૦–૧૦

- દરેક પુસ્તકનું પોસ્ટેજ બે આના જુદું સમજવું.
- ઉપરનાં અઢારે પુસ્તકો સાથે ખરીદનારને માત્ર રૂ. ૧૦)માં મળશે. બધાં પુસ્તકો ટપાલરસ્તે મંગાવનારે ટપાલખર્ચના રૂા. ૧–૮ વધુ મોકલવા.

યોજના ૨

આ શ્રેણી માટે બીજાં ૧૮ પુસ્તકોની નવી યોજના તૈયાર થઈ છે. અને તેનું સંપાદન પણ શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન) કરે છે. આ નવી યોજનામાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે.

૧–૨ ગ્રામરચના–(સચિત્ર) રવિશંકર મહારાજ: ૨૮૦ ૧–૪ ૦–૪

૩–૪ કંકુ ને કન્યા–શ્રી. ઈશ્વર પેટલીકર ૧૯૨ ૧–૪ ૦–૪

૫. પરમપૂજ્ય બાપુ–શ્રી. સોપાન તથા શ્રી. જી. રામચંદ્રન ૧૪૪ ૧–૪ ૦–૧૦

૬. બાળકોની માવજત–શ્રીમતી જી. કે. ઉપાધ્યાય ૧૧૨ ૦–૧૦ ૦–૪

બીજાં પુસ્તકો હવે પછી પ્રસિદ્ધ થશે.

અનુક્રમ

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૬૭	૩	અલિંગજ	અલિ ગંજ
,,	૫	એટલમાં	એટલામાં
૨૭૦	૩૩	માંડ્યાં.	માંડ્યા.
૨૮૪	૨૧	વસરની	વરસની
૨૮૯	૩૦	મેં	એ
૨૯૯	૧૯	વહાલાં	વહાલા
૩૨૪	૫	રામનથના	રામનાથના
૩૨૯	૧૩	પાસે પાસે	પાસે
૩૩૪	૧૫	ધમકીને	ધમકી
૩૪૩	૫	સમજાવીશ	સમજાવી
૩૪૫	૨૪	જઈ પાસે	પાસે જઈ
૩૫૮	૨૯	ઊંધી	ઊંઘી
,,	૩૪	ઊંધ	ઊંઘ
૩૭૩	૧૩	દીવાનખાનમાં	દીવાનખાનામાં
૩૭૬	૧૭–૧૮	પોલીસ	પાલીસ
૩૮૭	૧૧	પાડી ?"	પડી ?"
૪૦૧	૩૧	ઓવા	આવા

३१–नव्वाणुनो फेर

(૧)

દિલ્હીમાં ચંદ્રગુપ્ત નામના એક ધનાઢ્ય વણિકની પાડોશમાં કૃષ્ણદાસ નામનો એક સુથાર રહેતો હતો.

કૃષ્ણદાસની પત્ની કમળાએ બહાર આંગણામાં આવીને બૂમ મારી: "બહેન શશિમુખી? ઓ શશિમુખી બહેન!"

અવાજ સાંભળતાં જ વણિક સ્ત્રીએ અગાસીમાં આવીને કહ્યું: "કેમ બહેન! આજે આટલું બધું મોડું થયું? હું તો ક્યારની વાટ જોઈ રહી છું."

કમળા: "શું કરું બહેન! આજે જરા એમને માટે વેડમી બનાવવામાં રોકાઈ ગઈ હતી, એટલે મોડું થયું."

શશિમુખી: "અલિ! તું તો રોજરોજ નવાંનવાં મિષ્ટાન્ન બનાવતાં પરવારતી જ નથી! તમારો ખરચ પણ કોણ જાણે કેમ નભે છે? તારા પતિ તો રોજનો ચોખ્ખો ને ચટ એક રૂપિયો કમાઈ લાવે છે, તે પર આટલો બધો ખરચ! એ તે કેમ પાલવે બા?"

કમળાએ હસતાંહસતાં જવાબ આપ્યો: "અલિ બહેન! તું તો છેક જ ગાંડી લાગે છે. એટલું પણ નથી સમજતી કે

દાળભાતનો સાધારણ ખોરાક તો મહિને દસ કે પાંચ રૂપિયા કમાનાર ખાઈ શકે છે, તો અમારે તો ત્રીસ રૂપિયા આવે છે, એટલે અમે જરા સારુંસારું કરીને ખાઈએ એમાં શી નવાઈ! તારા પતિની રોજની આટઆટલા રૂપિયાની કમાણી છતાં જાણે તેં રૂપિયાનું મોં જ ન જોયું હોય એવી વાત કરે છે! અમારે ક્યાં સાત–પાંચ ખાનાર છે? એ ને હું બે જણા ને વળી અહીં ક્યાં તમારી પેઠે કોઈને માટે બચાવી મૂકવાનું છે? લખ મળવાના યે નથી અને લખેશરી થવાનાં યે નથી!"

એટલામાં શશિમુખીએ બારણાં ખખડવાનો અવાજ સાંભળ્યો. આથી તેણે કમળાને કહ્યું: "બહેન! એ આજે વહેલા આવ્યા હોય એમ લાગે છે. ચાલ ત્યારે હમણાં તો હું જરા જાઉં છું. વળી કાલે મળીશું." એમ કહીને શશિ-મુખીએ નીચે ઊતરીને કમાડ ઉઘાડ્યાં તો માલૂમ પડ્યું કે, કામવાળી આવી છે; પણ પાછી તે ઘરમાં આવીને કામમાં જ મંડી અને થોડીવાર પછી પરવારીને પતિની વાટ જોતી બેઠી.

(૨)

બરાબર પાંચના ટકોરાએ શેઠ દુકાનેથી ઘેર આવ્યા. શશિમુખીએ મધુર ભાષણથી તેમનું સ્વાગત કર્યું અને પંખો નાખવા લાગી. એટલામાં કામવાળીએ આવીને કહ્યું: "વહુજી! બધું કામ થઈ ગયું છે. હવે હું ઘેર જાઉં છું."

તેને રજા આપીને શશિમુખીએ પતિને પાણીનો લોટો આણી આપ્યો અને તે પછી તેમને જમવા ઉઠાડ્યા. ચંદ્રગુપ્ત ભોજન કરતાં કરતાં શશિમુખી તરફ તાકીતાકીને જોયું અને બોલ્યા:

"આજે કેમ તું આમ વિચારમાં જણાય છે?"

શશિમુખીએ હસતું મોં કરીને જવાબ આપ્યો: “આજે મને એક શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે કે, આ આપણા પાડોશી મિસ્ત્રી રોજનો એક રૂપિયો કમાઈ લાવે છે, તેટલામાં એ બન્ને જણ દરરોજ બે ધાન સાથે ખાય છે. ત્યારે આપણે તો પ્રભુની મહેરબાનીથી પાંચ પૈસે સુખી છીએ; છતાં સામાન્ય રીતનું ભોજન જ કેમ ખાઈએ છીએ? માટે આપને માટે કાલથી કંઈક કરવાની રજા આપો તો ઠીક.”

શેઠ પત્નીનાં આવાં મીઠાં અને સરળ વચનો સાંભળીને હસીને બોલ્યા: “તું તો ગાંડી છે! એ લોકો હજી તરુણ અવસ્થામાં છે અને જેટલું લાવે છે તેટલું વાપરી નાખે છે; પણ ઘડપણમાં જ્યારે હાથપગ અટકી જશે, ત્યારે એમની શી દશા થશે? અને હમણાં નહિ તો પાછળથી પણ સંતાન થયાં, તો તેમની પણ કેવી કમબખ્તી થશે? તે વખત એમને બચાવ કરવાના ફાયદા જણાઈ આવશે અને હમણાંના ઉડાઉપણા માટે પશ્ચાત્તાપ થશે. અરે! ઘડપણની વાત તો દૂર રહી, પણ હમણાં જ સાજાંમાંદાં થયાં કે બે દિવસ કામ પર ન જઈ શકાયું ત્યારે શું કરશે?”

પોતાની બહેનપણીના ભવિષ્યના દુઃખનો ચિતાર ખડો થતાં શશિમુખીનું હૃદય કંપી ઊઠયું અને તે શોકગ્રસ્ત થઈને બોલી: “એવો કોઈ માર્ગ છે કે જેનાથી મારી સખી કમળા અને તેના પતિનું એ ભાવી દુઃખ દૂર થાય અને તેઓ સુધરી શકે? કદાચ તે ઉપાય કરવામાં પાંચ પૈસાનો ખરચ થાય; તો પણ એક માણસનું આખું ભવિષ્ય સુધરી જાય તેના પુણ્ય આગળ તે શા હિસાબમાં?”

પોતાની પત્નીનો આવો ઉત્તમ સખીપ્રેમ અને પારમાર્થિક-વૃત્તિ જોઈને શેઠને ઘણો આનંદ થયો. તેણે કહ્યું: “તું જરા ધીરજ રાખ, ઈશ્વર કરે તો તેની દશા સુધરી પણ જાય.”

એટલું કહીને તેમણે તેને કૂંચીઓનો ઝૂમખો આપીને નવ્વાણું રૂપિયા કાઢી લાવવા જણાવ્યું. રૂપિયા આવ્યા પછી એક કાપલી મૂકીને કકડામાં બાંધીને કહ્યું કે, "પ્રિયે! પોટલી લઈ જા અને આજે રાત્રે ગુપચુપ રીતે એ લોકોનાં બારણાંમાં ફેંકી આવજે."

(૩)

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં કમળા ઊઠીને જેવી બારણાં બહાર પગ મૂકવા જાય છે, તેવી જ પેલી પોટલી ઉપર તેની નજર પડી. ઉઠાવીને જોતાં જ તે હર્ષઘેલી થઈને પતિ પાસે દોડી ગઈ અને સઘળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. કૃષ્ણદાસને પણ આનંદ થયો; પરંતુ તે બોલી ઊઠ્યો: "આ પોટલી આપણે શા ખપની? એ રૂપિયા આપણા તો થોડા જ છે? કોઈ ભલા માણસના પડી ગયા હશે કે ગમે તેમ હો, પણ એ પ્રામાણિકપણે આપણા તો ન જ કહી શકાય. આપણે એનો માલિક શોધીને તેને પહોંચતા કરવા જોઈએ."

એમ કહીને તેણે કેટલા રૂપિયા છે, તે ગણી જોવા પોટલી છોડી, તો માંહેથી એક નાની સરખી કાગળની કાપલી મળી આવી. તેના પર એટલુંજ લખ્યું હતું કે, 'કૃષ્ણદાસને ભેટ.' હવે મિસ્ત્રીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. કમળા પણ બહુ રાજી થઈ અને પછી તેઓ વિચારવા લાગ્યાં કે, એવો તો કયો સખી ગૃહસ્થ હશે કે જેમણે આટલી મોટી ભેટ આપણે માટે આમ ગુપ્ત રીતે મોકલી છે? પણ તેઓ એનો ભેદ પામી શક્યાં નહિ. પછી મિસ્ત્રી રૂપિયા ગણવા લાગ્યો, એક, બે ને ત્રણ વખત એણે ફરી ફરીને તે ગણી જોયા!

આથી કમળા બોલી ઊઠી: "હરખના માર્યા કંઈ ગાંડા થઈ ગયા કે શું? એમાં ત્રણત્રણ વખત તે શું ગણવાનું હતું?"

કૃષ્ણદાસ: "મને લાગ્યું કેમ મોકલનારાએ 'નવ્વાણું ત્યાં ભર્યા સો' એ કહેવત પ્રમાણે કંઇ એક રૂપિયા માટે બાકી ન રાખ્યું હોય. કદાચ મારી ગણવામાં ભૂલ થતી હશે, એમ ધારીને ફરી ફરીને ગણી જોયા; પણ એ તો નવ્વાણુંજ થયા!"

હવે તેઓ રૂપિયાના મોહમાં ઘેરાયાં અને પરસ્પર કહેવા લાગ્યાં કે, "આપણે એકાદ રૂપિયો બચાવીને પણ જેમ બને તેમ જલદી પૂરા સો રૂપિયા કરવા જોઇએ."

તેમણે ઠરાવ કર્યો કે, આજના રૂપિયામાંથી "ચાર આના બચાવવા અને બાર આના ખરચવા" અને એ પ્રમાણે ચાર દિવસમાં એક પૂરો રૂપિયો બચાવી દેવો. બરાબર ચોથે દિવસે પેલી પોટલી પૂરા સો રૂપિયાની થઇ; પણ હવે તો તેમને વધારે ને વધારે પૈસા એકત્ર કરવાનો મોહ લાગ્યો.

દિવસે દિવસે જેટલો ગિનજરૂરી અને ઉડાઉ ખર્ચ થતો હતો, તે કમી થઇ ગયો અને તેઓ રૂપિયા જોડવાના પ્રયત્નમાં તનમનથી મંડી ગયાં. હવે તો સામાન્ય પ્રકારનાં ભોજન અને મધ્યમ પ્રકારનાં કપડાં ઉપર તેમને રુચિ થઇ અને તેમાંજ તેઓને આનંદ લાગવા માંડ્યો.

(૪)

નવ્વાણું રૂપિયાની પોટલી ફેંકયા પછી કેટલાક દિવસે શશિમુખીએ અગાસીમાં આવીને પોતાની સખીને બૂમ મારી.

શશિમુખીનો બોલ સાંભળીને કમળા તરતજ બહાર દોડી આવી અને બોલી ઊઠી: "કેમ બહેન! તમે તો આજે ઘણે દહાડે દર્શન દીધાં!"

શશિમુખી: "વાહરે અલિ! તું તો ચોર કોટવાળને દંડે એના જેવું કરે છે. હું તો અહીં દરરોજ આવીને બેસું છું અને તારી વાટ જોઉં છું, પણ તું તો જાણે શાં શાં પકવાન્ન બનાવવામાં ડૂબી ગઇ હશે, તે બહાર દેખાયજ શાની?"

કમળા: (જરા હસીને) "અરે બહેન શાનાં પકવાન્ન? હમણાં તો કામ આડે જરાએ નવરીજ પડતી નથી."

શશિમુખી: "પણ બહેન! આજે તો તારો રંગ કંઇક જુદોજ જણાય છે! કયાં ગઇ પેલી તારી ચમકતી સાડી કે આજે મારા

જેવું લૂગડું પહેર્યું? અને વળી તમારે તે બે જણનું કામ કેટલું, કે નવરીજ પડતી નથી?"

આથી કમળાએ ખુલ્લા દિલથી બધી વાત માંડીને કહી સંભળાવી.

શશિમુખીએ પ્રસન્નવદને જણાવ્યું: "હા, બહેન! હવેજ તમને રૂપિયાની કિંમત જણાઇ! ઈશ્વરને ધન્યવાદ ઘટે છે કે તેણે તમને ખરો માર્ગ આપ્યો.

એટલું કહી તે વહેલી વહેલી ચંદ્રગુપ્ત પાસે ચાલી ગઈ.

ચંદ્રગુપ્ત તેને આનંદમાં ને આનંદમાં પોતાના તરફ દોડી આવતી જોઇને બોલી ઊઠ્યો:

"કેમ! કેમ! આટલું બધું શું છે?"

શશિમુખી: "આજે મેં કમળાની મુલાકાત લીધી. હવે તો તેના ઘરમાં તદ્દનજ ફેરફાર થઇ ગયો........."

વચમાંજ ચંદ્રગુપ્ત બોલી ઊઠ્યો: "નહિ કેમ થાય? એ તો છે બધો નવ્વાણુંનો ફેર!"

३२–इस हाथ दे उस हाथ ले

(૧)

શુક્રવારનો દિવસ હતો. લખનૌના અલિંગજ મહોલ્લામાં એક સાત વરસની બ્રાહ્મણકન્યા ખાવાને માટે બે પૈસાની કચોરી લઇ આવીને પોતાના ઘરના ઓટલા ઉપર ઊભી હતી. એટલામાં ભૂખ્યા જેવો એક બુઢ્ઢો માણસ તેના બારણા આગળ આવી ચડ્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકી રહ્યાં હતાં. તેને રોતો જોઇને પેલી છોકરીએ એકદમ પૂછ્યું: "સાંઇ બાબા ! કેમ રડો છો?"

ફકીરે અચકાતાં અચકાતાં જવાબ આપ્યો: "બેટા! આજે ત્રણ દિવસનો હું ભૂખ્યો છું. જ્યાં ગયો ત્યાં કોઇએ ટુકડો પણ નાખ્યો નથી. આજે તો ભૂખથી પ્રાણ નીકળી રહ્યા છે!"

તે સહૃદય બાલિકાને ફકીરની વાત સાંભળીને ઘણી દયા આવી. તેણે ફકીરને કહ્યું: "બાબા ! તમે અહીં બેસો, મારી મા પાસેથી તમારે માટે રોટલી લઇ આવું છું." એમ કહીને તે ઘરમાં દોડી ગઈ અને પોતાની માને કહેવા લાગી: "મા ! મા ! આપણે બારણે બિચારો એક ઘરડો માણસ ઊભો છે અને ત્રણ દિવસથી ભૂખ્યો છે. બિચારાને કેટલી બધી ભૂખ લાગી હશે? જોને, આજે આપણે જરા વહેલું ખાધું હતું, તેથી અત્યારમાંજ મને કેટલી બધી ભૂખ લાગી આવી છે કે, મારે કચોરી લેવી પડી? ત્યારે એ બિચારો ત્રણ ત્રણ દિવસની ભૂખ કેમ વેઠી શકતો હશે? મા ! તું મને રોટલી કાઢી આપે, તો હું તે બાપડાને ખવડાવીને પાણી પાઈ આવું."

માતાએ કહ્યું: "બેટા ! આજે ખાવાનું કંઇ પણ વધ્યું નથી; નહિ તો તને પણ કચોરી લાવવા પૈસા શું કામ આપત?"

આ સાંભળીને તે બાલિકા નિરાશ થઈ ગઈ અને બહાર આવીને ફકીરને કહેવા લાગી: "બાબા ! આજે તો ઘરમાં એક પણ રોટી રહી નથી; પરંતુ મારી પાસે આટલી કચોરી છે તે લો."

ડોસો: "લાવ બેટા, એટલું તો એટલું. પાણી પીવાનો તો આધાર થશે!"

એમ કહી તેણે પેલી કચોરી ખાધી ને બાલિકાએ પાણી આપ્યું

તે પીને ‘પ્રભુ તારું ભલું કરે’ એમ દુવા દઈ ચાલતો થયો.

(૨)

ઉપરના બનાવને કેટલાક દિવસ વીતી ગયા છે. એક દિવસ તે બાલિકા સારાં સારાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરીને પોતાના એક સગાને ત્યાં લગ્નમાં ગઈ હતી. ત્યાંથી સંધ્યાકાળ થતાં તે એકલીજ પોતાના ઘર તરફ આવવા ચાલી નીકળી અને બધાં લગ્નની ધામધૂમમાં પડેલાં હોવાથી કોઇનું તેના તરફ લક્ષ ગયું નહિ. તેને આમ એકલી જતી જોઇને એક ઠગારી સ્ત્રી તેની પાછળ પડી અને તક મળતાં તેના મોંમાં કપડાંનો ડૂચો મારી તેને પીઠ પર નાખીને શહેર બહાર ચાલી ગઈ. થોડે દૂર જવા પછી તે અટકી અને આમતેમ નજર ફેરવીને કોઇ નહિ જણાવાથી બાલિકાનાં ઘરેણાં ઉતારવા મંડી.

પાસેના ઝાડ નીચે બેઠેલો એક માણસ આ સઘળું જોયા કરતો હતો; પણ તે ઝાડની ઓથમાં હોવાથી પેલી દુષ્ટાના જોવામાં આવ્યો ન હતો. તેણે એકદમ દોડી આવીને પોતાની ડાંગ તે દુષ્ટાના વાંસા પર ફેરવી વાળી અને તે ‘ઓ બાપ રે, મારી નાખી રે!’ એમ પોકારતી પોકારતી નાસી ગઈ. પેલો માણસ બિચારો બુઢ્ઢો હતો, એટલે તેની પાછળ દોડીને તેને પકડી શક્યો નહિ ને તે સ્ત્રી પોતાના પાપની આટલીજ સજા પામીને છટકી જવા પામી.

હવે બુઢ્ઢાએ પેલી બાલિકા તરફ જોતાંજ તે અચંબો પામ્યો! અને પોકારી ઊઠ્યો: “અરે! આ તો તેજ ભલી છોકરી, કે જેણે તે દિવસે કચોરી આપીને મારો જીવ બચાવ્યો હતો!”

ડોસાએ તે બાલિકાને આશ્વાસન આપીને બધી હકીકત પૂછી અને પછી તે તેના ઘર સુધી પહોંચાડવા આવ્યો.

ત્યાં તે છોકરીનાં માબાપ રોતાંકકળતાં તેને શોધી રહ્યાં હતાં. તેમને પોતાની દીકરીને સાજીસમી પાછી આવેલી જોઇને કેટલો બધો આનંદ થયો હશે? તેમણે પેલા બુઢ્ઢા ફકીરની બહુ પ્રશંસા કરી અને તેને કંઇક ભેટ આપવા માંડી; પણ તેનો સ્વીકાર ન કરતાં તે બોલ્યો: “બાબા! તમારી છોકરી પોતાનાજ પુણ્યબળથી બચી શકી છે; કારણ કે તે દિવસે એણે મને કચોરી ખવડાવીને જીવતો રાખ્યો, તોજ આજે એનો જાન બચાવવા પ્રભુએ મને તક આપી. એ તો મહાન પ્રભુનો કાયદોજ છે કે, ‘ઇસ હાથ દે, ઉસ હાથ લે,’” એમ કહીને પછી તે ફકીર ત્યાં નહિ રોકાતાં ચાલી નીકળ્યો.

૩૩–પુનર્જન્મ

(૧)

"તારા હાથમાં તારા પતિના લખેલા આટલા આટલા તો કાગળ છે, પછી તું શાથી કહે છે કે, એ તને ચાહતા નથી ?" એટલું કહીને કાન્તાએ બળપૂર્વક સરલાના હાથમાંથી કાગળોનું બંડલ છીનવી લીધું.

મ્લાન મુખે સરલાએ કહ્યું: "બહેન ! એ પત્રો પહેલાંના છે. આજે ત્રણ વરસથી તો એક દિવસ પણ એમનું હસતું વદન જોવા હું ભાગ્યશાળી થઇ નથી. રાત્રિએ તો ઘરમાં ટકતા પણ નથી. દિવસના એ કોઇ કોઇ વખતેજ દેખાવ દે છે; ત્યારે પણ દિલ ખોલીને એ વાત કરતા નથી."

કાન્તા કાગળો વાંચવા મંડી. એ પત્રો શ્રીધરે વિવાહ પછી પોતાની બાલિકા પત્ની સરલાને લખ્યા હતા. તે સમયે તે નવયુવક હતો અને પોતાના પિતાની–સોનાની–દુકાનમાં ઘરેણાં ઉપર નકશી ચીતરવાનું કામ કરતો હતો. શ્રીધરે નકશીકામમાં ઘણી નિપુણતા મેળવી હતી અને પિતાપુત્રની કમાણીથી તેમની આજીવિકા સારી રીતે ચાલતી હતી.

(૨)

પુત્ર હવે લાયક થઇ ગયો છે, એમ જાણીને શ્રીધરના પિતા રામદાસ સોની તેના વિવાહ માટે પ્રયત્ન કરવા મંડ્યા. તપાસ કરતાં કરતાં સરલા ઉપર તેમની નજર ઠરી. જો કે તે રંગે શામળી હતી, પણ ઘાટીલી, કામકાજમાં ચતુર અને પુષ્ટ હતી તેથી તથા એક માબાપવિનાની છોકરી જાણીને રામદાસે તેને પુત્રવધૂ તરીકે સ્વીકારી હતી. શ્રીધર પણ કૃષ્ણવર્ણજ હતો, એટલે તેના કરતાં તો સરલા ઓછી સુંદર નજ હતી.

એ સમયે શ્રીધર પ્રથમ યૌવનમાં હતો, આથી તે સરલાને નાના પ્રકારની શબ્દરચનાઓવાળા પત્ર લખતો હતો. તેણે પત્ર

લખવાની શૈલી એક કવિતાના પુસ્તકમાંથી ઉપાડી લીધી હતી; કેટલાંક પોતાનાં જોડકણાં અને કેટલીક પેલા પુસ્તકમાંની કડીઓ તે કાગળ પર સુંદર રીતે ચીપીચીપીને લખતો અને તેની આજુબાજુ સુંદર વેલ ચીતરીને તે પત્ર સરલા ઉપર મોકલી દેતો. પત્ર લખવામાં તે આટલી મહેનત અને આટલી નકશી શા માટે કરતો હશે, એ તો તે પોતે પણ બરાબર સમજી શક્યો નહોતો.

બાલિકા સરલાની તો વાતજ જુદી હતી. તે પણ સ્વામીનો પત્ર મળતાં સર્વની નજર ચુકાવીને કંઇક લજ્જા સાથે તે વાંચવા અને કવિતાનો અર્થ સમજવા યત્ન કરવા મંડી જતી; પરંતુ તે સમજવા જેટલી યોગ્યતા તેનામાં હજી આવી ન હતી, તેથી જે કડી તે બરાબર સમજી ન શકતી, તેમાંથી તે સ્વામીના અસીમ પ્રેમનો મનમાન્યો અર્થ ઉપજાવીને–કલ્પીને તે આનંદસાગરમાં ડૂબી જતી. માતપિતાના મૃત્યુથી તે મામાને ઘેર અનાદર સાથે ઊછરતી હતી; આથી તે ત્યાં ઘણા સંકોચથી રહેતી. એ સમયે શ્રીધર તેને કેટલી બધી ચાહતો હતો ! પત્રમાં કેવી કેવી વાતો લખતો હતો ! તે સઘળું વાંચીને હમણાં પણ તેને તે સોનાના દિવસો યાદ આવતા હતા.

કાન્તા જ્યારે આ સઘળા પત્રો વાંચવામાં પડી હતી, ત્યારે સરલાને બધી પાછલી ઘટનાઓ યાદ આવવા લાગી. ટપાલી આવવાને વખતે તે બારણા તરફ કેવી નજર રાખતી હતી, ઇત્યાદિ સઘળી બાલ્યલીલા તેના સ્મરણપટ પર તરી આવી.

(૩)

આજે તેજ સ્વામી તેનાથી વિમુખ થઈ ગયો છે. રામદાસ તો બિચારો ત્રણ વરસથી આ લોકનો પરિત્યાગ કરી ગયો છે અને સોનીની દુકાન પણ ઊઠી ગઈ છે. શ્રીધર હવે કશો પણ ઉદ્યમ કરતો નથી અને મહોલ્લાના કેટલાક નિરુદ્યમી છોકરાઓ સાથે ભળીને એક ગાયનમંડળી ઊભી કરવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે. એક છોકરાના ઘરમાં અખાડો જમાવવામાં આવ્યો અને એક પેટી, (હારમોનિયમ) એક જોડ તબલાં, એક જાજમ અને હુક્કા, ચલમો તથા તંબાકુ એકત્ર કરવામાં આવ્યાં. ડ્રેસ–પોશાક–ક્યાંથી લાવવો તે નક્કી કરવામાં આવ્યું ન હતું, પણ તેટલાથીજ કંઈ કામ અટકે એમ ન હતું. દરરોજ નવા નવા વેશ ભજવવા માંડ્યાં. શ્રીધર રાત્રે ત્યાંજ પડી રહેતો, દિવસે પણ જમવાના વખતેજ

આવતો, પણ અધૂરામાં પૂરું બેએક દિવસથી સરલાને સ્વામીના મુખમાંથી દારૂની પણ ગંધ આવતી માલૂમ પડી !

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષો આમ ને આમ કેવાં દુઃખમાં વીત્યાં હતાં, તે તો સરલાનુંજ મન જાણતું હતું. પોતાની પાસે અને તેની સાસુની પાસે જે બેચાર ઘરેણાંગાંઠાં હતાં, તે વેચી–સાટીને તેઓ એક ટંક આછુંપાતળું ખાઇને દિવસ ગુજારી રહ્યાં હતાં. શ્રીધર સાંજે ખાવા આવતો ન હતો, આથી સરલા અને તેની સાસુ પણ કદી કદી એકબે પૈસાના ચણા–મમરા ફાકીને કે ઘણીખરી વાર તો એમને એમજ ચલાવી લેતાં. તે બિચારાં દિવસે પણ પેટ ભરીને અન્ન પામતાં ન હતાં. શ્રીધરે એક પણ દિવસ વિચાર કર્યો નહતો કે બપોરે હું જે જમી જાઉં છું, તેને માટેનો ખર્ચ ક્યાંથી આવતો હશે ? કોઈ દિવસ તેની માતા પૈસાની તંગીની વાત કાઢતી તો તે ગુસ્સે થઇને ચાલ્યો જતો અને બેત્રણ દિવસ સુધી મોંજ બતાવતો નહિ.

કાન્તાનો પતિ છાપખાનામાં કંપોઝિટર હતો. તે પણ પહેલાં શ્રીધરની મંડળીમાં હતો; પણ કેટલાક દિવસ થયાં તેણે પ્રભુકૃપાથી એ મંડળીનો સંસર્ગ છોડી દીધો છે. હવે તે બે પૈસાની મજૂરી કરે છે અને કદી કદી રાતપાળી કરીને પણ ચાલુ પગાર ઉપરાંત દશબાર આના મેળવે છે. આ રીતે પોતાની જાતમહેનતના બચાવેલા પૈસામાંથી તેણે કાન્તાને એક સોનાની મોહનમાળા પણ કરાવી આપી છે.

કાન્તા તેને વારંવાર કહેતી કે, "તમે શ્રીધરને સુમાર્ગે ચડાવો" પરંતુ શ્રીધર બીજાના કહેવાથી સુધરે તેવો ન હતો.

(૪)

શ્રીધરના પત્રો વાંચી રહ્યા પછી કાન્તાએ કહ્યું: "જો બહેન ! એક કામ બની શકે તો તારો પતિ તારા ઉપર સ્નેહ રાખતો થઈ જાય."

સરલાએ આતુરતાથી પૂછ્યું: "બહેન ! કહેને કયું કામ ?"

કાન્તા— સાંભળ, એક દિવસ મારી સ્થિતિ પણ તારા જેવીજ હતી. આટલા દિવસ સુધી મેં વાત કાઢી ન હતી, પણ હવે તારું દુઃખ જોયું જતું નથી. તું સિદ્ધેશ્વરીમાતાની માનતા લે અને પાંચ ફળ તથા સિંદૂરની દાબડી સાથે પૂજા મોકલી દે.

સરલા—બહેન ! કેટલોક ખર્ચ થશે ?

કાન્તા—આઠ આનાથી ઓછો તો નહિ થાય. તું મને પૈસા આપીશ, એટલે સઘળો સામાન હું મંગાવીને તને પહોંચતો કરીશ.

સરલા—પણ આઠ આના લાવું ક્યાંથી ? કાન્તા ! મારી પાસે તો એક પૈસો પણ નથી. 'આપણને આજનો દહાડો ગભડશે' એમ કહીને માએ આજે ચણા પણ લીધા નથી.

કાન્તા—બ્હેન ! હું તો હમણાં આઠ આના આપું; પણ પારકા પૈસાથી પૂજાનું ફળ મળતું નથી. વળી ઉછીના આપું છું, એમ કહીને આપવાથી પણ કામ સરતું નથી. જો કોઇપણ રીતે તું તારા સ્વામી પાસેથી આઠ આના લઇ શકે, તો સૌ કરતાં સારું.

સરલા—બ્હેન ! તે તો મારા ભાગ્યમાંજ નથી. એવું જો બની શકતું હોય, તો પછી આટલું દુઃખ શા માટે વેઠું ? આજ સુધીમાં એક પૈસો પણ પામી નથી, તો વળી આજે આઠ આના !

કાન્તા—તોપણ એકાદ વખત માગી તો જો. પ્રયત્ન કરવો એ આપણું કામ છે. મેં પણ મહામહેનતે એમની પાસેથી રૂપિયો મેળવ્યો હતો અને તેજ રૂપિયામાંથી ભેટ-પૂજા મોકલવાથી માતા સિદ્ધેશ્વરીએ કૃપાદૃષ્ટિ કરી હતી.

બહારથી સરલાની સાસુએ બૂમ પાડી: "વહુ !"

સરલા-બ્હેન ! જરા બેસજે ! હું હમણાં જાઉં છું. માજી બોલાવે છે.

કાન્તા—ત્યારે હું પણ હવે તો જઇશ. વળી કાલે આવીશ.

શ્રીધરને કોઇએ કહ્યું હતું કે, "પાનાનો જુગાર ખેલવાથી ભાગ્યજ ફરી જાય છે ! એક રૂપિયાના ચાર રૂપિયા તો શું પણ વીસપચીસ પણ થઇ જાય છે. માત્ર દાવ સારા પડવા જોઇએ અને જરા હોશિયારી રાખવી જોઇએ."

શ્રીધર એક દિવસ બેચાર પૈસા મૂકીને રમ્યો અને ચાર આના લઇને ઊઠ્યો. આથી તેનો લોભ વધ્યો ને જુગારની લતમાં પડ્યો. હવે તે પાઇપૈસો મૂકતો ન હતો, પણ રૂકાવવાજ મંડ્યો હતો. તેની પાસે તો વધારે પૈસા ન હતા, પણ જુગારના અખાડાવાળો છોટુમિયાં જુગારીઓને રૂપિયા ધીરતો. છોટુમિયાં ઝાઝું ભણેલો ન હતો, એટલે વ્યાજનો દર કે હિસાબ ગણવાની માથાફોડમાં પડતો નહિ. ચારના પાંચ રૂપિયા લેવાનો તેનો સાદોસટ નિયમ હતો અને મુદત વધારેમાં વધારે સાત દહાડાની ! આ ઉપરાંત તે દરેક દાવ ઉપર 'નાલ' (હકસાઇ) લેતો, તેની કમાણી તો જુદીજ હતી. છોટુમિયાં આ કામ બહુ સાવચેતીથી અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી કરતો હોવાથી આ અખાડાની વાત સરકારની જાણમાં આવવા પામતી નહિ. કોઈ બિચારો છેકજ આવી ગયો હોય ને

છોટુમિયાંનું દેવું અદા કરી શકતો નહિ, તો તે તેને ગમે તે રીતે જુગારી તરીકે પકડાવી દેતો અને આ પ્રમાણે ઊલટો તે જુગારની બદી ઓછી કરાવનાર તથા પોલિસના કામમાં મદદ કરનાર તરીકે ગણાઇને સરકારમાં માન પામતો હતો.

(૫)

શ્રીધરની માતા દરરોજ ચાર વાગે ઊઠીને નદીએ સ્નાન કરવા જતી હતી. આજે તે નદીએ જવા નીકળી અને સરલાને કહેતી ગઇ: "વહુ ! હું નદીએ જાઉં છું, તું બારણાં વાસી દેજે."

શિયાળાનો દિવસ હતો. સરલાની ઊંઘ ઊડી ન હતી. અર્ધજાગૃત અવસ્થામાંજ તેણે જવાબ આપ્યો: "જાઓ, હું બારણાં બંધ કરું છું." પરંતુ એ શબ્દો કેવળ બોલવામાંજ રહી ગયા. તે ગોદડામાંજ વીંટાઈ રહી.

થોડી વાર પછી એકાએક પાસેના ઓરડામાં કંઇક અવાજ થયો અને તેની ઊંઘ ઊડી ગઇ. તે ચોંકીને ઊઠી અને જુએ છે, તો શ્રીધર બારણા તરફ દોડી જતો જણાયો. સરલાને જોતાં તે જરા અચકયો અને ઉતાવળો ઉતાવળો કંઇક ગભરાટથી બોલ્યો: "મા કયાં છે? નાહવા ગઇ? હું આજે બપોરે જમવા આવવાનો નથી. એ કહેવાને હમણાં આવ્યો હતો; કહેજે તેને."

સરલાએ કહ્યું: "ઠીક."

શ્રીધરે ચાલતી પકડી; પણ સરલાએ કહ્યું: "જરા થોભો તો ખરા. મારી એક વાત સાંભળશો ?"

શ્રીધર: "વળી શી વાત કહેવાની રહી ગઇ ?"

સરલા: મને એક આઠ આના નહિ આપો ?"

શ્રીધર: "શું કરે છે? લે આ."

એમ કહીને તેણે એક અડધો ફેંક્યો અને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

(૬)

શ્રીધર આજે જમવા નહિ આવવાનો હોવાથી ચૂલો સળગ્યો નહિ અને સાસુવહુએ બે પૈસાના મમરા ફાકીને ચલાવી લીધું.

બપોરે સરલાએ કાન્તાને કહ્યું: "એ મને અડધો આપી ગયા છે, આજેજ પૂજા ચડાવીએ તો ઠીક !"

આ સાંભળીને કાન્તાને ઘણો આનંદ થયો. તે બોલી: "હું સઘળી વસ્તુઓ મંગાવું છું. સાંજ પહેલાં તે આવી જશે, પૈસા પણ ત્યારેજ આપજે. ત્યાંસુધીમાં તું એક થાળી સારી પેઠે માંજી

મૂકજે." એટલું કહી તે ચાલી ગઈ.

સરલાએ ઘણાજ આનંદપૂર્વક થાળી માંજી અને ચકચકિત કરી. પછી સિદ્ધેશ્વરીને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગી: "મા! કૃપા કરીને મારા સ્વામીને સુમતિ આપો."

સંધ્યાકાળ થતાં સ્નાન કરી, ધોયેલાં વસ્ત્રો પહેરીને તે કાન્તાની વાટ જોવા લાગી. થોડી વાર પછી તે પાંચ પ્રકારનાં ફળ, કેટલીક જાતનાં ફૂલ અને સિંદૂરની દાબડી લઈને આવી પહોંચી. સરલાએ ધ્રૂજતે હાથે સઘળી વસ્તુઓ થાળીમાં ગોઠવી. તેના મનમાં કેટલી આશાઓ ભરેલી હતી! શું માતાજી કૃપાદૃષ્ટિ કરશે?

થાળી બરાબર સજીને કાન્તાના હાથમાં મૂકી. તેમાં કેવળ આઠ આનાની વસ્તુઓજ ભરેલી ન હતી; પણ સરલાના જીવનનાં તમામ સુખ અને આકાંક્ષાઓ પણ તેમાં હતી.

સરલા લૂગડાને છેડેથી અડધો છોડવા લાગી, એટલામાં તેની સાસુ બૂમ પાડી ઊઠી: "હાયરે! આ શો ગજબ! આ મારી પેટી કોણે તોડી નાખી?"

સરલા અને કાન્તા ચોંકી ઊઠ્યાં. હજી તેઓ ઓરડામાંથી બહાર પણ નીકળ્યાં ન હતાં. એટલામાંજ સરલાની સાસુ હાયપીટ કરતી ત્યાં આવી પહોંચી. માલૂમ પડયું કે, તે બિચારીની રહીસહી પૂંજી–એક સોનાનું કડું અને દોઢ રૂપિયો રોકડો–કોઈ તાળું તોડીને ચોરી ગયું છે.

કાન્તાએ આશ્વાસન આપતાં પૂછયું: "ચોરી કયારે થઈ?"

ડોશી: "તે તો કોણ જાણે? પણ કાલે મેં પેટી જોઈ હતી, ત્યારે બરાબર હતી અને આજે તો મેં ઉઘાડીજ નથી.

છેડે ચાર પૈસા બાંધેલા હતા. તેનાજ ચણામમરા મંગાવીને ખાઈ લીધા હતા. હમણાં જઈને જોઉં છું તો પેટી તૂટેલી, હાય! હું દુઃખિયારીનું કોણે સત્યાનાશ વાળી દીધું? અરે ભગવાન! કાલની હું ભૂખે મરી રહી છું. પેટે પાટા બાંધી બાંધીને એટલું બચાવ્યું હતું. હાય હવે શું ખાઈશું?"

કાન્તા: "આ તો ઘણી નવાઈ જેવી વાત! સરલા તો રાતદિવસ ઘરમાંજ રહે છે, તો પછી મૂઆની હિંમતજ કેમ ચાલી હશે?"

સરલાની છાતી ઉપર વજ્રાઘાત થયો. "પેટી પાસે તો સ્વામીજી ગયા હતા. તો શું તેમણે........" એ પછી તે કંઇ પણ વિચારી શકી નહિ.

(૭)

સરલાની સાસુની નજર હજી સુધી પેલી થાળી ઉપર ગઈ ન હતી. જેવી તે તેના જોવામાં આવી કે તરતજ બોલી ઊઠી: "આ થાળીમાં શું ભર્યું છે?"

કાન્તા—સરલા સિદ્ધેશ્વરી માને પૂજા ચડાવે છે, તે હું લઈ જવાની છું.

સાસુ—વહુ! તું પૈસા ક્યાંથી લાવી? એમાં કેટલા પૈસા ખરચ્યા?

કાન્તા—આઠ આનામાં બધી ચીજો આવી ગઈ છે. પૈસા તો એના ધણી એને અડધો આપી ગયા હતા.

સાસુ—જોઉં, અડધો કેવો છે?"

સરલાએ છેડેથી અડધો છોડી આપ્યો: તેને ફેરવી ફેરવીને તપાસી જોયા પછી ડોશી પોકારી: "આ અડધો તો મારા વાળાજ છે! એ તો પેટીમાં દાબડીમાં મૂક્યો હતો. શ્રીધર ક્યાંથી આપી શકે? આ કોનું કામ છે?"

સરલા મૂંગીજ ઊભી રહી. કાન્તાએ જવાબ આપ્યો: "શું ત્યારે એ ચોરી કરવા ગઈ હતી? એ તો તમારા સપૂતનાંજ કામ છે અને સરલાને અડધો આપી ગયા છે."

સાસુ ક્રોધથી બરાડી ઊઠી: "મારો પુત્ર ચોરી કરે? કદી નહિ. એ તો આ અભાગિણીનાંજ કામ છે. ચોરી કરીને હવે પૂજા ચડાવવાની ધૂમ મચાવી છે. એને લીધે તો મારા શ્રીધરની આવી દશા થઈ છે. પહેલાં એ કેવો કામ–ધંધો કરતો હતો? આ બાયડી આવ્યા પછીજ એ બગડી ગયો છે. હાય! હવે હું ક્યાં જાઉં? ઘરમાંજ ચોરી!"

કાન્તા—માજી! તમે ખાતરી કર્યા વગર આવું શા માટે બોલો છો?

સાસુ—પૂછી જો ત્યારે, શું એ સોગન ખાય છે કે, એણે ચોરી નથી કરી?

કાન્તા—ઠીક, કહે, સરલા, આ અડધો તારા ધણીએ આપ્યો હતો ને?

સરલા—નહિ.

કાન્તા—અરે! શું ત્યારે તેંજ ચોરી કરી હતી?

સરલા—હા.

કાન્તા આશ્ચર્યચકિત થઇને બોલી: "શું ત્યારે તું આ ચોરી-

ના પૈસાથી માતાને થાળ ધરાવવા જતી હતી? શું માતાથી કંઇ છૂપું રહી શકે એમ છે? આ રહી તારી થાળી, બહેન! મારાથી તો હવે કામ નહિ બને. એમ કહી તે થાળી ફેંકીને ચાલી ગઈ."

(૮)

થાળી ઊંધી પડી ગઈ અને બધી ચીજો વેરાઇ ગઇ. કેટલી કેટલી આશાઓથી તે થાળી ભરવામાં આવી હતી! બિચારી સરલાનું મોં ફિક્કું પડી ગયું, તેના પગ કંપવા લાગ્યા, મહામહેનતે તે દીવાલ પકડીને ઊભી રહી શકી. તેનું મગજ ઘેરાઇ આવી આંખે અંધારાં આવી ગયાં હતાં.

તેની સાસુ ઘાંટો પાડી ઊઠી: "અરે, તું તો ઘરની વહુ છે; તારોજ વિશ્વાસ ન કરું તો કોનો કરું? તેંજ આવું કામ કર્યું? તને શી જરૂર પડી? અને શું ચોરી કરી એટલે પામી જવાની હતી? ભગવાન સહુ જોતો બેઠો છે. જરા તો વિચાર કરવો હતો? લોકો કહે છે કે, "વહુ તો લખમી જેવી છે" તેઓ આવીને લખમીનાં કરતુક તો જુએ. લાવ, કાઢી આપ મારું કડું ને રૂપિયો."

સરલા કંઇ પણ બોલી નહિ, એટલે વળી સાસુનો મિજાજ ગયો: "કહું છું કે લાવી આપ; ઠોયા જેવી ઊભી કેમ રહી છે? જા, અબ ઘડી કાઢી લાવ જ્યાં સંતાડ્યું હોય ત્યાંથી."

એમ કહીને તેણે સરલાની પેટી ઉઘાડી અને એકે એક ચીજ ખોલીને જોયું, પણ કશુંએ હાથમાં ન આવ્યું. આથી તો હવે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે સરલાનું ગળું પકડીને તેનું માથું ભીંત સાથે પછાડ્યું અને કહ્યું કે, "કહું છું કે, હજી પણ બતાવ!"

સરલાના મનમાં દુઃખનો પાર ન હતો. પતિ ઉપર આરોપ ન આવે તેટલા સારુ તેણે કશો પણ જવાબ આપ્યો નહિ; પરંતુ હવે તે વધારે વાર ઊભી ન રહી શકવાથી જમીન પર બેસી ગઇ. તેને ભાસ થયો કે, મરણકાળ પાસે આવ્યો છે, તેથી તે મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી: "મા સિદ્ધેશ્વરિ! તમારાથી કંઇજ છાનું નથી. માતા! મારા પતિને સુમતિ આપો!" એક પવિત્ર આર્ય મહિલાની આ ખરા હૃદયની પ્રાર્થના શું વૃથા જશે?

વળી ડોશી ઘાંટો પાડી ઊઠી: "નથી બોલવું કેમ? ઠીક, જોઉં આજે તું જીતે છે કે હું?" એટલું કહીને તેણે સરલાનું માથું પકડીને જમીન પર પછાડ્યું! સરલાએ તે છતાં પણ કશો વિરોધ કર્યો નહિ; તેને આમ મૂંગી જોઇને ડોશીનો વહેમ વધારે પાકો થતો ગયો.

જમીન પર લોહીનાં ત્રણ ટીપાં જોવામાં આવ્યાં. જોરથી માથું

પછડાયાથી અને મનમાંના દુઃખથી સરલા ગભરાઈ ગઈ. આમ છતાં પણ એણે બીજું કાંઇ પણ મનમાં નહિ આવવા દેતાં, માતા સિદ્ધેશ્વરીનુંજ સ્મરણ કરવા માંડયું. ગભરાટ અને દુઃખને લીધે તેના મુખમાંથી એકાએક બોલાઇ ગયું કે, "માતેશ્વરિ!"

(૯)

એટલામાંજ બારણા તરફથી અવાજ આવ્યોઃ "મા!" ડોસીએ જોયું કે, શ્રીધર આવ્યો છે ને તેની બન્ને આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહી રહી છે.

તે બોલી ઊઠ્યોઃ "મા! મેંજ તારી પેટી તોડી હતી અને કડું વગેરે લઈ ગયો હતો. એનો કશો પણ દોષ નથી. કેવળ મને બચાવવાને માટેજ એણે પોતાને માથે આફત વહોરી લીધી છે. મા! જુગારમાં હું પચાસ રૂપિયા હારી ગયો હતો, તે છોટુમિયાંના આપવાના હતા. આજે ન આપું તો તેણે મને પોલિસ પાસે પકડાવી દેવાનું કહ્યું હતું અને માર મારવાની પણ ધમકી આપી હતી. મા! મેં સાંભળ્યું હતું કે, એણે કેટલાએ જણને એ પ્રમાણે મારી પણ નખાવ્યા હતા. આથી તેના પંજામાંથી છૂટવા મેં એ કામ કર્યું હતું! પણ મા! હવે મને બરાબર ઠોકર વાગી છે. આથી હું પાણી મૂકું છું કે, કદી પણ જુગાર રમવા નહિ જાઉં અને નઠારાની સોબત નહિ કરું. હું આપણો ધંધો કરીશ. આ વખત મને ક્ષમા કરો. આજથી હું નવોજ માણસ થાઉં છું. આજે મારો 'પુનર્જન્મજ' થયો સમજજો."

શ્રીધરની માતા ઘણીજ લજ્જિત થઇ ગઇઃ "હાય! બિચારી વહુને મેં કેટલું બધું દુઃખ દીધું! હવે શું મોં બતાવું?" આટલું કહીને તે પોતાના ઓરડામાં જઇ ઢગલો થઇને પડી અને રડવા લાગી.

શ્રીધરે જમીન પર પડેલી સરલાને ઉઠાડીને સજળનયને કહ્યુંઃ "સરલા! મેં સઘળું જોયું છે. હું તને આજ સુધી પિછાની શક્યો નહિ. તું સાક્ષાત્ દેવી છે, મને ક્ષમા કર. આજથી હું નઠારા વિચારો ને નઠારી સોબત છોડી દઉં છું. કહે, તું મને માફ નહિ કરે?"

સરલા ક્ષીણસ્વરથી બોલીઃ "હં! એવું શું બોલો છો?" તેને ઘણી વેદના થતી હતી, તોપણ આ વખતે તેને કેટલો બધો આનંદ થયો? તે આંખો બંધ કરીને કહેવા લાગીઃ "મા! સિદ્ધેશ્વરિ! તેં મારી પ્રાર્થના સાંભળી છે. મેં આજે મારા સ્વામીને ફરીથી મેળવ્યા છે."

३४–काष्ठनो घोडो

(૧)

વાચક ! આજે મુંબઈની 'ચોરબજાર' તરફ નજર કરીએ. ત્યાં રસ્તા ઉપર અને દુકાનોમાં વપરાયેલું ફર્નિચર, ઊતરેલાં કપડાં, જૂનાં–પુરાણાં પુસ્તકો તથા છબીઓ અને નાનીમોટી અનેક ચીજો વેચવાને માટે ગોઠવેલી નજરે પડે છે.

ખાસ કરીને કેટલાક મુસલમાન લોકો શહેરમાં ફરી ફરીને શ્રીમંતોને ત્યાં નકામી થઇ પડેલી વસ્તુઓ ખરીદી લાવે છે કે કોઈ સાહેબ બીજે દેશ જવાનો હોય, ત્યારે તેનો સરસામાન લીલામમાંથી લઈ આવીને પોતાની દુકાનમાં એકત્ર કરે છે. અનેક ગરીબ–ગુરબાંઓ અને સામાન્ય પંક્તિનાં માણસો તેમાંની ચીજો ખરીદી લઇ તે વડે પોતાનું કામ ચલાવે છે.

"કેમ મિયાં જુમ્મન શેખ ! આ ઘોડો તો બહુ દિવસથી તારે ત્યાં વા ખાયા કરતો જણાય છે ! એ તને પૈસા પરખાવે એમ લાગતું નથી. ત્યારે દોસ્ત ! મને ભેટજ કરી દે ને કે જગ્યા રોકતો મટે." ચોરબજારમાંના એક દુકાનદારે પોતાના પાડોશી દુકાનદારને કહ્યું.

જુમ્મન શેખ—વાહ દોસ્ત ! ખૂબ કીધી ! ગ્રાહક અને મોતનું કંઈ ઠેકાણું છે કે, ક્યારે આવી ચડે ? કમાનદાર ઘોડાની કિંમત જાણનાર કંઇ બધાંજ ગ્રાહક થોડાં હોય ?

રસ્તે જતાં ૬૦–૬૫ વર્ષની ઉંમરના એક વૃદ્ધ પુરુષના કાને આ શબ્દો પડતાંજ તે ઊભો રહ્યો અને પૂછવા લાગ્યોઃ "બતાવ જોઉં, કમાનદાર ઘોડો કેવો છે ? અરે ! આજ કે ? પણ એના માથા પર આ બે તલવારો કેવી ? હં ! હં ! કંઇ સમજમાં આવતું નથી."

એટલું કહીને તે વૃદ્ધ પુરુષ ઘોડાના માથા પરની એકબીજાને કાપતી તલવાર અને તેની અદ્‌ભુત કારીગરી જોવા લાગ્યો.

વૃદ્ધ—આ ઘોડો તને ક્યાંથી અને ક્યારે મળ્યો હતો ?

જુમ્મન—સાહેબ ! પાંચછ મહિના પર 'સિંધીગલી' માં રહેતા એક હિંદુને ત્યાંથી લાવ્યો હતો. એ ઘોડો તેના એક નાનાસરખા છોકરાનો હતો, તેથી જ્યારે એ મને વેચવામાં આવ્યો, ત્યારે તે બિચારો જમીન પર આળોટી આળોટીને ખૂબ રડ્યો હતો.

વૃદ્ધ—હું, નાના છોકરાનો ! ઠીક, તું એની શી કિંમત લઇશ ?

જુમ્મન—સાહેબ ! ચાર રૂપિયામાં એક પાઈ પણ ઓછી નહિ. જુઓ, કેવો મજબૂત છે ! રંગ પણ જરાયે ઝાંખો થયો નથી !

વૃદ્ધ—ચાર રૂપિયા ! ઠીક, લે આ મોં–માગ્યા પૈસા આપું છું; પણ હવે એક હેલકરી (મજૂર) ને બોલાવ અને જે જગ્યાએથી તેં ઘોડો આણ્યો હતો, તેનું બરાબર ઠેકાણું લખાવ.

(૨)

પેલો વૃદ્ધ પુરુષ હેલકરી સાથે સિંધીગલીના એક જૂનાપુરાણા માળામાં આવી પહોંચ્યો. દાદરા ચડઊતર કરી કરીને અંતે તે પહેલાજ માળની એક ખૂણાપડતી ઓરડી આગળ આવીને અટક્યો. ઓરડીમાં એક યુવતી પોતાના ચારેક વર્ષના બાળક સાથે બેઠી હતી. તેનું ગૌર અને સુંદર વદન ચિંતાથી છવાયેલું હતું. તેને જોતાંજ કોઇ પણ માણસને લાગી આવ્યા સિવાય રહેતું નહિ કે, એણે અગાઉ સુખના દહાડા જોયા હશે. પેલા વૃદ્ધ પુરુષના હૃદયમાં આ દશ્ય જોતાંજ જાતજાતની લાગણીઓ તરવરી આવી અને તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

તેણે પૂછયું: "બાઈ ! જરા જુઓને આ ઘોડો તમારોજ કે ?"

તે સ્ત્રીની નજર અત્યાર સુધી પેલા વૃદ્ધ પુરુષ ઉપર પડી ન હતી, તેથી તે આ શબ્દો સાંભળતાંજ જરા ચોંકી અને ઊભી થઇ ગઇ. ઘોડા તરફ જોતાં તેની આંખમાં પાણી આવી ગયું, તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તે કશું બોલી શકી નહિ.

એટલામાં નાનો ધીમંત ઘોડા પાસે દોડી ગયો અને પેલી તલવાર પકડીને બોલી ઊઠ્યો: "બા ! બા ! આ તો મારો ઘોલો છે." એમ કહીને તે તેના ઉપર ચડી બેઠો અને આનંદમાં આવી જઈને "બાજુ ખસો, ઘોલો આવે છે" એમ પોકારવા લાગ્યો.

પેલી સ્ત્રી ધીમુને રોકવા જતી હતી, પરંતુ વૃદ્ધ પુરુષે તેને તેમ કરતાં અટકાવી કહ્યું:

"ઘોડાને જોતાંજ હું સમજ્યો હતો કે, એના વિના કોઇ બાળક

રડી રહ્યોજ હશે. તે બાળકને ફરીથી આનંદ આપવાજ હું એને ખરીદીને તમારે હવાલે કરવા આવ્યો છું."

યુવતીએ આંસુ લૂછીને કહ્યું: "આપ ઘણા દયાળુ લાગો છો, બાળકો આપને વહુ વહાલાં હોય એમ જણાય છે."

વૃદ્ધ: "બાળકો! અરે! એ તે કોને વહાલાં ન લાગે? બાળકો તો પ્રભુનાં સુંદર રમકડાંઓ છે."

યુવતી ગદ્‌ગદ કંઠે બોલી: "અમે આપનો પાડ શી રીતે વાળીશું?"

વૃદ્ધ: "પાડ પ્રભુનો! પણ હમણાં તો હું અવસ્થાએ પહોંચેલો છું, એટલે થાકી ગયો છું, તેથી જરા વિશ્રાંતિ લેવા બેસું છું. તરસ પણ લાગી છે, થોડું પાણી આપો." એમ કહીને તે વૃદ્ધ પુરુષ, યુવતીએ એક શેત્રંજી પાથરી આપી તે પર બેઠો.

પાણી પીધા પછી વૃદ્ધે પૂછ્યું: "તમારા પતિ શો ધંધો કરે છે?"

યુવતી નિસાસો મૂકીને બોલી: "આજે કેટલાએ દિવસ થયા નોકરીની શોધમાં જાય છે, પણ હજી સુધી પત્તો લાગતો નથી. શું કરીએ? ઇજ્જતદારનાં ફરજંદથી કંઇ મજૂરી કરવા થોડુંજ જવાય છે? ઘરમાં વેચવા જેવી ચીજો હતી, તે વેચીને આજ સુધી નિભાવ્યું છે, હવે તો ભગવાનની મરજી હશે તેમ થશે."

વૃદ્ધે કહ્યું: "ખરેખર તમે લોકો ઘણું દુઃખ ભોગવી ચૂક્યાં છો, ઈશ્વરની કૃપાથી સૌ સારાં વાનાં થશે. બધા દિવસ પણ સરખા થોડાજ જાય છે? વારુ, તમારાં કોઈ સગાંવહાલાં હશે ને?"

યુવતી બોલી: "નહિ, મારા પિયરમાં તો કોઇજ નથી. એકલી મા હતી, તે પણ મારા લગ્ન પછી તરતજ મરી ગઇ હતી. મારાં સાસરિયાં તો મોટાં માણસ છે, પણ મારા પતિને તેમની સાથે જરા અણબનાવ થયો હતો."

વૃદ્ધે આતુરતાથી પૂછ્યું: "શા માટે?"

યુવતી: "મારા પતિએ મારાં ગરીબ વિધવા માતા તરફ જોઇને કોઇને પણ પૂછ્યા વિનાજ મારી સાથે લગ્ન કરી દીધું હતું, વળી અમે બન્ને જુદા જુદા ગોળ—તડ—નાં હોવાથી પણ મારા સસરા ઘણા નારાજ થયા અને તેમણે એમને કાઢી મૂક્યા હતા. મહારાજ! હમણાં તો અમે બહુજ ગરીબ છીએ; પણ પહેલાં એવાં ન હતાં, મારા પિતા મહિને દહાડે બસો રૂપિયા કમાતા હતા,

ત્યારે અમે આઠ ભાઈબ્હેન હતાં અને આનંદથી રહેતાં હતાં; પણ હાય ! આજે તો તે બધાંમાંથી દુઃખ ભોગવવા હું એકલીજ જીવતી રહી છું. ગયાં તે સુખિયાં થયાં !" આટલું બોલતાં બોલતાં તેની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વરસવા લાગ્યાં.

વૃદ્ધ પુરુષે તેને દિલાસો આપી પૂછ્યું: "તમારા પિતાનો આટલો મોટો પગાર હતો, છતાં તેઓ કંઇ બચાવી શક્યા ન હતા?"

યુવતી નિઃશ્વાસ મૂકીને બોલી: "આપ ક્યાં નથી જાણતા કે, પડતા ઉપર તો પાટુ જ પડ્યા કરે છે ! ત્રણચાર હજાર રૂપિયા હતા તે, 'ક્રેડિટ બૅન્ક'માં ડૂબ્યા અને બેએક હજાર 'સ્પિસી-બૅંકના શૅરમાં રોકાયા હતા, તે તો ગયા તે ગયાજ અને વળી હમણાં એવી ખબર મળી છે કે, તેનો બાકીનો હસો પણ ઉઘરાવવાનો ઠરાવ થયો છે ? હાય ! ખાવાનાજ સાંસા છે, તો તે ક્યાંથી ભરીશું ?

વૃદ્ધ—તમારો સસરો મદદ નહિ કરે? કદાચ તમારા પતિએ તેની આજ્ઞા માની ન હોય, પણ તમે તો કંઈ તેનું અપમાન નથી કર્યું ને ?

યુવતી—ખરી રીતે તો મારા પતિએ પણ શું ખોટું કર્યું હતું, તે હું સમજી શકતી નથી. પોતાની નાતજાતનાં માણસો તરફ દયા રાખીને તેમને મદદ કરવા જેવું સારું કામ બીજું કયું છે ? પૈસાદાર માણસો પૈસાદારનાંજ સગાંવહાલાં થઇને ભરતામાં ભરે તેના કરતાં મારા પતિએ ગરીબ કુટુંબના બેલી થઇને તેની સાથે સંબંધ બાંધવામાં શું ખોટું કર્યું હતું ? આમાં જો કાંઇ દોષ હોય, તો કેવળ મારોજ છે; કારણકે હુંજ અભાગિનીને લીધે તેમને આ સ્વપ્નમાં નહિ દીઠેલું તે આજે વેઠવું પડે છે."

એટલામાં બહારથી ઘોડાને ઊભા રહેવાનો ધીમુનો હુકમ સંભળાયો, વૃદ્ધ પુરુષ તે સાંભળીને હસી પડ્યો.

વૃદ્ધે પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું: "એનું નામ શું ?"

યુવતી—ધીમંત.

વૃદ્ધ—તમારા પતિ ક્યારે આવશે ?

યુવતી—તેમને આવવાનો સમય તો થઈ ગયો છે. હવે તે આવતા હશે.

વૃદ્ધ—તેમણે પહેલાં કંઇ નોકરી કરી હતી? બનશે તો હું તેમને માટે આજે કંઇક ગોઠવણ કરી શકીશ.

યુવતી—દાદાજી ! એટલી દયા કરશો, તો અમારાં બધાં દુઃખ ટાળવાનું આપને પુણ્ય લાગશે. એઓ હિસાબી કામ સારું જાણે છે; 'સ્પિસીગેંકમાં' કામ કરી ચૂકયા છે. બેંક તૂટ્યા પછી કેટલેક મહીને એક યુરોપિયન વેપારી ને ત્યાં ત્રીસ રૂપિયાની નોકરી મળી ગઈ હતી, પણ યુરોપમાં લડાઈ જાગ્યા પછી તે વેપારી જર્મન હોવાથી તેને પકડી અહમદનગર લઇ ગયા અને તે દુકાન પણ બંધ થઈ. આવા વખતમાં વેપારીઓને જૂના નોકરોજ નિભાવવા ભારે થઇ પડયા છે, તો નવા કયાંથીજ રાખે ? આથી મહિનાઓ થયા અમારાં નસીબે દેવાયલાં તાળાં ઊઘડી શકતાં નથી. લગ્ન પહેલાં તો એ મહેનત કેવી હોય તે પણ સમજતા ન હતા.

વૃદ્ધ—અને પેલો ઘરડો રાક્ષસ પોતાના એકના એક પુત્રને અને લક્ષ્મી જેવી વહુને કાઢી મૂકીને હવે જરા પણ ખબરે રાખતો નથી કે શું ? તે પગ પર પગ ચડાવીને મિષ્ટાન્ન ઉડાવ્યા કરે અને આ તરફ તેનાં છોકરાંને ટુકડા રોટલા માટે નોકરીના વલખાં મારવાં પડે !

યુવતી—દોષ કોઇનોયે નથી. જ્યાં અમારું ભાગ્યજ ખોટું ત્યાં કોઈને શું કહેવું ? જો એમને વીસપચીસ રૂપિયાની નોકરી મળી જાય........

" માત્ર વીસપચીસની ?"

" જી, તેટલાને તો હું વીસ લાખ રૂપિયા મળ્યા સમજું છું. અમે કાંઈ ઉડાઉ નથી અને મને કરકસરથી ઘરસંસાર ચલાવતાં સારી રીતે આવડે છે;એટલે એટલી નોકરી પણ અમને તો પૂરતીજ છે.

(૩)

એટલામાં તે યુવતીનો પતિ રખડી રખડીને થાકયોપાકયો આવીને ઉમરા ઉપરજ લમણે હાથ દઇને બેસી ગયો. આજે તેની નિરાશાનો પારજ ન હતો, તેનું મગજ ભ્રમિતના જેવું થઇ ગયું હતું, તેથી ઘરમાં કોણ બેઠેલું છે, તે તે જોઈ શક્યો નહિ અને નિસાસા મૂકીને કહેવા લાગ્યો: " અરે ભગવાન ! હજી શું વીતવાનું બાકી રહ્યું છે ? આજે બબ્બે મહિનાનું ભાડું ચડી ગયું છે. હમણાં ભૈયો આવશે, તેને શો જવાબ દઇશ ? ઓરડી ખાલી કરી જવાની પણ નોટિસ મળી ચૂકી છે. હાય ! હાય ! હવે શું કરવું ? ફરી ફરીને થાક્યો, પણ હજી નોકરીનો પત્તોજ નહિ."

વિમળા અવસર જોઇને બોલી ઊઠી: " અરે ! જરા જુઓ તો

ખરા; ઘરમાં કોણ આવીને બેઠું છે? એમણે તમને નોકરીએ લગાડી આપવાનું માથે લીધું છે. જરા એમની સાથે વાત તો કરો. અફસોસ કરવાથી શું થવાનું હતું?"

આ સાંભળતાંજ તેને ભાન આવ્યું. કંઇક સંકોચથી પણ આશાભરી નજરે તેણે વૃદ્ધ તરફ જોયું, તો તેની આંખમાંથી પણ બોરબોર જેવાં આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. તે બોલ્યોઃ "શેઠજી!"

વૃદ્ધ પુરુષ બોલી ઊઠ્યોઃ "બેટા! લલિતમોહન!"

"કોણ પિતાજી?" એમ કહી લલિતમોહન દોડીને તેના પગ સાથે બાઝી પડ્યો. વિમળા પોતાના સસરાને જોઇને જરા સંકોચ પામી અને પ્રણામ કરીને ઊભી રહી. બધાંની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

થોડી વાર પછી જ્યારે હૈયાં ખાલી થયાં અને બધાં કંઈક સ્વસ્થ થયાં, ત્યારે સાહસલાલે દમ ખેંચીને કહ્યું: "બેટા! આવો ગાંડો ટેક? આજે બાર બાર વર્ષ થયાં ન કાગળ કે ન પત્તર? ડોસો મરી ગયો છે કે જીવે છે; એટલું જાણવાની પણ તને ઇચ્છા ન થઇ? ઘરડું માણસ આવેશના માર્યો બે બોલ બોલી નાખે તે પર આટલો ક્રોધ ઘટે? અરે ભગવાન! મારાં છોકરાંને પેટને માટે આટલાં ફાંફાં! પાંચપચીસ માણસને ઠેકાણે પાડનારનાં છોકરાંનેજ નોકરી માટે રખડવાનું? ભલું થયું કે, આજે ચોરબજારમાં હું જઈ ચડ્યો."

લલિતમોહનઃ "પણ પિતાજી! આપ અહીં શી રીતે આવી શક્યા? આપને કોણે ખબર કહી?"

સાહસલાલઃ "આ ઘોડાએ. તને યાદ છે? તારે માટે મેં એક ઘોડો કરાવ્યો હતો બરાબર તેવાજ ઘાટનો અને પેલી માથા ઉપરની તલવારોવાળો ઘોડો બજારમાં મળવો તો તદ્દન અસંભવિતજ છે. તેથી જ્યારે આજે ચોરબજારમાં આ ઘોડો જોયો, ત્યારે મને શંકા પડી અને મેં ધાર્યું કે, જરૂર આની સાથે તારો કંઈક સંબંધ હોવો જોઇએ. એ પછી તે મિયાંને ઠેકાણું પૂછીને અહીં આવ્યો અને પ્રભુએ મારા પશ્ચાત્તાપ તરફ જોયું. ઘણે વરસે મારાં ખોવાયલાં રત્નો મેળવી શક્યો." પછી તેણે વિમળા તરફ જોઇને કહ્યું: "બેટા! હવે પેલા ઘોડેસવારને તો જરા આમ લાવ."

ધીમુ આવતાંજ ડોસાએ તેના બન્ને હાથ પકડી લીધા. ધીમુ તેમના સામુ જોઈ રહ્યો અને બોલી ઊઠ્યોઃ "શું તમે મારો ઘોડો પાછો લઈ જશો?"

"ના, બેટા ! ના. આ ઘોડાનો બાપ મારે ઘેર છે, તે પણ હવે તમે ત્યાં આવશો એટલે તમારો થઇ જશે."

ધીમુ—શું તે ઘોડો તમારો છે ? તમે તેના પર બેસો છો ?

વૃદ્ધ પુરુષે હસીને જવાબ આપ્યો: "હું તો નહિ પણ તારા બાપુજી તારા જેવડા હતા, ત્યારે તેના પર બેસતા."

ધીમુએ ફરીને પોતાના પિતા તરફ જોયું અને બોલ્યો: "મેં તો એમને મારા જેવડા કદી પણ જોયા નથી !"

ધીમુના આ શબ્દોથી થોડી વાર પહેલાંની કરુણાભરી ઓરડી આનંદથી ઊભરાઈ ગઈ.

(૪)

બીજે દિવસે સવારમાં તે માળા આગળ બે ગાડી આવીને ઊભી અને થોડી વાર પછી ચર્નીરોડ તરફ ઊપડી ગઇ. વિમળાએ અને લલિત મોહને દુઃખી અવસ્થામાં વિસામો આપનાર તે ઝુંપડીને ભક્તિભાવથી સજળનયને છેલ્લા પ્રણામ કર્યા.

સાંજ થતાં આગગાડી સુવર્ણપુરના સ્ટેશને આવી પહોંચી. ગામના સઘળા લોકો જાગીરદાર સાહેબનો તાર મળી ગયેલો હોવાથી, સ્ટેશન પર એકઠા થઇ જઇને ક્યારના ટ્રેનની વાટ જોઈ રહ્યા હતા. તેમણે સાહસલાલ અને લલિતમોહનને જોતાંજ આનંદના પોકાર સાથે પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

બાર વરસની સૂની પડેલી સુવર્ણપુરની હવેલી પાછી દીપી નીકળી. સાહસલાલે પુત્રવિયોગના શોકમાં પંચકેશ વધાર્યા હતા. ઘેર પહોંચતાંજ ધીમુએ દાદાની દાઢી પકડીને પેલા ઘોડાના બાપને જોવા માગ્યો. તરતજ એક 'ગોડાઉન'માંથી તેને બહાર કાઢવામાં આવ્યો અને તે પરની ધૂળ ઝાપટી નખાઇ. ધીમુએ તેના તરફ કેટલીક વાર ધારી ધારીને જોયું અને પછી પોતાના ઘોડાની પીઠ થાબડીને બોલ્યો: "દાદા ! મારોજ ઘોડો સારો છે. મારે એનો આ ઘરડો બાપ નથી જોઈતો."

દાદાએ હસીને જવાબ આપ્યો. "ખરી વાત બેટા ! આપણે આપણા જૂના મિત્રને કદી પણ નહિ છોડવો."

३५–देवी भगवती

(૧)

બહુ દિવસની વાત નથી. આજથી દશેક વર્ષ ઉપર બનેલી એક સત્ય ઘટનાનો ઉલ્લેખ વાચકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે.

હાલ તે કન્યા વીસ વર્ષની યુવતી છે; સુંદરતામાં તે લક્ષ્મીને બાજુએ મૂકે એવી છે, તેના ગુણો તરફ જોશો, તો તેને સરસ્વતીજ કહેવી પડશે અને દયાની તો તે સાક્ષાત્ દેવીજ છે. તેનું ખરું નામ અમે રજૂ કરી શકતા નથી, પણ તેના ગુણો તરફ જોતાં તે ભગવતીના નામનેજ યોગ્ય છે.

ભગવતી મારા એક મિત્રની એકની એક પુત્રી છે. તે દશ વર્ષની હતી, ત્યારે પોતાનાં માતાપિતાનો પૂરેપૂરો પ્રેમ ધરાવતી હતી. તેને આખો દિવસ હાથમાં ને હાથમાં રાખવામાં આવતી. તે વડીલોની આજ્ઞાને માન આપનારી, ગરીબોની દાઝ ધરનારી અને મીઠાબોલી હતી. આથી ગામના લોકો પણ તેને દેવીજ કહીને બોલાવતા.

મારા મિત્રના ગામથી બે ગાઉ દૂર એક બીજું ગામ આવેલું છે. તે ગામનો જમીનદાર એક બ્રાહ્મણ છે. તે દસવીસ વીઘાંનો સાધારણ ખેડુ જમીનદાર નથી, પણ તે ત્રણચાર ગામોનો માલિક છે. હવે તેની પાસે પોતાના વડવાઓ જેટલી સંપત્તિ રહી નથી, છતાં પણ તે એક મોટો માણસ ગણી શકાય એટલી દોલતનો ધણી છે.

જેની પાસે કેવળ પૈસોજ હોય તેને શું મોટો માણસ કહી શકાય? દુનિયા તો એમજ કહે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તો સમજુ પુરુષો કરતાં અભિમાની શ્રીમંતનો દરજ્જો નીચો છે. આ બ્રાહ્મણ જમીનદાર પણ એજ કોટિના માણસ હતા. મનમાન્યા પૈસા મળી જવાથી સાહેબ ગર્વથી છલકાઈ ગયા હતા. તેઓ પોતાની પ્રજાને અને પાડોશી જમીનદારોને બહુ કનડગત કરતા હતા. કોઈની જમીન દબાવી પડતા, તો કોઈના ખેતરમાંથી પાક કપાવી લેતા. એવું એક પણ અઠવાડિયું ભાગ્યેજ પસાર થતું કે જેમાં જમીન-

દાર સાહેબ કોર્ટે ન ચડ્યા હોય !

પરંતુ આવી જહાંગીરી કેટલા દિવસ નભી શકે ? તેનો વખત લડવામાં જવા લાગ્યો. વકીલોની અને કાગળોની ફી તથા નાચ-રંગ અને બીજા ઉડાઉ ખરચોમાં જમીનદારનું તમામ ધન સ્વાહા થઇ ગયું; એટલુંજ નહિ પણ કરજ કરવું પડયું. જે જમીનદારોને એ પહેલાં કનડગત કરતો હતો, તેમની દાઢીમાં હવે એને હાથ ઘાલવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તેમણે રૂપિયા તો ધીર્યા, પણ જમીન ઉપર. જ્યારે તે વાયદાસર ઋણ ચૂકવી ન શક્યો, ત્યારે પેલા લોકો એનું પહેલાંનું વર્તન યાદ લાવીને એની જમીન હરાજ કરી કરીને સોંઘામાં રાખી લેવા લાગ્યા. થોડાજ વખતમાં તે એક માનનીય તાલુકદાર મટીને કોડીનો માણસ થઇ ગયો અને તેને રોટલો પણ મળવો મુશ્કેલ થઇ પડયો. 'વાવે તેવું લણે' લોકો એનાથી એટલા બધા હેરાન થઇ ગયા હતા કે, તેની આવી દુર્દશામાં પણ તેને માટે ભાગ્યેજ કોઇની આંખમાં બે આંસુ આવ્યાં હોય.

એ બ્રાહ્મણ જમીનદાર સાથે મારા મિત્રનો પણ એક મોટો મુકદ્દમો ચાલી રહ્યો હતો. પરિણામે તેનું એક આખું ગામ મારા મિત્રના હાથમાં આવ્યું. લાંબા વખતને અંતે આખરે પોતાનો વિજય થવાથી તેણે એક મોટો આનંદોત્સવ કર્યો. તે ઉત્સવમાં ભાગ લેવા આવેલા મિત્રો અને સગાંવહાલાંની મેદનીથી આજે તેનું ઘર ગાજી ઊઠયું હતું.

ભગવતી આ ધામધૂમ જોઇને પોતાના પિતા પાસે આવી અને તેને પૂછવા લાગી, "બાપુજી ! આજે આપણે ત્યાં શા માટે ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો છે ?"

મિત્રઃ "બહેન ! મારો એક ઘણો મોટો દુશ્મન છે, તે મને ઘણું દુઃખ દેતો હતો, આજે તેનું એક ગામ ઘણાજ સસ્તામાં આપણા હાથમાં આવી ગયું છે. કરજનો માર્યો તે પોતાની જમી-નદારી બચાવી શક્યો નથી."

પિતાજીની વાત સાંભળીને તેનું મોં ઊતરી ગયું અને આંખ-માં પાણી આવી ગયાં. તે ધીમે રહીને બોલીઃ "તો પિતાજી ! આપણે ત્યાં આ વાજાં વગાડવાની શી જરૂર ? તે બિચારો આજે શોકમાં ડૂબી જઇને ભૂખે પડી રહ્યો હશે અને આપણે ત્યાં આમ પકવાન્ન લૂંટાય ? પિતાજી ! ગમે તેવો તોય તે સુખમાં રહેલો માણસ છે. તેનો આત્મા આજે કેટલો સંતાપ પામતો હશે ? કેટકે-ટલા શાપ દઇ રહ્યો હશે ? અને આપણે ઉત્સવ કરીએ એ કેવી

વાત? મારાથી આ દેખી શકાતું નથી. આ બધી ધામધૂમ બંધ કરાવી દો. તેનું ગામ તેને પાછું સોંપી દો. જરૂર તે હવે સુધરી જશે અને પોતાનું કરજ પણ ફેડી દેશે. કોઈને ચૂસીને આપણે માતબર બનીએ, તેથી શું ભગવાન રાજી રહેશે? આવો મોટો જમીનદાર આજે ભીખ માગતો ફરે, તે શું આપણાથી જોઈ શકાય છે?"

કન્યાની વાત સાંભળીને બધા છક થઈ ગયા. તેનો પિતા પણ ચૂપજ રહી ગયો. થોડી વાર પછી તેણે કહ્યું: "બેટા! તું ખરેખર ભગવતી છે. તું કહે છે તેમજ હું કરું છું." એમ કહીને તે તરતજ પોતાના શત્રુને ત્યાં પહોંચ્યો અને પોતાની કન્યાની સઘળી વાત તેને કહી સંભળાવી ને કહ્યું: "ભાઈ! આજથી આપણી વચ્ચેના વિરોધનો અંત આવ્યો છે. હવેથી તું મને તારો મિત્રજ જાણજે."

દેવીની દયા મેળવ્યા પછી તે બ્રાહ્મણનો અધઃપાત થતો અટકી ગયો. પોતાનું ગામ મળવાથી તેણે પોતાનું વર્તન ઘણું સુધારી દીધું. બહુધા સંકટમાં આવી પડવાથી માણસને સારી શિખામણ મળી જાય છે. અહીં પણ તેમજ થયું. હવે તે એક સજ્જન તરીકે ઓળખાય છે. તેણે પોતાનું તમામ કરજ ચૂકવી દીધું છે અને પોતાનાં ગયેલાં ગામો પણ તે પાછાં મેળવી શક્યો છે. આ પ્રમાણે એક ડૂબતો માણસ એક તરણાની સહાયથી કિનારે પહોંચ્યો.

આ સઘળો પ્રતાપ કોનો? એક નાનીસરખી દેવીના કોમળ હૃદયમાંથી ઝરી નીકળેલી દયાનોજ! દયાસાગર ભગવાને એક નાની સરખી બાલિકાના હૃદયમાં ઊતરીને એક દુર્બુદ્ધિ જમીનદારના મનમાં સારાનરસાનો વિચાર કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરાવી દીધી. કરુણામયી દેવીની પવિત્રતાથી પાપનો અંધકાર દૂર થઈ ગયો.

ઉપલી બિનાને દસ વર્ષ વહી ગયાં, પછી આજ તે બ્રાહ્મણ જમીનદારે તે કન્યા પાસે આવીને પુષ્પ અને ચંદનથી તેની પૂજા કરી અને હાથ જોડીને બોલ્યો: "ભગવતિ! તું માનવી નહિ પણ ખરેખરી દેવીજ છે. તેં મને પાપમાંથી ઉગાર્યો અને દુઃખદારિદ્ર્યના સમુદ્રમાં ડૂબી જતાં બચાવ્યો. તું ન હોત તો આજે મારી કેવી અવસ્થા થઈ હોત? ખરે તું પૂજાને યોગ્યજ છે."

બાબુ ગિરિજાકુમાર ઘોષના લખવા પ્રમાણે આ એક સત્ય ઘટના છે. તે ઉપરથી શત્રુને પણ મિત્ર ગણીને વર્તવાથી પરિણામ કેટલું બધું કલ્યાણકારી આવે છે, તે વાચકો જોઈ શકશે.

૩૬—પ્રેમપરીક્ષા

(મૂળ લેખકઃ—શ્રીયુત ઉમરાવસિંહ ગુપ્ત)

(૧)

મેરઠના એક મહોલ્લામાં મેં એક નાનું ઘર ભાડે રાખ્યું હતું. તેમાં હું મારી અર્ધાંગના અને એકના એક પુત્ર શ્યામ સાથે રહેતો હતો. હું એક ઓફિસમાં નોકર હતો. મને માસિક ત્રીસ રૂપિયા મળતા હતા. એ ત્રીસ રૂપિયામાંથી મકાનનું ભાડું, ખાવુંપીવું, લેવુંદેવું, સર્વ કાંઈ ચલાવવું પડતું હતું. શ્યામની ઉંમર ચાર વર્ષની હતી. હું સંધ્યાકાળે ઘેર આવતો, ત્યારે તે બારણા આગળ મારી રાહ જોઇને ઊભો રહેતો અને મને આવતો જોતો કે તરતજ તે દોડીને મને વળગી પડતો. હું તેને લાડ કરીને આખા દિવસનો થાક, હેડક્લાર્કનાં કટુ વાક્યો અને સાહેબનાં દુર્વચનો વીસરી જતો. એ પછી ઘરમાં પેસતાંજ મારી પ્રાણપ્યારી કમળાના આનંદમય અને પ્રેમભર્યા ચહેરાનાં દર્શન થતાં. ઘર તરફ આવતાં રસ્તામાં સાહેબ અને હેડક્લાર્કના વર્તન વિષે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું હતું કે, આવા અપમાનભરેલા જીવન કરતાં તો મોત હજાર દરજ્જે સારું; પરંતુ શ્યામ અને કમળાના સ્વાગત આગળ આજે પણ મારો સર્વ ખેદ લોપ થઈ ગયો. મારું સઘળું દુઃખ તેમની અથાગ પ્રેમધારા વડે ધોવાઈ ગયું. તેમને જોતાંજ ખરેખર મારા ચહેરા પરની ગ્લાનિ દૂર થઇ ગઈ અને તરુણાવસ્થાનો પ્રવાહ પુનઃ મારી રગોમાં પ્રતીત થવા લાગ્યો. ખરેખર તેમનાં વડે મારું ઘર સ્વર્ગસમાન હતું.

એક દિવસે ઓફિસમાં રજા હોવાથી હું ઘેર હતો. હું ઘરના આગલા ખંડમાં બેઠો બેઠો વિચાર કરતો હતો, એવામાં અંદરથી અવાજ આવ્યો. "સાંભળો છો ? શ્યામ રડે છે, મને કામ કરવા દેતો નથી." હું અંદર ગયો અને જોઉં છું તો શ્યામ જમીન પર આળોટે છે અને "મારે નિશાળે જવું છે, મારે નિશાળે જવું

છે" કહીને રડે છે. મેં તેને ઉઠાડ્યો અને સમજાવીને બહાર આણ્યો. જ્યારે તે કાંઇક શાંત થયો, ત્યારે મેં પૂછ્યું: "શ્યામ! તું કેમ રડતો હતો ?"

શ્યામે કહ્યું: "હું નિશાળે જવા માટે રડતો હતો."

મેં કહ્યું: "તેમાં રડતો હતો શા માટે ?"

શ્યામે કહ્યું: "પાડોશીનો છોકરો મોહન મને રોજ ચીડવે છે અને કહે છે કે તું નિશાળે આવતો નથી, તારી પાસે મારા જેવો કોટ નથી, મારા જેવા બૂટ નથી. જ્યારે જ્યારે તે આવું કહેતો હતો, ત્યારે ત્યારે હું તેને મારતો; પણ આજે તો તેનું જોઈ બીજા છોકરાઓ પણ મને સતાવવા લાગ્યા."

મેં કહ્યું: "વારુ, તને એનાથી પણ સારી ચીજો લાવી આપીશ અને તારું નામ નિશાળમાં દાખલ કરાવીશ."

શ્યામ ખુશખુશ થઇને ચાલ્યો ગયો અને તેણે બધી વાત તેની માતાને કહી. આથી મારા મન પર સચોટ અસર થઇ; પરંતુ હું શું કરું ? ત્રીસની આવકમાંથી મહામહેનતે મહિને પાંચ રૂપિયા બચાવીને પોસ્ટ ઓફિસમાં મૂકી આવું છું. વધારે ખર્ચ કરી શકું એવી મારી આવક નથી. આથી પાન અને બીડી છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને તેના ખર્ચના બે રૂપિયા બચે તેનાથી શ્યામને ભણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ નોકરી તરફ હવે મને તિરસ્કાર પેદા થયો.

(૨)

બીજે દિવસે ઓફિસેથી હું ઘેર આવ્યો અને હાથ–મોં ધોઇ વાળુ કરી લીધું. ખાઇને ઊઠ્યો, ત્યારે કમળાએ કહ્યું: "ઘી થઈ રહ્યું છે." મેં જવાબ આપ્યો: "વારુ, હમણાં લઈ આવું છું" પણ મને બેઠાં બેઠાં વિચાર આવ્યો કે, એક રૂપિયાનું ઘી દસ દિવસ ચાલે છે. દોઢ શેર ઘી દસ દિવસમાં ગણતાં રોજના છ તોલા પડ્યું. તેમાં ત્રણ તોલા તો મનેજ બે વખત થઇને મળે છે. શાક વગેરેના વઘારમાં જાય તે તો જુદુંજ. દોઢ તોલો શ્યામને ભાગે જાય; જેથી કમળાને ભાગે તો કંઇજ આવવું ન જોઇએ. મેં બિચારી મને અને શ્યામને આપવામાં કસર કરતી નથી. બાદ મેં મારા અનુમાનની ચોકસી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારી પ્રિયા તેની થાળી પીરસી રહી, ત્યારે મેં તેને કોઈ કામનું બહાનું કાઢી ઉપર મોકલી અને મેં રસોડામાં જઇને તેની પીરસેલી થાળી જોઈ.

હા દૈવ ! મારા ખોરાકમાં અને એના ખોરાકમાં કેટલો તફાવત ! તદ્દન કોરી રોટલી, શાકનું તો નામ નહિ, દાળ ઘણી ઓછી અને થોડુંક મીઠું ! બીજે દિવસે પણ એજ દશા ! એ દિવસે દાળ બિલકુલ ન હતી. હા, નિમકનું પ્રમાણ આગલા દિવસથી વધારે હતું. ધન્ય છે આર્યબાળા ! ધન્ય એ પરમ પુનિત સતીસાધ્વીઓથી ઊતરી આવેલી આર્ય સ્ત્રીજાતિ ! ધન્ય આર્યાવર્ત !

હું ઉપર કહી ગયો છું કે, મારું ઘર સ્વર્ગસમાન હતું; પણ આજેજ મને જણાયું કે, સ્વર્ગ અને નરકમાં કેટલો ભેદ છે ! જે સ્વર્ગનો પાયો નરકની દીવાલો ઉપરજ ચણાયલો હોય, તે સ્વર્ગ નરક કરતાં પણ હજારગણું અધમ છે. જે સુખ, દુઃખની શિલા પર સ્થાપન કરવામાં આવ્યું હોય, તેવા સુખ કરતાં દુઃખજ સેંકડોગણું સારું છે. પ્રિય પાઠકો ! મારા ધારવા પ્રમાણે મારા જેવા સેંકડો પુરુષો હશે, કે જેઓ શ્વેત રેતીને જળની ધારા સમજી લે છે. જો આપ આપના ઘરમાં તપાસ કરશો, તો આપને માલૂમ પડશે કે જેના પ્રકાશ વડે રાત્રે તમે અનુકૂળતા મેળવો છો, તે પ્રકાશ એક એવી મીણબત્તીનો છે કે જે પોતે બળીનેજ આપને પ્રકાશ આપી રહે છે !

મને મારા ઘરની સ્થિતિ જોઈ અત્યંત દુઃખ થયું. હવેજ મને સમજાયું કે, જેને હું પ્રાણેશ્વરી કહેતો હતો, તે મારા સુખને માટે કેવાં કેવાં કષ્ટ સહન કરતી હતી અને મારા અને તેના પ્રેમમાં કેટલું અંતર હતું ? આવા આવા વિચારતરંગોથી આ વખતે મારા હૃદયની વ્યથા ક્ષણે ક્ષણે વધવા લાગી; પરંતુ મનના ભાવો પ્રિયાથી છૂપા રાખી કોઈ વસ્તુ લાવવાનું બહાનું કાઢી હું બજાર તરફ ચાલ્યો ગયો.

રાત્રે પણ મને ઊંઘ આવી નહિ. રાત્રે અનેક વખત ઊંઘતી કમળાનું આનંદમય મુખકમળ મેં નીરખ્યું. પ્રેમના સાચા ઉપાસક અને પોતાના કર્તવ્યનું બરાબર રીતે પાલન કરનાર મારી કમળાના જેવી મીઠી ઊંઘ ભોગવે તેમાં નવાઈ પણ શી ? વિચારમાં ને વિચારમાંજ પ્રાતઃકાળ થઈ ગયો; પણ હું કોઈ નિશ્ચય પર આવી શક્યો નહિ. નિત્યકાર્યથી પરવારી વખત થવાથી હું ઑફિસે ગયો ત્યાં પણ કાર્યમાં મન લાગ્યું નહિ. સાયંકાળ થતાંજ નોકરી છોડી દેવાનો મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો. હું જેવો આ નિશ્ચય પર આવ્યો કે તરતજ મારા મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો અને ગ્રામોફોન વાજાની માફક મારા હૃદયમાંથી અવાજ આવ્યોઃ "નોકરી છોડી દેશો તો

ખાશો ક્યાંથી ?”

મેં ઉત્તર આપ્યોઃ “ ઘણા દિવસથી હું અપમાનથી ભરપૂર જીવન ગાળી રહ્યો છું. મારા જીવનનો મોટો ભાગ મેં દાસત્વમાંજ ગાળ્યો છે; છતાં પણ જેને માટે આ સર્વ સહન કરું છું, તેને સારી રીતે ખાનપાનાદિક મળતું નથી. મારાથી આવું દુઃખ સહન થઇ શકતું નથી. હું મજૂરી કરીને પેટ ભરીશ; પણ સાહેબના ‘ ડેમફૂલ ’ અને હેડકલાર્કનાં કુવચનો તો નહિ સાંભળવાં પડે ! કોઇએક દૂર દેશમાં જઇ એક સાધારણ મજૂરની માફક મારા માન અને ગૌરવનું રક્ષણ કરી મારો નિર્વાહ ચલાવીશ.”

પરંતુ એટલામાંજ મારું મન ફરીથી બોલી ઊઠ્યું: “ કમળા અને શ્યામનું શું કરશો ? લગ્ન શું કરવા કર્યું ? ” મેં ઉત્તર આપ્યોઃ “ લગ્ન કરવાં કે ન કરવાં તે મારા હાથમાં નહોતું. હિંદુ-ગૃહના ધોરણ પ્રમાણે મારી કોઇ પણ વિષયમાં સંમતિ નહિ લેતાં માતાપિતા તેમની નજરમાં આવે તેમ કરતાં હતાં. લગ્ન વખતે પણ કોઇએ મારી સલાહ લીધી નહોતી. હવે હે મન ! મારે શું કરવું ?”

મારું મન બોલ્યું: “ એ સર્વ ઠીક, પણ નોકરી છોડીને કમળા અને શ્યામનું ભરણપોષણ કેવી રીતે કરશો ? ગાંડા થાઓ નહિ. દૂરના દેશમાં જઈ તેમને ક્યાં રાખશો ? તેમનાં કોમળ શરીર ચણા ખાઈ કેવી રીતે ટકશે ? એકબે દિવસ તમારી કોમળ સ્ત્રીને લૂખી રોટલી ખાતી જોઇ તમે નોકરી છોડવાને તૈયાર થઇ ગયા છો, તો ભવિષ્યમાં તેને ભૂખીતરસી કેવી રીતે જોઈ શકશો ? સંભાળજો કે, તમારી હઠથી તમારી કમળ જેવી કમળા ચીમળાઈ જાય નહિ. તમારો શ્યામ બાળપણુમાં ભૂખ અને તરસને લીધે દુઃખી થાય અને તેથી આગળ ઉપર તમને પણ પસ્તાવો થાય એવું કરતા નહિ.” મારું મન આટલું કહી શાંત થયું અને તેણે મને વિચારવમળમાં નાખી દીધો.

(૩)

પ્રિય પાઠકો ! તમે મારા મનનો વાદ–વિવાદ સાંભળ્યો. હવે કહેશો કે, એની સાથે હું વાદ–વિવાદમાં કેવી રીતે જીતું ? મારી સર્વ આશાઓ પર પાણી ફરી વળ્યું અને ઑફિસના અપમાનજનક બનાવો રાક્ષસની માફક મારા માથા પર નાચવા લાગ્યા. જ્યારે જ્યારે હું મારા અપમાનનું કારણ વિચારતો હતો, ત્યારે ત્યારે નોકરીજ મને મારા અપમાનનું કારણ લાગતી હતી; પરંતુ જ્યારે પણ

હું નોકરી કરવાનું કારણ શોધતો, ત્યારે મને જણાઇ રહેતું કે, હું બીજું કોઇ પણ કાર્ય કરવાને યોગ્ય નહોતો, તેથીજ આ નોકરી કરતો હતો. મને એવાજ પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું કે, હું કારકુની સિવાય અન્ય કાંઈ કરી શકું નહિ. નાનપણમાં હું બીમાર રહેતો હતો, તોપણ મારાં લગ્ન થયાં હતાં અને જ્યાં મને થોડુંઘણું અંગ્રેજી આવડયું કે તરતજ પિતાએ મને ઓફિસમાં નોકરી અપાવી. હું જયારે જ્યારે મારી અશાન્તિનું કારણ શોધતો હતો, ત્યારે ત્યારે મારાં લગ્નજ તેનું કારણ છે, એમ મને લાગતું હતું અને તેને માટે હું મારાં માતાપિતાને દૂષિત ઠરાવતો હતો; પરંતુ આ વખતે મને મારી બાલ્યાવસ્થાની એક વાત યાદ આવી ગઇ તે જરા સાંભળી લો.

મારી ચૌદ વર્ષની ઉંમરમાં મારાં લગ્ન થયાં હતાં. હું સોળ વર્ષનો થયો, ત્યારે સખ્ત બીમાર પડ્યો. મારાં માતાપિતા સર્વ ઇલાજ કરી થાકી ગયાં. અંતમાં જયારે તેમને મારા બચવાની આશા રહી નહિ, ત્યારે મારા પિતાએ મારા શ્વસુરને મારી માંદગીની ખબર આપી; તેથી તેઓ સર્વે મને જોવા માટે આવ્યાં. મને શુદ્ધિ નહોતી. કોઇ કોઈ વખત એકએ કલાક શુદ્ધિ આવી જતી અને પછી પાછો હું આંખો બંધ કરી પડી રહેતો હતો. મારી આસપાસ જે વાતચિત થતી હતી, તે મને સ્વપ્નસમાન લાગતી હતી.

એક દિવસે કેટલીક સ્ત્રીઓ મારી માતાની સાથે મારી પાસે આવી અને મારા ખાટલા પર માથું મૂકી રડવા લાગી. આ જોઇ હું ગભરાયો, પણ કાંઇ બોલી શકયો નહિ. ખેર, એ સમય ગયો. લગભગ મધ્યરાત્રિએ મને શુદ્ધિ આવી, તે વખતે મારા કાનમાં કોઇનાં ડુસકાંનો અવાજ આવ્યો. મેં આંખો ઉઘાડી, તો દીવેલનો દીવો બળતો હતો. આજુબાજુના ખંડમાંથી ઘરનાં ઊંઘતાં માણસોનાં નસકોરાંના અવાજ સંભળાતા હતા. હું વારંવાર જાગતો, ત્યારે મારી માતા મારી પાસે જાગતી બેસી રહી મારા શરીર પર હાથ ફેરવતી જણાતી હતી. મારી આંખ ઊઘડતી કે તરતજ તે બોલી ઊઠતીઃ "બેટા! મારી આંખોના તારા! કેમ છે?" પરંતુ તે દિવસે જ્યારે મારી આંખ ઊઘડી, ત્યારે આ શબ્દો મારે કાને પડ્યા નહિ. તેને બદલે એક કોમળ, કરુણામય અને દુઃખી હૃદયના શબ્દો મારા કાને પડ્યા. વાચકવૃંદ! એ શબ્દો હું ભૂલી ગયો નથી. તે સદૈવ મારા કાનમાં ગુંજારવ કરી રહ્યા છે. આજે દશ વર્ષ થઇ

ગયાં; તોપણ જ્યારે મને ઉક્ત બનાવ યાદ આવે છે, ત્યારે મારું મન પીગળી જાય છે અને મારી આંખમાંથી બેચાર *અશ્રુઓ ટપકે છે. મેં પાસું ફેરવ્યું ત્યારે મને માલૂમ પડયું કે, એક બાળા મારા પગ આગળ માથું મૂકી ડૂસકાં ઉપર ડૂસકાં ભરી રહી છે. હું તેને ઓળખી શકયો નહિ, તેથી મેં મારી તમામ શક્તિઓ એકત્ર કરી તેને પૂછયું "તું કોણ છે અને શા માટે રડે છે?" તેણે એકવાર ઊંચું જોયું અને મોટી મોટી પ્રેમમય અશ્રુથી ભરપૂર આંખો વડે મારા તરફ જોઇને ફરીથી મારા પગ આગળ માથું મૂકી તે રડવા લાગી. હા દૈવ! એ એકજ દૃષ્ટિમાં શું શું ભર્યું હતું! તે વખતે તે દૃષ્ટિનો ભાવાર્થ સમજવાની મારામાં શક્તિ ન હતી, પણ હવે હું તેનો સારી રીતે અનુભવ કરી શકું છું. તેમાં અથાગ ભોળપણુ હતું, અસીમ કરુણા હતી, અનંત પ્રેમ હતો, અચળ સંકલ્પ હતો, ધર્મ હતો, શીલ હતું, પ્રાર્થના હતી, ભય હતો, પીડા હતી, લજ્જા હતી, અશાંતિ હતી અને નિરાશા હતી. તેનો ચહેરો જોઇ મને ઓળખાણ થયું કે જેની સાથે મેં ધ્રુવનો તારો જોયો હતો, જેની સાથે મેં પથ્થરની શિલા પર પગ મૂક્યો હતો, જેને મેં સદાકાળ સાથે રાખવાનાં વચનો આપ્યાં હતાં અને જેને તેનાં માતાપિતાએ રડતી હાલતમાં મારી સાથે વિદાય કરી હતી, તેજ એ હતી. આ સર્વ વાતો એક સાથે મારા મનમાં ખડી થઇ. હું મારી આવી સ્થિતિનો આશય સમજી શકયો નહિ. મારું મન ભરાઇ આવ્યું. મેં કહ્યું: "કમળા! અહીં આવ, મારા માથા આગળ બેસ."

કમળા સંકોચાની સંકોચાતી ઊઠી અને મારા ઓશીકા આગળ આવી ઊભી રહી. હાય! તેના ચહેરાની લાલી કયાં હતી? તેની આંખો લાલ થઇ ગઈ હતી, તેના વાળ વિખરાયલા હતા અને તેનું મુખ ફિક્કું પડી ગયું હતું. હા પ્રભુ! જેનો મને સ્વપ્ને પણ વિચાર નહોતો આવ્યો, તેણે મારી ફિકરમાં પોતાની કેવી સ્થિતિ બનાવી દીધી હતી! મેં કમળાને મારી પાસે બેસાડી અને કહ્યું: "તું શા માટે રડે છે?"

કમળાએ કહ્યું: "બધાં એમ કહે છે કે, આ માંદગીમાંથી તમે નહિ બચો."

મેં કહ્યું: "તેમાં તું શા માટે દુ:ખી થાય છે?"

મારો આ પ્રશ્ન સાંભળી કમળાએ આંખો પર હાથ મૂકયા

અને કહ્યું: "તમે મારા સ્વામી છો. મારાં માતાપિતાએ મને તમારે સ્વાધીન* કરી છે. તમારા વિના હું કેવી રીતે રહી શકું ?" હવે મારી આંખો ઊઘડી. હું તેના રડવાનું કારણ સમજ્યો અને તેના કહેવાથીજ તેનો અને મારો કેટલો ગાઢ સંબંધ છે, તેનું મને ભાન થયું. મેં તેના નાજુક હાથ મારા હાથમાં લીધા અને કહ્યું: "ના, રડીશ નહિ. હું સાજો થઇશ."

મારા કહેવાથી તેને શાંતિ થઈ. તેને મારા કહેવા પર વિશ્વાસ બેઠો, એમ મને લાગ્યું. કુટુંબનાં સઘળાં માણસો કહેતાં હતાં કે, હું બચીશ નહિ; પણ 'હું બચીશ' એમ હું કહેતો હતો અને મારા કથનમાં મારી કમળાને વિશ્વાસ હતો. કમળાને ઘણા દિવસના ઉજાગરા થયા હતા, તેથી તે મારા ખાટલા આગળ સૂઇ ગઈ.

વાંચનાર ! કમળા જેવી સુકોમળ પત્ની દુઃખી ન થાય તેટલા સારુ કોઇ પણ રીતે મારે જીવવુંજ જોઇએ અને કૃપાળુ પ્રભુ મને જરૂર જીવતો રાખશે. એવી દૃઢ ભાવના મારા મનમાં રૂઢ થવાથી તેમજ કમળાના કોઈ પુણ્યબળથી અથવા તો તે રોજ ઘીનો દીવો કરીને પ્રભુ પાસે મને જીવતો રાખવાની પ્રાર્થના, આંખમાં આંસુ લાવીને કર્યા કરતી તેને લીધે, મારો વ્યાધિ ધીમે ધીમે મટી ગયો; પણ તેની એક ઊંડી વાત હવે તમને કહું ! લોકો કહે છે કેઃ "ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે;" પરંતુ "કોને માટે ?" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળતો નથી. હું વેદ અને શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા નથી. અભાગ્યવશ કદી પણ સંસ્કૃતભાષાના નિર્મળ સ્રોતથી મારું જીવન સંસ્કારી થયું નથી. હું સાધારણ કાગળ–પત્ર લખી શકું એટલા પૂરતું અંગ્રેજી જાણું છું; પરંતુ એટલું તો હવે હું અવશ્ય સમજું છું કે, અગ્નિનો મળનાશક તાપ સુવર્ણનેજ કુંદન બનાવી શકે છે અને ચંદનને તો તે બાળીને ભસ્મજ કરી દે છે; તેમ ગૃહસ્થાશ્રમ પણ તેને માટેજ સારો છે, કે જે જોઇવિચારીને તથા તેના ભારના પરિમાણને તોળીને પછીજ તેને પોતાના ઉપર લે છે. જેના ઉપર બીજાઓ ગૃહસ્થાશ્રમનો ભાર લાદે છે, તેની દુર્બળ ખાંધ તો દબાઇ જઇને તૂટવાજ લાગે છે અને તેને પોતાની જીવનયાત્રા વહન કરવી કઠિન થઇ પડે છે !

(૪)

હવે મારી ચાલુ હકીકત ઉપર આવીશ. નોકરી છોડવાનો વિચાર તો મેં કર્યો, પણ તેણે–મારા અંતરાત્માએ–મારા એ વિ-

ચાર પર પાણી ફેરવી દીધું અને મારા એ તરંગરૂપી કાગળના ઘોડાને ફૂંક મારી ઉડાડી દીધો; ત્યારે હવે કરવું શું ? આખી રાત્રિ મેં માનસિક સંસારમાં ભ્રમણ કર્યા કર્યું; પરંતુ બાળસૂર્યનાં કોમળ કિરણો નીકળતાંજ મને પ્રતીત થયું કે, 'મેં આખી રાત્રિ દળી દળીને કુલડીમાં વાળ્યું છે.'

સવારના છ વાગ્યા, સાત વાગ્યા અને આઠ વાગી ગયા, તોપણ હું 'હવે શું કરવું ?' એજ વિચારવમળમાં ગોથાં ખાયા કરતો હતો. હું નવ વાગે જમ્યો અને સાડા નવ વાગે ઓફિસમાં જવા નીકળ્યો. હું ઊઠ્યો ત્યારે કમળા રસોડામાંથી બહાર આવી અને મને પોતાના પ્રેમાળ તથા કાળજીભર્યા હૃદયે પૂછવા લાગી: "કેમ, આજે આટલા બધા વહેલા (મોડા) ઊઠયા ? નાહવાધોવાનો સમય થઇ ગયો છે." પણ જ્યારે તેણે મારા મુખ તરફ જોયું, ત્યારે તે વિચારમાં પડી ગઈ. તે અલ્પ સમય મારા તરફ જોઇ રહ્યા પછી બોલી: "આજે તમારા જીવને કેમ છે ? આંખો લાલ થઇ ગઈ છે; મોઢું ઊતરી ગયું છે; તબિયત તો સારી છે ને ? રાત્રિએ ઊંઘ નહિ આવી હોય ?"

મેં મારા મનનો ભાવ છુપાવવાનો વિચાર કર્યો. મેં બનાવટી હાસ્યનો પડદો મારા ચિંતાગ્રસ્ત અને ઊતરી ગયેલા મુખ ઉપર નાખવા ચાહ્યું. મેં કહ્યું: "તબિયત તો સારી છે. રાત્રિએ કાંઈ ઊંઘજ બરાબર ન આવી." મારા આ હાસ્ય અને કથનથી કમળાનો સંદેહ દૂર થયો નહિ. સાચા પ્રેમ આગળ અસત્ય ટકી શકતું નથી. 'પ્રેમ ! મનુષ્યને તું એવી શક્તિ પ્રદાન કરે છે કે, જે શક્તિ મનુષ્યના સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મશરીરરૂપી દીવાલોની પાર પહોંચી જઇને તેના મનોભાવને જાણી લે છે અને મનુષ્યના હૃદયરૂપી પડદા પાછળ છુપાઇ રહેલી સ્થિતિનું અનુમાન કરી શકે છે ? દિવ્ય પ્રેમ ! પ્રેમી મનુષ્યોની વચ્ચે આવેલાં નદી, નાળાં, વન અને પહાડોને ઓળંગાવીને તેમને એકજ સ્થાન પર લાવી મૂકવાનું તારામાં અગાધ બળ છે. અસત્યનું આવરણ નષ્ટ થઇ જાય, એવું તારાં કિરણોમાં અદ્ભુત તેજ રહેલું છે. તારા પ્રતાપેજ મનુષ્યો શબની હોડી બનાવીને નદીઓ તરી ગયા છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને દુર્યોધનના મેવા કરતાં વિદુરજીની ભાજી ઉત્તમ લાગી અને સુદામાના તાંદુલમાં અદ્ભુત સ્વાદ લાગ્યો, તેનું કારણ પણ હે પ્રેમ ! તુંજ છે. મહાત્મા તુલસીદાસજીને શ્રીરામચંદ્રજીનાં

અને સુરદાસજીને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીનાં ચરણોમાં લાવનાર તુંજ છે. માયાની જાળ કાપી આત્મા અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પણ હે પ્રેમ! તારી અદ્ભુત મહત્તાના પ્રતાપેજ થાય છે. મારું હાસ્ય અને બનાવટી કથન તારી આવી મહાન શક્તિ સામે ક્યાંથીજ ટક્કર ઝીલી શકે? કમળા કાંઈ બોલી નહિ પણ તેના મનના અવિશ્વાસની ચમક તેની આંખોમાં હતી. તેના હૃદયમાં આઘાત થયો અને તેણે મોઢું ફેરવી લઈ તેના ઊભરાઇ જતા ભાવો દબાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અંતમાં મેં કહ્યું: “મારી જીવન–સખિ! તું શા માટે અશાંત થાય છે? જરા નોકરીના વિચારવમળમાં મન ચડી જવાથી ઊંઘ આવી નહોતી.”

કમળાનો સંદેહ દૂર થયો. તેની આંખોમાંથી બે પ્રેમાશ્રુ નીકળી પડ્યાં અને તેના કોમળ હોઠ ગુલાબની પાંખડીઓની પેઠે ખીલી ઊઠયા.

કમળાએ કહ્યું “તો શા માટે એ વાત મારાથી છુપાવતા હતા?

મેં કહ્યું: “તને તો જક કરવાની ટેવ પડી, એમાં તે શું છુપાવવાનું હતું?”

કમળાએ કહ્યું: “ખેર, હવે ઊઠો પરવારી લો. સાડા આઠ વાગી ગયા. વખતસર ઑફીસે કેમ જવાશે? પાછો સાહેબ સાથે ઝગડો થશે.”

મેં કહ્યું: “સાહેબને તારું નામ દઇશ કે, કમળાએ વખતસર આવવા દીધો નહિ.”

કમળાએ કહ્યું: “તે આ વાતમાં શું સમજે? જો એ વિદેશીઓમાં મનની વાત સમજવાની શક્તિ હોત, તો ભારતવર્ષના લોકો તેમને દેવતાઓની સમાન પૂજત!”

મેં જલદી જલદી સ્નાન કરીને ભોજન કરી લીધું અને ઑફિસે જઈ પહોંચ્યો. ઑફિસમાં એક રજિસ્ટરમાં દરેક કલાર્ક પોતપોતાનો ઑફિસે આવવાનો સમય નોંધતો હતો. તે રજિસ્ટર હેડકલાર્કના ટેબલ પર પડી રહેતું હતું અને તેની સમક્ષમાંજ સમય નોંધવાની પ્રથા હતી. હરહમેશ હેડકલાર્ક સાડાદસ અથવા અગિયાર વાગે ઑફિસે આવતો હતો અને રજિસ્ટરમાં દસ વાગે આવ્યાનું નોંધતો હતો. મેં ઑફિસના ઘડિયાળમાં જોયું તો તેમાં દશ ઉપર દશ મિનિટ થઇ હતી. મેં વિનાસંકોચે રજિસ્ટરમાં “દસને દસ મિનિટ પ્રાતઃકાળ” લખી દીધું. હું શું લખું છું તે તરફ હેડકલાર્ક

ધ્યાનપૂર્વક જોઇ રહ્યો.

આ જગ્યાએ મારે કહેવું જોઇએ કે, હેડકલાર્ક મારાથી અપ્રસન્ન રહેતો, તેનાં અનેક કારણોમાંથી થોડાંક નીચે પ્રમાણે હતાં:

પહેલું એ કે, તેનો એક સંબંધી મારી સાથે ઓફિસમાં કામ કરતો હતો. ગત વર્ષમાં હું અને એ બન્ને પચીસ રૂપિયાના ગ્રેડમાં હતા. હેડકલાર્કનો એવો વિચાર હતો કે, મારા સાથીને ત્રીસ વાળા ગ્રેડમાં મૂકી દેવો અને હું પચીસના ગ્રેડમાં રહી જાઉં; પરંતુ સાહેબ બહાદુર વિલાયતથી નવા નવા આવ્યા હતા, તેથી પ્રત્યેક સાચા અંગ્રેજના હૃદયમાં જે ન્યાય હોય છે, તે હજી તેના હૃદયમાંથી અસ્ત થવા પામ્યો નહોતો. તેણે મારું કામ જોઈ પ્રસન્ન થઈ મનેજ ત્રીસના ગ્રેડમાં ચડાવ્યો. આથી કરીને હું હેડકલાર્કની આંખોમાં કાંટાની માફક ખટકવા લાગ્યો અને તેણે મારી વિરુદ્ધ સાહેબના કાન ભંભેરવાનો આરંભ કરી દીધો.

બીજું કારણ એ હતું કે, હું તેની ખુશામત કરતો નહોતો. કોઇ પણ સમયે હું આજનું કામ કાલ ઉપર રાખતો નહોતો. દરેક દિવસનું કામ તે તે દિવસેજ ખલાસ કરતો હતો. હમેશાં હું દશ વાગ્યા પહેલાં ઓફિસે જતો હતો. આજે હું દશ મિનિટ મોડો હોવાથી હેડકલાર્ક હું કયો સમય લખું છું, તે બિલાડીની માફક જોઈ રહ્યો હતો. તે એજ જોતો હતો કે, હું "દસ પ્રાતઃકાળ" લખું કે તેને મને કહેવાનું બહાનું મળે; પણ જ્યારે મેં બરાબર સમય લખ્યો, ત્યારે તેણે પાઘડી ફેરવી અને કહ્યું: "રામલાલ! તમે નોકરી કરો છો કે મશ્કરી? તમારી નજરમાં આવે છે, ત્યારે ઓફિસે આવો છો અને તમારી નજરમાં આવે, ત્યારે ચાલ્યા જાઓ છો.'

મેં કહ્યું: "સાહેબ! આ મહિનામાં આજેજ હું મોડો આવ્યો છું. વળી હજુ બીજો કોઈ કલાર્ક આવ્યો નથી. તે આપ જુઓ છો."

હેડકલાર્કે કહ્યું: "હું સારી રીતે સમજું છું કે, તમને વાતો કરતાં સારી આવડે છે, પણ તમે તમારો ગુનો કબૂલ કરતા નથી, મારે સાહેબને કહેવું પડશે."

મેં કહ્યું: "જેવી આપની મરજી. મને આજેજ મોડું થયું છે અને મહિનામાં બે વખત મોડું થાય તો વાંધો નહિ, એવો કાયદો છે."

હેડકલાર્કે કહ્યું: "તમે વકીલાત કરો, તો કાયદાકાનૂનો જળવાય."

મેં કંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પરંતુ તેને આટલેથી સંતોષ થયો નહિ, તેથી તે ભવાં ચડાવી બોલ્યો: "તમને ખબર છે કે, તમે કોની સાથે વાત કરો છો ? તમે આવી ને આવી વર્તણૂક કાયમ રાખશો, તો તેનું પરિણામ સારું નહિ આવે. મેં કાલે જે નકશો તૈયાર કરવા આપ્યો હતો તે તૈયાર છે કે નહિ ?"

મેં કહ્યું: "તે મારી પાસે નથી."

હેડકલાર્કે કહ્યું: "કોની પાસે છે ?"

મેં કહ્યું: "મને માલૂમ નથી."

તે શાંત થયો. હું મારી ખુરશી પર જઇને બેઠો. મારા મનમાં એક ઘોર પરિવર્તન થવા લાગ્યું. મેં વિચાર કર્યો કે, નિમકહલાલીથી કામ કરવાનું આ પરિણામ ! હું સર્વથી પહેલો ઓફિસે આવું છું, સર્વથી છેલ્લો જાઉં છું અને સર્વથી અધિક કામ કરું છું; તોપણ આવો અન્યાય ! હું ખુશામત કરતો નથી અને હું તેનો સગો નથી, એજ મને અન્યાય થવાનાં કારણો !! આવો અન્યાય !!!

* * * *

સાહેબ આવે છે એવી ખબર મળતાંજ હેડકલાર્ક સ્વસ્થ થઇ બેઠો. પટાવાળાઓએ દોડાદોડ કરવા માંડી અને ઠઠ્ઠા-મશ્કરીમાં સમય ગાળનારા કલાર્કો સર્વે પોતપોતાના કામે લાગી ગયા. સાહેબ તેમના ઓરડામાં ગયા. ઘંટડી વાગી અને હેડકલાર્ક પાઘડી ઠીક કરતો કરતો સાહેબ પાસે ગયો. મારી બેઠક અને સાહેબના ઓરડાની વચ્ચે માત્ર પાટિયાનીજ દીવાલ હોવાથી ત્યાં થતી વાતચીત મારા સાંભળવામાં આવતી હતી. હેડકલાર્કે બારણામાં દાખલ થતાંજ નમીને સલામ કરી. હેડકલાર્કની પાઘડી આજે જરા ઢીલી હોવાથી તે નીચે નમી સલામ કરવા ગયો કે તરતજ તે પડી ગઇ અને સાહેબના કાળા ચકચકિત જોડાનું ચુંબન કરવા લાગી ! (આ વાત મને સાહેબના પટાવાળાએ કહી હતી.)

સાહેબ-હેડકલાર્ક ! બેસો.

હેડકલાર્ક બીજી સલામ કરી બેઠો.

સાહેબ-વેલ ! તમારી કેરીઓથી હું ઘણો ખુશી થઇ ગયો છું. મારાં બચ્ચાંઓએ તે બહુ આનંદથી ખાધી હતી. કલાર્ક લોકોએ પણ કેરીઓ મોકલી હતી. હું તેમનાથી પણ બહુ ખુશી થયો છું.

હેડકલાર્ક-આપની મહેરબાની જોઇએ, અમે તો આપના ગુલામ છીએ. આપની કૃપાથીજ અમારાં બાળબચ્ચાંઓનું પોષણ

થાય છે. આપની મહેરબાનીથીજ એક હિંદુ અને પાંચ મુસલમાન કલાર્કોનું ભરણપોષણ થાય છે. સાહેબે નોંધપોથી કાઢી અને કહ્યું: "કોઇ પણ હિંદુ કલાર્કની ફેરીઓ પહોંચી નથી."

હેડકલાર્ક–આપણી ઑફિસમાં કામ કરનારા કોઇનું પણ બુરું થાય છે, એ મને ગમતું નથી. કાલે એ હિંદુકલાર્કને એક નકશો કરવાનું કામ સોંપ્યું, તે તેણે ચાલાકી વાપરી બીજા કલાર્કના ટેબલ પર મૂકી દીધું અને મેં તેને એ વિષે પૂછયું, ત્યારે તેણે 'મને માલૂમ નથી' એવો ઉત્તર આપ્યો. વળી આજે પણ દશ મિનિટ મોડો આવ્યો છે. એમ કહી તેણે હાજરીનું રજિસ્ટર સાહેબની સમક્ષ રજૂ કર્યું.

સાહેબ–એ આદમી ઑફિસને લાયક લાગતો નથી.

હેડકલાર્ક–બંદે પરવર! (ધીમો અવાજ કરી) એ તો રાજ્યવિરુદ્ધ વાતો કરે છે. એકબે રાજદ્રોહી એના દોસ્ત છે, તેની સાથે તે પત્રવ્યવહાર પણ રાખે છે.

સાહેબ–"એમ કે?" એમ કહી એક કાગળ ફાડી ચિઠ્ઠી લખી પટાવાળાને આપી અને કહ્યું: "આ ચિઠ્ઠી સી. આઇ. ડી. સાહેબને આપી આવ." કલાર્કો મોંહોમાંહે વાતો કરતા હતા, તે ઉપરથી મને માલૂમ પડયું કે, તેમાં "વહાલાં જ્હૉન્સ, મારી ઑફિસના રામલાલ ઉપર દેખરખ રાખશો એવી આશા છે." આવું લખ્યું હતું.

આવી રીતે હેડકલાર્કે મારું નિકંદન કાઢવાનું બી રોપ્યું.

(૫)

સાંજના પાંચ વાગી ગયા. ઑફિસમાંથી નીકળતાંજ મારા હ્રદય પર જાણે એક મોટો પથ્થર મુકાયેલો હોય એમ મને પ્રતીત થયું. તેને ઉપાડી ફેંકી દઉં એવું હું ચાહતો હતો, પણ તેને ઉપાડવાને હું જેટલા પ્રયત્નો કરતો હતો, તેટલા અધિક જોરથી તે પથ્થર મારા હ્રદયને દબાવતો હતો. શહેરમાં થઇને જાઉં તો ઑફિસથી મારું ઘર એક માઇલ દૂર હતું; પણ જંગલની હવા મળે તો હ્રદયની અશાંતિ દૂર થાય, એ હેતુથી આજે હું શહેરની બહાર લાંબે રસ્તે થઇને ઘેર આવવા નીકળ્યો.

આ સંસાર છળ અને કપટથી ભરપૂર છે. તેમાં એવા એવા દુષ્ટજનો વસે છે, કે જેઓ સદૈવ બીજાઓને હાનિ પહોંચે તેવાંજ

કૃત્યો કરવામાં તત્પર રહે છે. કોઇએ સત્ય કહ્યું છે કે, "કરે તોયે ડર અને ના કરે તોયે ડર." આજે હેડકલાર્ક સાહેબને કેવું કેવું જૂઠાણું ભરાવ્યું, છતાં સાહેબે એ વિષે કશી તપાસજ કરી નહિ. મારું અંતઃકરણ સાફ હોવા છતાં મારું નામ પોલિસના રજિસ્ટરમાં દાખલ થયું તેનો અથવા તો મારી પાછળ છૂપી પોલિસનાં માણસો ફરશે તેનો મને શોક અથવા ભય નહોતો; પણ ઘણું કરીને રાજ્યકર્મચારીઓદ્વારા કેવી રીતે સરકારના પૈસાનો વ્યર્થ વ્યય થાય છે અને નિર્દોષ આદમીઓને કેવું કષ્ટ ઉઠાવવું પડે છે, તેનોજ મને અફસોસ થતો હતો.

હું વિચારવમળમાં તણાતો તણાતો મારા ઘર નજદીક આવતો ગયો, તેમ તેમ મારા પગ વધારે વેગથી ઉપડવા લાગ્યા. મારા મનમાં જલદી ઘેર જઇ કમળા અને શ્યામને મળી મારી અશાંતિ દૂર કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ.

એટલામાં પાછળથી બ્યૂગલના અને ઘોડાની ખરીઓના અવાજ મારા સાંભળવામાં આવ્યા. છાવણીમાં આવા અવાજની નવાઈ નહોતી. જ્યારે પલટણો જતીઆવતી, ત્યારે આવા અવાજ સંભળાયાજ કરતા હતા. મેં પાછળ ફરીને જોયું, તો એક આગ ઓલવવાનો બંબો જોરથી આવતો હતો. તેનું ભીષણસ્વરૂપ જોઈને હું વિસ્મય પામ્યો. સામેની બાજુએ ઊંચું આકાશ ધુમાડાથી અને જ્વાળાની રતાશથી રંગબેરંગી થઇ ગયું હતું. આ દશ્ય મારા મકાનની દિશામાં હતું. હું બીજું બધું ભૂલી ગયો અને પાછળથી આવતાં મનુષ્યોની સાથે દોડવા લાગ્યો.

સૂર્યનારાયણ આખા દિવસની યાત્રા કર્યા બાદ પશ્ચિમદિશામાં પહોંચી ગયા અને અસ્ત થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પાંચેક મિનિટ ચાલ્યા બાદ હું દેવીદાસ હરિદાસના ઘર આગળ આવી પહોંચ્યો. આ ઘર મારા ઘરથી દોઢસો કદમ દૂર હતું. દેવીદાસ એન્જિનિયર હતો, તે મારા પ્રત્યે કૃપાદૃષ્ટિ રાખતો હતો અને તેની અર્ધાંગના લક્ષ્મી મારી કમળાની બહેનપણી થતી હતી. તે બન્ને વચ્ચે એટલો બધો પ્રેમ હતો કે લક્ષ્મી જ્યાંસુધી મારી કમળા અથવા શ્યામને જોતી નહિ, ત્યાંસુધી તેને ચેન પડતું નહિ.

દેવીદાસે મકાન બંધાવવામાં ઘણા પૈસા ખર્ચ્યા હતા અને મકાન પણ એટલું સુંદર હતું કે, દરેક મનુષ્ય તેની તારીફ કર્યા વિના રહેતું નહિ. આ મકાન સન્મુખ લોકોની ઠઠ જામી છે અને

મોટા મોટા ત્રણ બંબાઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરી રહ્યા છે!

કેવું ભયાનક દૃશ્ય! એક સમયે જે મકાન રસ્તે જનારને આકર્ષિત કરતું હતું, તેજ મકાન આજે અગ્નિનો ગ્રાસ બન્યું છે, અગ્નિની જ્વાળાઓ તે મકાનની ચારે તરફ ફરી વળીને કારીગરો તથા શિલ્પશાસ્ત્રીઓની અથાગ મહેનતના પરિણામરૂપ આ મકાનને ભસ્મીભૂત કરી રહી છે. બારીબારણાંના કાચ ધડોધડ જમીન પર પડી માનવહૃદયની માફક ટુકડે ટુકડા થઇ જાય છે. અગ્નિએ પુસ્તકાલયમાં દાખલ થઈને કીમતી પુસ્તકોનાં કબાટો બાળવા માંડ્યાં. આગ ઓલવવાના બંબાઓ જળની મોટી મોટી અખંડિત ધારાઓ ફેંકી રહ્યા હતા. પણ જેમ જેમ પાણીનો મારો વધતો જતો, તેમ તેમ અગ્નિનું જોર વધતું જતું હતું; કારણ કે અગ્નિનું જોર અંદર વધારે હતું અને ત્યાં પાણી પહોંચતું નહોતું. ઘર બહાર જબરો કોલાહલ મચી રહ્યો હતો. નોકરો અને માલિક આ અગ્નિકુંડમાંથી તથા આસપાસનાં મકાનોમાંથી સરસામાન નીચે ફેંકી રહ્યા છે. મોટાં મોટાં મેજ અને ખુરશીઓ, સુંદર પલંગો અને તકતાઓ ઉતારતાં ઉતારતાં તૂટીને નીચે પડતાં હતાં. દોરડાંના આધારે મોટી મોટી પેટીઓ નીચે ઉતારવામાં આવતી હતી. પડદે રહેનારી રૂપલાવણ્યવતી સ્ત્રીઓ દાદરો પરથી માત્ર ઘરમાં પહેરવાનાં વસ્ત્રોભેર નીચે ઊતરી પડીને ગભરાયેલે ચહેરે આમતેમ ફરવા લાગી અને આખરે એક દયાળુ પાડોશીના ઘરમાં ગઇ. હે પ્રભુ! જેઓ હરહમેશ ગાડીઓ, પાલખીઓ અને મોટરોમાં ફરે છે, તેને બૂરો દિવસ દેખાડીશ નહિ. જે દેવીદાસના ઘરની સ્ત્રીઓ ભાગ્યેજ કોઇની નજરે પડતી હતી, તેમને આજે સર્વની સમક્ષ ઉઘાડે પગે, માત્ર ઘરમાં પહેરવાનાં વસ્ત્રભેર, ભયભીત અને ઊતરી ગયેલે ચહેરે તથા ધડકતા હૃદયે ઘરની બહાર નીકળી જવું પડ્યું!

હું એ મકાનના દરવાજા આગળ ગયો. માણસો પતંગિયાંની માફક અગ્નિની ચારે બાજુ દોડાદોડી કરતાં હતાં. દેવીદાસ પણ ગભરાટમાં બહાર અને અંદર જતો હતો. હું તેની પાસે ગયો. તેમને જોઇને બાઝી પડ્યો અને મારા ખભે માથું મૂકી પોકેપોક મૂકીને તે રડવા લાગ્યો.

હા દૈવ! આફત કેવી બૂરી ચીજ છે? આ એ પુરુષ છે કે જેણે છ શાસ્ત્રો કંઠસ્થ કર્યાં છે અને પોતાના એકના એક પુત્રના અવસાન વખતે પણ જેણે એકે નિસાસો મૂક્યો નહોતો કે આંખ-

માંથી એક પણ આંસુ પડવા દીધું નહોતું; તેજ આજે મારા ખભા પર માથું મૂકી, એક નાના બાળકની માફક પોકેપોકે રડે છે! મનુષ્ય તેના જ્ઞાન અને તર્કબુદ્ધિના બળથી એકાદ દુઃખની સામે ટકી શકે છે, પણ જ્યારે ચારે બાજુથી દુઃખનો સમુદ્ર ઊભરાઇ આવે છે, ત્યારે ભલભલા પણ ગભરાઇ જાય છે. તેનું દુઃખ જોઇ મારું હૃદય પણ ભરાઇ આવ્યું. મેં કહ્યું: "શેઠ! શાંતિ ધારણ કરો. આવા વખતમાં અશાંત થવાથી ઘણું નુકસાન થાય છે."

દેવીદાસે કહ્યું: "ભાઇ! મારું હૃદય ચિરાઇ જાય છે. શાંત કેવી રીતે થાઉં? મકાન ઇત્યાદિ ભસ્મીભૂત થાય, તેની મને પરવા નથી; પણ...." (આટલું કહેતાં કહેતાં તે અટકી પડ્યો.)

મેં કહ્યું: "શેઠ! શાંતિથી કહો, આપ શું કહેતા કહેતા રોકાઇ ગયા?"

દેવીદાસે કહ્યું: "ભાઇ રામલાલ! મારું હૃદય ચિરાઇ જાય છે, મકાનની ચારે બાજુ આગ લાગી છે અને કોઇ પણ જગ્યાએથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો રહ્યો નથી. લક્ષ્મી અને સર્વ બાળકો અંદર રહી ગયાં છે. તેઓ કેવી રીતે બહાર આવે? કોઇ અંદર જવાને તૈયાર થતું નથી. હું અંદર જવા તૈયાર થાઉં છું; પણ આ લોકો મને અંદર જવા દેતા નથી અને કહે છે કે, હવે જલદી આગ ઓલવાઇ જશે!"

આટલું કહીને તે ફરીથી રડવા લાગ્યો. જે ચક્ષુઓ પુત્રના અવસાન વખતે અશ્રુહીન હતાં, તેજ ચક્ષુઓ આજે સ્ત્રીના દુઃખથી અશ્રુથી ભરાઇ આવ્યાં. જે હૃદય પુત્રના શબને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવતી વખતે શાંત રહ્યું હતું, તેજ હૃદય અર્ધાંગિનીના વિયોગ-દુઃખથી ટુકડેટુકડા થવા લાગ્યું. હું કાયરોની માફક આ દૃશ્ય જોઇ શાંત રહું એ મારા મૂળ સ્વભાવને લીધે અસંભવિત હતું, તેથી મેં તેને પૂછી લીધું કે, તે મકાનના કયા ખંડમાં હશે? આનો ઉત્તર સાંભળીને હું આગ ઓલવવાના બંબા પાસે ગયો અને તેના પરનાં કપડાં ઉપાડી મેં પહેરી લીધાં. કોલાહલમાં કોઇ મારો વિચાર સમજી શક્યું નહિ. બાદ હું દેવીદાસ પાસે ગયો અને મેં તેના કાનમાં કહ્યું: "જો હું પાછો ના આવું, તો મારી કમળા અને શ્યામને સાચવજો. તેમને આપના ભરોસે છોડું છું." આટલું કહી તેઓ મને કાંઇ પણ ઉત્તર આપે તે પહેલાં હું અગ્નિમાં કૂદી પડ્યો. આથી લોકોમાં ભારે કોલાહલ મચ્યો: "કોઇ પડ્યું, કોઇ પડ્યું."

(૬)

વાચકવૃંદ ! અદ્યાપિપર્યંત જ્યારે પણ તે દિવસનું દૃશ્ય મારી નજર સમક્ષ ખડું થાય છે, જ્યારે પણ હું તે દૃશ્યનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મારું હૃદય ધડકી ઊઠે છે. પ્રભુ ! પ્રભુ ! શાંતસ્વભાવ અને સરળહૃદયવાળો તથા ધાર્મિક જીવન ગાળનાર દેવીદાસ એ દિવસે કેવો દુઃખી લાગતો હતો ! હા ! હું ભૂલી ગયો, તે દિવસની મારી આત્મકથા તો હજી મેં આપને સંભળાવી નહિ.

ગયા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હું આગમાં કૂદી પડ્યો, તે વખતે મારી પ્રાણેશ્વરીનુંજ ધ્યાન મારા હૃદયમાં હતું. 'મારી પાછળ એને પ્રેમથી કોણ રાખશે ? તેનાં પ્રેમાશ્રુઓ કોણ લૂછશે ? શ્યામને કોણ રમાડશે ?' આવા વિચારમાં ને વિચારમાં હું આગળ વધ્યો. અગ્નિ તો સર્પની પેઠે મારી તરફ ફૂંફાડા મારતો હતો. મારું આખું શરીર ધગધગતા અંગારામાં છે અને મારા આખા શરીરનું લોહી ગરમ થઈ મારા માથે ચડે છે, એમ મને લાગતું હતું. કોઈ જગ્યાએ ઠોકર વાગશે અથવા બળતી છત મારા પર પડશે, એવી મને ધાસ્તી લાગતી હતી. ભાગ્યે મેં મારી આંખો બંધ કરી હતી અને શ્વાસ રોકયો હતો, અર્ધી મિનિટ થઇ હશે, એટલામાંજ મને લાગ્યું કે, હવે હું અગ્નિમાંથી બહાર આવ્યો છું. મેં આંખો ઉઘાડી તો ચારે બાજુ ધુમાડો જણાતો હતો. શ્વાસ લેતાંજ કડવો ધુમાડો મારાં ફેફસાંમાં દાખલ થયો અને માથામાં તીક્ષ્ણ વેદના થવા લાગી. નાક અને આંખોમાંથી જળની ધારા વહેવા લાગી, ચક્કર આવવા લાગ્યાં અને જો મેં સમયસૂચકતા વાપરી ન હોત તો હું જમીન પરજ પડી ગયો હોત. હું આગળ વધ્યો અને ચોકમાં પહોંચી ગયો. અહીં મને કાંઇક શુદ્ધ હવા મળી. હવે હું અહીંથી જનાનખાના તરફ ગયો. દીવાનખાનાના મોટા ઘડિયાળમાંથી ટનટન અવાજ મારા કાનમાં પડ્યા. દેવીદાસનું હરણ મને વળગી પડ્યું, પરંતુ મેં તેને પ્યારથી આઘું ખસેડ્યું. મને સમય હોત તો હું તેને પણ બચાવત. હવે હું જનાનખાનામાં પહોંચ્યો. ત્યાં અનેક પ્રકારનાં પાળેલાં પક્ષીઓ પોતપોતાનાં સ્થળેથી અનેક પ્રકારના દુઃખભર્યા અવાજો કરી રહ્યાં હતાં. મારું હૃદય આ સુંદર પક્ષીઓને જોઇ પીગળી ગયું, પણ શું કરું ? મારી પ્રત્યેક ક્ષણ અમૂલ્ય હતી. અગ્નિની જ્વાળા પ્રતિક્ષણ ગગનમાં પહોંચતી હતી. અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી મેં બૂમ પાડી કે, "જલદી

નીચે ઊતરો, વિલંબ કરશો તો નીકળવું મુશ્કેલ થઈ પડશે."

લક્ષ્મીદેવી નીચે ઊતરી અને બોલી: "આ પુત્રીને લો." મેં બંબાવાળાનાં લૂગડાં ઉતાર્યાં અને તેને કહ્યું: "બહેન ! આ કપડાં પહેરી લો. એ પહેર્યા સિવાય તમારાથી બહાર નહિ જવાય, આપણે બળતી આગમાંથી જવાનું છે."

લક્ષ્મીએ કહ્યું: "અને તમે ?"

મેં કહ્યું: "મારો વિચાર કરશો નહિ."

લક્ષ્મીએ કહ્યું: "એમ બને નહિ."

લક્ષ્મીના આ શબ્દોમાં એક દૃઢતા હતી, એક સંકલ્પ હતો. તેનો આત્મા પ્રબળ હતો, વિપત્તિના સમયમાં પણ આર્યમહિલાના હૃદયમાં સ્વાર્થ સ્થાન મેળવી શકતો નથી. અગ્નિની જ્વાળાઓ પ્રબળતાથી વધવા લાગી. ધુમાડો વધારે ધૂંધવાવા લાગ્યો અને આસપાસથી બળતા કોયલા પડવા લાગ્યા. મેં કહ્યું: "દેવિ ! મારી વિનતિ સાંભળો, આ હઠનો સમય નથી. હજુ હું અને તમે બન્ને બચી જઇએ એ સંભવિત છે. વખત વહી જશે તો પસ્તાવો થશે. આ કપડાં પહેર્યા સિવાય તમારાથી બહાર નીકળાશે નહિ." હવે લક્ષ્મીદેવીને 'હું ખરું કહું છું' એમ લાગ્યું. તેણે મરદનાં લૂગડાં પહેર્યાં; તેની છોકરીને કોટમાં વીંટાળી અને હું તેમને શીઘ્રતાથી ચોક સુધી લઇ ગયો; પરંતુ હવે આગળ વધવું અસંભવિત લાગ્યું. મેં કહ્યું: "લક્ષ્મીદેવી ! તમે મારી બહેન છો, હું તમને તમારા પતિ પાસે લઇ જઇશ. કદાચ હું અગ્નિમાં બળી મરું, તો મારી કમળા અને શ્યામની ખબરઅંતર રાખજો." આટલું કહી હું લક્ષ્મીદેવીને ઉપાડીને આગમાં કૂદી પડ્યો. લક્ષ્મી નાના બાળકની માફક મારે ગળે વળગી પડી હતી. મારાં લૂગડાં સળગી ઊઠ્યાં અને મારા પગ અંગારા પર પડી દાઝી ગયા. મારા આખા શરીરમાં અસહ્ય પીડા થવા લાગી. મારા પગ ડગમગવા લાગ્યા; પરંતુ મારે અગ્નિને સ્વાધીન થવા પહેલાં લક્ષ્મીદેવીને તેના પતિ પાસે પહોંચાડવાની હતી. ગમે તેટલી દૃઢતા રાખી આગળ ધસવા છતાં પણ હવે હું આવી રહ્યો હતો અને જમીન પર પડવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાંજ પ્રભુની દયા મારી વહારે આવી પહોંચી. મારા પર પાણીની ધારા પડી, મારાં કપડાંની આગ ઓલવાઇ ગઈ અને હું લક્ષ્મીદેવીને લઈ બહાર નીકળી ગયો. ઈશ્વરની કૃપાથી તેનો અને તેની પુત્રીનો એક વાળ પણ વાંકો થયો

નહોતો. બહાર જતાંજ મેં લક્ષ્મીને નીચે ઉતારી અને દેવીદાસને કહ્યું: " લો તમારી લક્ષ્મી." આટલું કહેતામાંજ મારી આંખો આગળ અંધારું થઇ ગયું અને ક્ષણભરમાં હું બેશુદ્ધ થઈ ગયો. પાંચ મિનિટ બાદ મને શુદ્ધિ આવી. હું ઘણી જગ્યાએ દાઝી ગયો હતો. મારામાં ઊભા થવાની શક્તિ નહોતી. દેવીદાસે મારાં બળી ગયેલાં લૂગડાં ઉતારી–પાસે અન્ય કાંઇ લૂગડું નહિ હોવાથી, બંબાવાળાનાં લૂગડાં પહેરાવ્યાં. મને તરસ લાગી હતી, તેથી મેં પાણી માગ્યું. એક માણસ સામેની દુકાનેથી થોડુંક દૂધ લઇ આવ્યો. દૂધ પીવાથી મારા શરીરમાં ચૈતન્ય આવ્યું. હું ઊઠી ઊભો થયો અને ઘર તરફ જવા લાગ્યો; એટલામાંજ લક્ષ્મી દોડતી દોડતી આવી અને તેના સ્વામીને ગભરાયલા અવાજે કહ્યું: " કમળા બહેન ! અંદર રહી ગઇ."

આ સાંભળી મારા માથા ઉપર વજ્ર તૂટી પડયું, આંખો આગળ અંધારું છવાઈ ગયું, પગમાં ઊભા રહેવાની શક્તિ નહોતી, માથામાં ચક્કર આવતાં હતાં; પણ મારા મને કહ્યું: " રે કાયર ! હતાશ થવાનો અવસર નથી. જો આ વખતે તું તારી ફરજમાંથી પાછો હઠયો, તો જીવનપર્યંત હાથ ઘસવા પડશે. તારા પ્રેમની પરીક્ષાનો આ સમય છે." આથી કરીને મારા આખા શરીરમાં વીજળી દોડતી હોય એમ મને લાગ્યું. એક ક્ષણમાં મારી સર્વ દુર્બળતા જતી રહી અને દાઝયાની સર્વ પીડા બાજુ પર રહી ગઇ. કમળાને બચાવવા માટે તરતજ ફરીવાર હું બળતા મકાનમાં દાખલ થયો.

દીવાનખાનામાં પહેલાં કરતાં અધિક ધુમાડો થયો હતો. અંદર જવાનો રસ્તો ખોળતાં ખોળતાં હું ઘણી વખત દીવાલો સાથે અથડાઈ પડી જતો; પરંતુ મારો કર્તવ્યબુદ્ધિનો નશો આવી અડચણોથી ઊતરી જાય એવો નહોતો. થોડો સમય આમતેમ અથડાયા બાદ મને રસ્તો જડયો. અને હું ઘરમાં ગયો. આ વખતે ત્યાંની દશા વિચિત્ર હતી. કૂંડાંઓ અને કયારાઓમાં ખીલેલાં અનેક ફૂલગુચ્છો બળીને ખાખ થઇ ગયાં હતાં. કોયલ અને પોપટે પણ સદાને માટે શાંતિ ધારણ કરી હતી. મને લાગ્યું કે, કદાચ મારી હૃદયેશ્વરીની પણ એવીજ દશા થઇ હશે. અગ્નિની જ્વાળાઓ મારા તરફ આવવા લાગી, બળતી છતો ધડાધડ જમીન પર પડવા લાગી, એટલામાંજ મારી જીવનસખી કમળાનો અવાજ મને સંભળાયો. મેં

મોટેથી કહ્યું: "ગભરાઇશ નહિ, આવ્યો છું." આમ કહીને હું એક કોટડા પર ચડ્યો. પ્રત્યેક ઓરડાના પ્રત્યેક ખૂણામાં હું તેને ખોળવા લાગ્યો. હું જ્યાં જતો ત્યાં 'કમળા!' 'દેવી!' કહી કહીને બૂમ મારતો હતો; પરંતુ મારા શબ્દો સામેની દીવાલો સાથે અથડાઈ મારા કાનમાં અથડાતા હતા. માથું અથડાતું, પગ ખસતો અને હું પડી પણ જતો હતો. જોડાનાં તળિયાં બળી લાલ થઈ ગયાં અને તેમાં થઇને પગમાંથી લોહી નીકળી તેનાં પગલાં પડવા લાગ્યાં. હું ખોળતાં ખોળતાં થાકી ગયો, મારા હાથપગ શિથિલ થઇ ગયા; પરંતુ કમળાનો પત્તો લાગ્યો નહિ. મારા હૃદય પર નિરાશાનો અધિકાર જામ્યો. સહેજ પણ અવાજ થતાં હું આમતેમ દોડવા લાગ્યો.

પાઠકો! આ વખતની મારા મનની સ્થિતિ કેવી હતી, તે હું કહી શકતો નથી. કોઇ પણ રીતે મારી કમળાને જોઉં, એવી મારી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. ક્ષણમાં બેસી જતો, ક્ષણમાં દોડતો. મારું મન ભરાઈ આવ્યું. હું રડવા લાગ્યો. મેં અગ્નિમાં પડી પ્રાણત્યાગ કરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ મને મારા શ્યામનો વિચાર આવ્યો, એટલામાં કોઇના રુદનનો અવાજ મારા કાને અથડાયો. ચારે તરફ જોયું, પણ ઉપર જવાનો રસ્તો જડ્યો નહિ.

હું ગભરાયેલો તો હતોજ, તેવામાં રડવાનો શબ્દ સંભળાતાં છેકજ બહાવરો થઇ ગયો. એવામાં મકાનની પાછલી બાજુએ બળતી આગની પાસે એક લાકડાની સીડી મને દેખાઈ. તે દેખાતાંજ હું તેની પાસે દોડી જઈને તે સીડી પર ચડવા લાગ્યો; પરંતુ પહેલાજ પગથિયા પર પગ મૂકતાં હું નીચે પડ્યો અને સીડી કે જે બળીને ખાખ થઈ ગઇ હતી, તે પણ ધડ લઇને નીચે પડી. મારા માથામાં વાગ્યું, મારા દાઝેલા હાથપગ છોલાયા; પણ મેં આશાપાલવ છોડ્યો નહિ. મેં ઉપરના ઓરડામાંથી ખાટલો બહાર કાઢ્યો અને તેને દીવાલની સાથે મૂકી તેના ઉપર ચડીને હું ઉપલે માળે પહોંચ્યો. હું ઉપર પહોંચ્યો તેજ વખતે કોઇ પીડિત હૃદયના નીચલા શબ્દો મારે કાને પડ્યા:

"હે જગદીશ્વર! તારી એજ ઇચ્છા હતી કે, હું મરણ સમયે એમનાં દર્શન કરી શકું નહિ! પ્યારા શ્યામ! આવ, તને છેલ્લી વખત પ્યાર કરી લઉં.' મારું હૃદય તૂટીને ચૂર્ણ થઇ ગયું. હું દોડીને કમળા પાસે જઇને પડ્યો, પણ હું બેહોશ થઇ ગયો. મને

આવી દશામાં રહેવાનો સમય નહોતો. કમળા એકદમ ડરી ગઈ; પણ જ્યારે તેણે મને જોયો ત્યારે તે મને વળગી પડી. ક્ષણમાત્રને માટે સમસ્ત સંસાર મારી આંખો આગળથી દૂર ખસી ગયો. છત પડવાના શબ્દો, બંબાની સિસોટી, મનુષ્યોનો કોલાહલ વગેરેમાંનું કશુંજ હવે મને સંભળાતું નહોતું. સમસ્ત અસીમ બ્રહ્માંડમાંથી મને માત્ર મારી કોટે વળગી પડેલી કમળાજ દેખાતી હતી. મને માત્ર એક તેનોજ શબ્દ સંભળાતો હતો અને તે શબ્દ તે તેની હૃદયવિદારક પ્રેમસૂચક ડૂસકાંની હેડકીઓ હતી; પણ હવે હું તરતજ સાવધાન થઇ ગયો, ઊઠી ઊભો થયો અને મેં બંબાવાળાનાં કપડાં ઉતાર્યાં. તે કેટલીક જગ્યાએ મારા શરીર પર ચોટી ગયાં હતાં, તેથી ઉતારતાં ઉતારતાં કેટલીક જગ્યાએથી મારા શરીરની ખાલ ઊખડી ગઇ અને તેમાંથી રુધિર નીકળી મારાં લૂગડાં ભીનાં કરવા લાગ્યું. તેને બંધ કરવાનો મને સમય નહોતો. તરતજ મેં કમળાને તે કપડાં પહેરાવી દીધાં અને મારાં કપડાં ઠીક કરી ઊતરવાનો પ્રબંધ કર્યો. આગ ઓલાવા લાગી. કમળાએ શ્યામને લૂગડામાં વીંટી ખોળામાં લીધો. હું બન્ને હાથે કમળાને સંભાળતો સંભાળતો એ બળતા મકાનમાંથી ઉતરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. છેવટે ઈશ્વરી કૃપાના બળથી જેમતેમ કરી કમળા તથા શ્યામને લઇ બહાર આવ્યો; પરંતુ બહાર નીકળતાંજ હું અશક્ત અને બેભાન બની ગયો. ત્યાર બાદ શું થયું તે મને માલૂમ નથી.

કહે છે કે, સાત દિવસ બાદ મને શુદ્ધિ આવી. મધ્યરાત્રિનો સમય હતો, કમળા મારી પાસે બેઠી હતી. તેની આંખોમાંથી ગરમ આંસુઓ મારા મુખ પર પડતાં, તેને તે રૂમાલથી લોહી નાખતી હતી. મારી આંખો ઊઘડતાંજ તેણે કહ્યું: "હું તમારા શબ્દો સાંભળવા માટે તલસી રહી છું. સાત દિવસ અને રાત મેં જેમતેમ કરી કાઢયાં છે. હે પ્રાણેશ્વર ! મને આગમાંથી બચાવી છે, તો પછી આવી રીતે ભૂલી જાઓ નહિ. મારા જીવનાધાર ! મારી સાથે એક વાર તો બોલો !"

મારી આંખોમાં પાણી આવ્યાં. મેં ધીમે સ્વરે કહ્યું: "કમળા ! રડીશ નહિ, મને સારું છે." આથી કમળાના અશાંત હૃદયમાં શાંતિનો સંચાર થયો. તેની નિરાશાનો નાશ થયો. કમળાના કોમળ હોઠ પર આનંદનાં ચિહ્નો પ્રકટ થવા લાગ્યાં. મને સારું થતું ગયું, મારા ઘા રૂઝાઇ ગયા, મેં ડોકટરના પ્રમાણપત્ર સાથે એક પ્રાર્થના-

પત્ર મોકલી ઓફિસમાંથી બે માસની રજા માગી. હેડકલાર્કે મારી પાસે સિવિલ સર્જનનું પ્રમાણપત્ર માગ્યું; પણ મારી પાસે સિવિલ સર્જનને આપવાની ફી નહિ હોવાથી મેં રાજીનામું આપી દીધું.

હું ત્રણ મહિના બાદ કામ પર જવા લાયક થયો, ત્યારે એક દિવસે મેં કમળાને પૂછ્યું: "પ્રિયે! તે દિવસે તે મકાનમાં તું સર્વથી પાછળ કેમ રહી ગઇ?"

કમળાએ કહ્યું: "હું લક્ષ્મી બહેનને મળવા માટે ગઈ હતી. તે દિવસે તેની પુત્રીની વર્ષગાંઠ હોવાથી ઘણી સ્ત્રીઓ ત્યાં આવી હતી. શ્યામ મારી સાથે હતો. મેં તેને ઉપર જઇને સુવાડ્યો અને હું નીચે આવી. એવામાં આગ લાગી. લક્ષ્મી, મને 'શ્યામને લઇ આવો' કહી તેની બધી ચીજો બાંધવામાં પ્રવૃત્ત થઇ. પ્રથમ તો હું તેને મદદ કરતી હતી, પણ આગ વધવા લાગી. જલદી ચાલો, બહાર નીકળો' ના અવાજ આવવા લાગ્યા. હું શ્યામને લેવાને ઉપર ગઇ; પણ આગ વધી જવાથી નીચે ઊતરી શકી નહિ."

× × × ×

એ મંદવાડમાંથી ઊઠ્યા પછીથી મેં એક મિત્રના ભાગમાં દેશી કાપડની દુકાન ખોલી છે. હાલ મારી માસિક આવક લગભગ સો રૂપિયાની છે. હું આખો દિવસ આનંદપૂર્વક દુકાનમાં કામ કરું છું અને સાયંકાળે દુકાન બંધ કરી ઘેર આવી પત્ની તથા પુત્રની સાથે સુખમાં સમય ગાળું છું.

પ્રિય પાઠક! જોયું આ પતિ અને પત્ની વચ્ચેના દિવ્ય, નિષ્કામ અને નિર્દોષ પ્રેમનું સાચું દશ્ય? શબ્દોમાંજ પ્રેમ સમાઇ જતો નથી. પોતપોતાનાં હૃદયો આ વાર્તા વાંચીને તપાસજો અને આવા વિશુદ્ધ પ્રેમ કરતાં કાંઇ પણ ઊણપ તેમાં રહેલી જણાય, તો તે પૂર્ણ કરવા ચૂકશો નહિ. હે કૃપાસિંધો! દીનહીન ભારતવર્ષમાંથી નષ્ટવત્ થઇ ચૂકેલો એ પવિત્ર પ્રેમ સર્વ સજ્જનો અને સન્નારીઓમાં જાગૃત કરી તેમનાં જીવન, ગૃહ અને કુટુંબોને સ્વર્ગમય બનાવજો.

३७–हुं तो जईश

(૧)

હરદ્વારનો કુંભનો મેળો વિશ્વવિખ્યાત છે. ગયા મેળા વખતે એપ્રિલની પહેલી તારીખથી ત્યાં યાત્રાળુઓનો જમાવ થવા લાગ્યો હતો. તેરમી એપ્રિલપર્યંતમાં ત્યાં લાખો યાત્રાળુઓ આવી ગયા હતા. યાત્રાળુઓની એટલી બધી ભીડ હતી કે, તલપૂર જગ્યા ખાલી નહોતી. ગંગા મહારાણી શીતળ, પવિત્ર અને મધુર જળના વેગથી કલરવ કરતી, યાત્રાળુઓનું સ્વાગત કરતી હતી. યાત્રાળુઓની સંખ્યા એટલી મોટી થઈ ચૂકી હતી કે, કોઇ પણ સ્થાનમાં બેસવાઊઠવાની જગ્યા મળતી નહિ. આમ છતાં હજી પણ ઘડી બે ઘડીને અંતરે યાત્રાળુઓથી ભરપૂર માલ–ગાડીઓ આવ્યે જતી. બાર વર્ષે કુંભનો મેળો ભરાતો હોવાને લીધે, આ પ્રસંગે હરેક ધાર્મિક પુરુષ અને સ્ત્રી એક વાર હરદ્વારના આ મેળા સમયે ગંગાસ્નાન કરવા ઉત્સુક હતાં. આ સ્થળે એપ્રિલની તેરમી તારીખે બનેલી એક ઘટનાનું વર્ણન કરતાં મને ઘણું દુઃખ થાય છે; પરંતુ તે નિવેદન કરવાની મારી ફરજ સમજુ છું. આ હકીકત વાંચવાથી વાચકોને વિદિત થશે કે, મોટાંઓની શિખામણ નહિ માનવાથી કેટલું નુકસાન થાય છે અને સ્ત્રીઓને માટે આવા મોટા મેળાઓમાં જવું ઉચિત છે કે નહિ.

એક શેઠ કે જેનું નામ લખવું મારા ધારવા પ્રમાણે અનુચિત છે, તે બપોરના બારને આશરે ભોજન કરવા ઘેર આવ્યો હતો. ઘણા હેતથી તેની સ્ત્રીએ ભોજન પીરસ્યું અને તે શેઠની પાસે બેઠી.

શેઠાણી—કાલે તો કુંભનો મેળો છે. તમે મેળાનાં દર્શન કરવા નહિ જાઓ ? જે ને તે જાય છે, કોણ જાણે તમારુંજ દિલ આવું ક્યાંથી કે કોઇ જગ્યાએ જવુંજ નહિ ! એકાદ દિવસ દુકાન બંધ કરો તો શું વાંધો ? કુંભનો મેળો કાંઇ વર્ષોવર્ષ તો આવતો નથી ? બાર વર્ષે આવે છે. કુંભ–સમયે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી

સર્વ પાપ નષ્ટ થઇ જાય છે. હું તો કહું છું કે, તમે જાઓ તો હું પણ તમારી સાથે આવું. તીર્થ થશે અને હરદ્વાર પણ જોવાશે. હવે તો માત્ર આજનોજ દિવસ વચ્ચે છે.

શેઠ—અરે ગાંડિ! તું તો સમજતી નથી. આવી ભીડમાં તે શું મરવા સારુ જવું? આજે રામલાલ હરદ્વારથી આવ્યો. તે કહેતો હતો કે, ભીડ ઘણી છે, બેસવાની પણ જગ્યા મળતી નથી. કેટલાએ આદમી કૉલેરાની બીમારીથી મરી ગયા અને કેટલાય ભૂલા પડી ગયા; માટે એવામાં જવાની જરૂરજ નથી. હું તો કાંઇ જતોઆવતો નથી. ક્યાં રેલમાં ઘૂસતો ફરું? રેલવે ગાડીમાં પણ બેસવાની જગ્યા મળતી નથી અને માલના તથા ઢોરોના ડબામાં માણુસોને બકરાંની પેઠે પૂરે છે. તેમાં વળી મારું ભારે શરીર, માટે આપણે તો મેળામાં જવું નથી. કાલે આપણે બન્ને જણુ અહીંજ નદીમાં સ્નાન કરીશું. કહ્યું છે કે, 'મન ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા.'

શેઠાણી—ત્યારે શું જેઓ દૂર દૂરથી ગંગામાં સ્નાન કરવા આવતાં હશે, તે બધાં ગાંડાં હશે? શું તેમનામાં બુદ્ધિ નહિ હોય? તીરથ તે તીરથ ને ઘર તે ઘર. એમ કહોને કે, પાઈ છોડવી એજ ગમતું નથી! હું તો કહું છું કે, હું તો જઇશ. સર્વ આડોશીપાડોશીની સ્ત્રીઓ જાય છે. તેમની સાથે અમે સાસુવહુ જઇશું. તમે ગમે તેટલું કહેશો, પણ તે હવે નહિ ચાલે, સમજ્યા? મારું મન પાપી નથી. ગંગામાં સ્નાન કરવાનું ઘણું માહાત્મ્ય છે.

શેઠ—તારાથી મારી રજા સિવાય જવાય?

શેઠાણી—ગમે તે થાય પણ આપણે તો બસ જવાનાંજ.

શેઠ ગુસ્સાને લીધે લાલચોળ થઈ ગયા; પણ શું કરે? બડબડતા દુકાને ચાલ્યા ગયા. ત્યાં જઇ મોટી ચિંતામાં પડયા કે, સ્ત્રી કોઈ પણ ઉપાયથી માને એમ લાગતું નથી. ખેર, સમજે તો ઠીક; નહિ તો પછી ફિકર નહિ. બીજી સ્ત્રીઓની સોબત છે.

(૨)

સાંજના પાંચના અરસામાં શેઠાણી સહિત આઠદસ સ્ત્રીઓ પોતપોતાની ગાંસડી બગલમાં લઈ સ્ટેશન તરફ ચાલી. ટિકિટો લીધી. ગાડી આવવાનો સમય થઇ ગયો; પરંતુ તેમને સ્ટેશનના પ્લેટફૉર્મ ઉપર જવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ. ગાડી આવી પહોંચી, પણ પ્લેટફૉર્મ ઉપર તેમને કોઈએ જવા દીધાં નહિ. છેવટે એક

સ્વયંસેવક મળી ગયો અને તેણે મહામહેનતે આ સ્ત્રીઓને ગાડીમાં બેસાડી. ઘણી વાર સુધી પશુની પેઠે ગાડીમાં પુરાઇ રહી, મહામહેનતે શેઠાણી સર્વ સાહેલીઓની સાથે હરદ્વાર પહોંચી. પહોંચ્યા પછી સઘળાં ધર્મશાળામાં ગયાં, પરંતુ ત્યાં પણ ઓરડી મળી નહિ, તેથી ઓસરીમાં પથારી કરી સર્વ સૂઇ ગયાં. રાત્રિ જેમતેમ કરી ગાળી. પ્રાતઃકાળનો સમય ઘણો રળિયામણો હતો; પરંતુ દિલગીર કે, એજ પ્રાતઃકાળે ભીડમાં અનેક યાત્રાળુઓનાં બલિદાન થયાં.

આઠ વાગવાનો સમય થયો છે. સર્વ યાત્રાળુઓ ગંગાસ્નાન માટે તૈયાર થઇ રહ્યાં છે. શેઠાણી પણ તેની વહુ, પુત્રી અને સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે કપડાં બાંધી ગંગાસ્નાન કરવા માટે જવા લાગી. ધર્મશાળામાંથી નીકળતાં તેમને લાગ્યું કે, લોકોની ભીડ ઓછી છે, તેથી તેઓ સઘળાં આગળ ચાલ્યાં; પણ આગળ જતાં ભીડ ઘણીજ દેખાઇ. રસ્તો બંધ થયો હોય એમ લાગ્યું, પરંતુ સાવધાની રાખી સર્વેએ આગળ ચાલવા માંડયું. હવે તો આદમીઓની ભીડ એટલી બધી જામી હતી કે, સૌ સૌને પોતાના જીવનીજ ચિંતા થઈ પડી, સોબતીનો વિચાર કોઇને રહ્યો નહિ. કોઈ ક્યાં તો કોઇ ક્યાં, એમ સર્વ છૂટાં પડી ગયાં. શેઠાણીએ તો તેની વહુ અને પુત્રીના હાથ જોરથી પકડી રાખ્યા હતા, તેથી તે ત્રણ જણ છૂટાં પડયાં નહિ; પણ ભીડ વધી જતાં તે પણ ગભરાવા લાગી.

શેઠાણી—કિરણ ! (પુત્રીનું નામ) હાય ! હવે શું કરું ? આપણો સંઘાત તો કોણ જાણે ક્યાં જતો રહ્યો? મારાથી તો હવે શ્વાસ પણ લેવાતો નથી. શેઠ ખરું કહેતા હતા કે, ભીડ ઘણી છે. તેમણે તો ચોખ્ખી ના કહી હતી, પણ મારીજ બુદ્ધિ મારી ગઈ હતી. હવે ખબર પડી. દમ તો લેવાતો નથી. આવી ભીડમાં કેમ જિવાશે ? ખેર, રામજી માલિક છે. તું રડીશ નહિ. કદાચ આગળ ભીડ ઓછી હશે. ઓ ગંગા મહારાણિ ! જો અમે બધાં સહીસલામત રહીશું, તો તમને એક રૂપિયાનો થાળ ધરાવીશ.

પાછળથી એક ધક્કો આવતાંજ રેલાની માફક શેઠાણી આગળ જતી રહી. જ્યારે દમ બંધ થઈ જતો, ત્યારે તે બૂમ પાડતી હતી, પણ ત્યાં તે તરફ કોણ લક્ષ આપે? આમ કરતાં કરતાં સ્નાન કરવાના ઘાટ આગળ શેઠાણી આવી પહોંચી; પરંતુ એટલામાંજ પાછળથી એક એવો ધક્કો આવ્યો કે કોઇ પણ પોતાના શરીર

ઉપર કાબૂ રાખી શક્યું નહિ.

"અરે વહુ ! શું પડી ? સંભાળ ! અરે કોઇ બચાવો, બચાવો. વહુ પડી." પણ ત્યાં કોણ સાંભળે ? દરેકને પોતપોતાનો જીવ બચાવવાની પડી હોય, ત્યાં બીજાની બૂમો પ્રત્યે લક્ષ કોણ આપે ? વહુ ભીડમાં દબાવાથી બેહોશ થઇ ગઇ અને નીચે પડી ગઇ. સેંકડો યાત્રાળુઓ તેના ઉપર થઇને ચાલ્યા ગયા. ગમે તેવા મજબૂત પુરુષનો પણ હિસાબ નહિ, ત્યાં બિચારી વહુનું તે શું ગજું ? શેઠાણી વહુને ઉઠાડવા સારુ નીચી નમી; એટલામાંજ પાછળથી બીજો ધક્કો આવવાથી તે પણ પડી ગઈ અને રામશરણ થઈ ગઈ. બેશુમાર આદમીઓ તેમના ઉપર થઇને નીચે ઉતર્યા. બન્ને કચરાઇ મૂઆં અને તેમનાં હાડકાં–પાંસળાંના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા. શેઠાણી અને તેની વહુ બન્ને સ્વર્ગમાં સિધાવ્યાં, માત્ર કિરણ જીવતી રહી; પરંતુ તે પણ બેહોશ થઇ ગઈ હતી. કોઇએક દયાળુ પુરુષે તેને ઉપાડી મેદાનમાં આણી ન હોત તો તેના હાલ પણ તેની માતા અને ભોજાઇના જેવાજ થાત. તેને વાગ્યું તો ખરું, પણ તે એટલું બધું ગંભીર નહોતું. તેને ભાન આવ્યું, ત્યારે પૂછવામાં આવ્યું કે, તે કોણ છે ? તેણે પોતાના બાપનું ઠામઠેકાણું આપ્યું અને માતાને બૂમો પાડવા લાગી; પણ તેની મા તો ક્યાં હોય તે બોલે ? તેથી તે રુદન કરવા લાગી. એક સ્વયંસેવકે તેના પિતાને તાર કર્યો:

"તમારી સ્ત્રી અને પુત્રવધૂ કચરાઈ મરી ગયાં છે, માટે જલદી આવો."

અહીં સ્નાનની જગ્યાએ હવે બહારથી વધુ માણસોને આવતાં રોકવામાં આવ્યાં અને આ બે સિવાય અન્ય કોઇ મર્યું છે કે નહિ, તેની તપાસ કરવામાં આવી; તો એક નહિ, બે નહિ, પણ ૪૧ લાશો મળી આવી ! ! સર્વની બૂરી દશા થઇ હતી. આ લાશમાં બે લાશો ઉપર્યુક્ત બે સ્ત્રીઓની હતી, ૨૬ અન્ય સ્ત્રીઓની હતી અને ૧૩–૧૪ મજબૂત યુવકોની હતી. આ સર્વ લાશોને બહાર લાવવામાં આવી અને દરેકને અગ્નિસંસ્કાર માટે પ્રત્યેકનાં સગાંવહાલાંને સોંપવામાં આવી.

શેઠની પુત્રી કિરણ પોતાની માતા અને ભોજાઇની આવી દશા જોઇ રડતી હતી, પણ ધૈર્ય ધર્યા સિવાય બીજો ઉપાય ન હતો.

(૩)

તારવાળો—શેઠ ! ઓ શેઠ ! લો આ તાર છે.

શેઠ—કેમ ભાઈ? શું છે? જરા હિંમત રાખી તારવાળાનેજ તાર બતાવીને મતલબ પૂછી, ત્યારે તારવાળાએ કહ્યું કે, "તમારી સ્ત્રી અને પુત્રવધૂ મરી ગઇ છે." ત્યારે શેઠ પોકેપોક મૂકીને રડવા લાગ્યો. "મારું ઘર બરબાદ થઇ ગયું. હાય ! મેં એને પહેલેથીજ કહ્યું હતું કે, ના જઇશ, પણ તેણે માન્યું નહિ. હું શું કરું ? મારું કહ્યું માન્યું હોત, તો આમ થાત નહિ. હાય ! તને શું થયું કે, તેં મારું માન્યું નહિ ?" આવી રીતે વિલાપ કરતો અને મેળા પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતો શેઠ પુત્ર સાથે હરદ્વાર જવા માટે સ્ટેશન પર ગયો. હરદ્વાર પહોંચી તે મરેલાને ઠેકાણે પાડી બહુ રડ્યો. પુત્રી પણ પિતાને ગળે બાઝી પડીને ખૂબ રડી. આખરે રડીકકળીને સર્વ ઘેર ગયાં.

મોટાંની આજ્ઞાનુસાર નહિ વર્તવામાં ઘણું નુકસાન છે, એમાં કાંઇ સંદેહ નથી. આવા મોટા મેળાઓમાં ધર્મઘેલી સ્ત્રીઓનીજ સંખ્યા વધારે હોય છે. આવા મેળાઓમાં અત્યાચાર પણ પુષ્કળ થાય છે; કારણ કે ત્યાં હરેક પ્રકારના મનુષ્યો આવે છે. બદમાશોની સંખ્યા પણ અધિક હોય છે. સ્ત્રીઓના સાંભળતાં તેઓ અનેક પ્રકારનાં બૂરાં વચનો બોલે છે અને તે સ્ત્રીઓને મૂંગે મોંએ સાંભળવાં પડે છે તથા તેથી તેમના મન ઉપર પણ એક પ્રકારની ખરાબ અસર થાય છે; માટે બને ત્યાંસુધી સ્ત્રીઓએ આવા મેળાઓમાં જવુંજ ન જોઇએ અને કદાચ જવુંજ હોય, તો ઘરના પુરુષોની સાથેજ જવું. જઇને પણ માણસોની ભીડને વખતેજ સ્નાન કે દર્શન કરવા જવાનો આગ્રહ તો નજ રાખવો. સ્નાન માટે અમુકજ સમય ઉત્તમ ગણીને બધાજ યાત્રાળુઓ તેજ વખતે તૂટી પડે છે અને અનેક જીવોનું તેમાં જોખમ થઈ જાય છે. વળી પાછળથી ભીડ મટ્યા પછી હૃદયના ખરા ભાવથી સ્નાનદાન ઇત્યાદિ કર્યું હોય, તો તે પણ પ્રભુની અજાણમાં જતું નથી. તીર્થયાત્રાદિનું ફળ ચિત્તની નિર્મળતા થવામાં રહેલું છે; પણ વિનાવિચારનું કોઇ પણ ધર્મકાર્ય તેનું ફળ ન આપતાં આ વાર્તામાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઊલટું નુકસાનકારક થઇ પડે છે. વળી ઉપર જણાવ્યા જેવી સ્ત્રીઓ તો પતિની આજ્ઞામાં રહેવારૂપી મુખ્ય ધર્મ ઉપર પ્રથમથીજ પગ મૂકે છે, એટલે પછી એવી યાત્રાનું ફળ પણ તેમને શું મળનાર હતું ?

(મૂળ લેખકઃ—શ્રીયુત હરસ્વરૂપ માથુર)

૩૮—માયા

(મૂળ લેખકઃ—શ્રીયુત લક્ષ્મીનારાયણ ગુપ્ત)

"मैं अरु मोर तोर यह माया." (હું અને મારું તારું એનું જ નામ માયા) (તુલસીદાસ)

(૧)

કોઈએ બરાબરજ કહ્યું છે કે, "હે પરમાત્મા ! કોઇને મોટો કર્યા પછી નાનો કરીશ નહિ. તેનાં પાપ વધારે હોય તો ભલે તેને મૃત્યુ આપજે, પરંતુ સંસારમાં તો એથી ઊલટુંજ થતું જણાય છે." કોઇએ કહ્યું છે કે, "આરંભ્યાં અધૂરાં રહે, હરિ કરે સો હોય." આ કથનાનુસાર શેઠ જમનાદાસને રૂના વેપારમાં ત્રણ લાખ રૂપિયાની ખોટ ગઇ છે, તે ખાલી થઈ ગયો છે. ઘરબાર બાગ—બગીચા, મકાન, દુકાન આદિ સર્વ દેવામાં ગયું છે. તેની પાસે હતું ત્યારે સર્વ કાંઈ હતું, પણ આજે ઉદરનિર્વાહને માટે પણ એક પાઇ સરખી રહી નથી. 'પડતા પર પાટુ' એ કહેવત પ્રમાણે આ વખતે તેના પ્રથમના દુશ્મનો કમર કસીને તૈયાર થયા અને તેઓ પહેલાંનો બદલો વ્યાજ સાથે લેવાના ઇરાદાથી મૂછો મરડવા લાગ્યા. જ્યારે ઘણા દિવસના ઉપવાસો તેનો પ્રાણ લેવા લાગ્યા અને તેનાં દુઃખની સીમા રહી નહિ, ત્યારે તે નિરુપાય થઈ પોતાની ગર્ભવતી ભાર્યા સુશીલાને એક દયાળુ પાડોશીને ઘેર સોંપીને પોતે દૂર દેશાવર ચાલી નીકળ્યો.

દુઃખી સુશીલા ઘણા કષ્ટથી નિર્વાહ કરવા લાગી. યથાસમય તેને પુત્રપ્રસવ થયો. દયાળુ પાડોશીએ તેને ઘણી મદદ કરી અને તેના લાલન—પાલનમાં તે બનતી મદદ કરતો રહ્યો.

આવી રીતે દુઃખસુખથી નિર્વાહ કરતાં કરતાં એક પછી એક સોળ વર્ષ વીતી ગયાં; પરંતુ અભાગી સુશીલાને જમનાદાસના કાંઇ પણ સમાચાર મળ્યા નહિ. પતિવિયોગથી તે બિચારીની ઘણી દુર્દશા થઈ હતી અને વખતોવખત તે અધીરી બનીને નાના બાળકની માફક રડી પડતી હતી. બાળક શંકરદાસ

હવે બાળક નથી, પણ ભણીગણીને સારુંનરસું સમજવા લાગ્યો છે. માતાના શોકનું કારણ જાણવામાં આવતાં તેને ઘણું લાગી આવ્યું અને મનમાં ને મનમાં તેણે એક પ્રતિજ્ઞા પણ લીધી.

આવી રીતે બીજો પણ થોડો સમય વીત્યો, પણ માતાના દિનરાતના રુદનથી શંકરદાસની વ્યાકુળતા વધવા લાગી. એક દિવસે સુઅવસર જોઇ તેણે મહામહેનતે પિતાને શોધી કાઢવા માટે માતાની રજા લીધી અને પિતાની શોધ માટે તે ઘરમાંથી નીકળી પડયો.

(૨)

આજે વિજયગઢની ધર્મશાળામાં કોલાહલ થઇ રહ્યો છે. ઘોડાનો હણહણાટ, પાલખીઓવાળાની વાતચીત તથા નોકરો અને ગુમાસ્તાઓની દોડધામથી ત્યાં એક નાનાસરખા ગામ જેવું લાગે છે; કારણ કે આજે એક ઘણા મોટા શાહુકારે આવી ત્યાં પડાવ નાખ્યો છે. ધર્મશાળાના રખવાળો પણ સારા ઇનામની આશાથી હુકમ પ્રમાણે દરેક તજવીજ કરી રહ્યા હતા.

રાત્રિ પડી, સર્વેએ ખાઇપરવારીને શયન કર્યું. એક મોટા સ્વચ્છ ઓરડામાં શાહુકારનો પલંગ બિછાવેલો છે. પહેરેગીરો હાથમાં બંદૂક લઇ પહેરા પર હાજર થયેલા છે. શાહુકાર પલંગ પર આવી સૂતો, પરંતુ આસપાસ ગડબડ થતી હોવાથી તેને ઊંઘ આવી નહિ. તેણે ધર્મશાળાના રખવાળને બોલાવી હુકમ કર્યો: "ધર્મશાળામાં થતી ગડબડ બંધ કરાવો. જે ન માને તેને બહાર કાઢી મૂકો."

રખવાળે માથું નમાવી ત્યાંથી બહાર જઈને શાહુકારની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું; પરંતુ એક ઓરડીમાંથી બહાર આવી તેણે શાહુકાર પાસે જઇ કહ્યું કે, "એક દીન યુવક દૂર દેશથી આવ્યો છે, તેને એકાએક કૉલેરા થયો છે જેથી તે કષ્ટને લીધે રડે છે; માટે દયા કરી તેને ધર્મશાળામાં રહેવા દો."

આ સાંભળતાંજ શાહુકારનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં અને તે ચિડાઇ જઇને બોલ્યો: "ઓહ! આવી માંદગીવાળાને તો હાલ ને હાલ કાઢી મૂકવો જોઇએ. એવા ચેપી રોગવાળાને રખાયજ કેમ?"

અફસોસ! લાલચુ રખવાળ લાલચમાં ફસાયો અને તે ગરીબ રોગી યુવકને તરતજ ધર્મશાળામાંથી બહાર કાઢયો.

પ્રાતઃકાળ થયો અને શાહુકારની સવારી આગળ ચાલી. માર્ગમાં એ દીનહીન યુવકને કષ્ટમાં પડેલો જોઇ ઘણાઓ મોં ફેરવી

જલદીથી ઘોડા હાંકી ગયા. એક સવાર કે જે પાછળ પડી ગયો હતો તે, પેલા યુવક પાસે થઇને આગળ જતો હતો. તેને દયા આવવાથી તેણે ઘોડો થોભાવ્યો અને તે યુવકની હાલત જોવા લાગ્યો. યુવકે ઘણા કષ્ટ સાથે કહ્યું: "ભાઈ! હું મરું છું. મને થોડું પાણી પા. ઈશ્વર તારું ભલું કરશે." દયાળુ સિપાઈ યુવકની આવી સ્થિતિ જોઈ ગદ્ગદ થઈ ગયો અને તરતજ તેણે યુવકનું માથું ખોળામાં લઇ પાણી પાયું; બાદ તેને દિલાસો દેવા લાગ્યો. યુવકે સ્વસ્થ થઈ કહ્યું: "ભાઈ! મારી આવી દશામાં તમે મારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેને માટે ઈશ્વર તમારું ભલું કરશે. હું હવે મરણના મુખમાં છું. મારી માતાનું દુઃખ દૂર કરી શક્યો નહિ, એટલુંજ મને કષ્ટ છે."

સિપાઈ—ભાઈ! શા માટે નિરાશ થાય છે? તું સાજો થઇ તારી માતાનું કષ્ટ દૂર કરી શકીશ.

યુવક—ના, હવે આશા નથી. હાય! મારા પિતાના વિયોગથી તે બિચારી અડધી મરવા જેવી થઇ ગઇ છે. મારા સિવાય કોણ તેની ખબર લેશે? આ વિચારથીજ મારી છાતી ફાટે છે.

સિપાઈ—ભાઈ! તું તારા મનની સઘળી વાત મને કહી તારા હૃદયનો ભાર હલકો કર. તેમ કરવાથી તારો રોગ અને શોક બન્ને ઘટશે અને હું બની શકશે તેટલી તને મદદ કરીશ.

આ સાંભળી યુવકે સઘળી વાત કહી સંભળાવી.

(૩)

પાઠકવૃંદ! એક વાર ફરીથી વિજયગઢની ધર્મશાળા તરફ નજર કરશો? જુઓ, આજે પહેલાં કરતાં વધારે દોડધામ છે અને પ્રત્યેક આદમી ઉતાવળો ઉતાવળો હુકમનો અમલ કરે છે. આમ કેમ? તે શાહુકાર અચાનક અહીં પાછો આવ્યો છે. આ વખતે પહેલાંના જેવા ધૂમધડાકા નથી, પણ તેને બદલે આક્રંદ અને શોક છવાઇ રહ્યો છે અને લખતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે, તેજ દીન દુઃખી યુવક ચોગરદમ વૈદ્ય ડોક્ટરોથી ઘેરાયલો એક મખમલના કોચ પર અચેતનાવસ્થામાં પડ્યો છે!

વાચકવૃંદ! આપ સમજ્યાજ હશો કે, તે શાહુકાર અને દીન યુવક કોણ છે; ન સમજ્યા હો તો સાંભળો. એ શાહુકાર તે આપણો પૂર્વપરિચિત શેઠ જમનાદાસ છે, જે આટલા બધા દિવસ બાદ વિદેશમાંથી અપાર સંપત્તિ મેળવીને ઘર તરફ આવતો હતો અને એ દીન યુવક તે તેનો પુત્ર છે. જે શેઠના ગૃહત્યાગ વખતે

પોતાની માતાના ગર્ભમાં હતો અને જે શેઠનીજ શોધમાં ઘરમાંથી નીકળ્યો હતો અને જેને બીમાર થઇ જવાથી ધર્મશાળામાંથી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો.

પેલા દયાળુ સિપાઇદ્વારા યુવકની દુઃખમય કહાણી સાંભળીને તરતજ શેઠ જમનાદાસ માર્ગમાંથી વિજયગઢની ધર્મશાળામાં પાછો આવ્યો અને જે યુવકને ધર્મશાળામાં રાખવો તેને ઠીક લાગ્યો નહોતો, તેનેજ તે પોતાના પુત્ર તરીકે ઓળખ્યા પછી વળગી પડીને આક્રંદ કરવા લાગ્યો. ગઇ કાલે જેને કોઈ પાણી પાનાર પણ નહોતું, તેને માટે આજે સેંકડો દાસ–દાસીઓ વૈદ્ય–ડોકટરોને બોલાવી લાવવા માટે દોડાદોડ કરી રહ્યાં છે; અને નિર્દય જમનાદાસ કે જે તેને કાઢી મુકાવનાર હતો તે આજે યુવકની આવી દશા જોઇ બેશુદ્ધ થઇ ગયો છે. આ બધું શા માટે ? માત્ર એજ વિચારથી કે, એ " મારો " પુત્ર છે.

અફસોસ ! " હું અને મારું " તારું સત્યાનાશ જાય ! તેંજ અમારા–હિંદુઓના–સર્વ સ્વર્ગીય ગુણોનો નાશ કર્યો છે. ભારત આ દશાએ પહોંચ્યું એ તારોજ પ્રતાપ છે ! પરમપિતા પરમેશ્વર ! જુઓ ! આજે તમારી ભારતભૂમિનો " હું અને મારું "એજ આટલો બધો નાશ કર્યો છે. જગદાધાર ! હવે અમારો અવાજ સાંભળો અને અમારા દેશરૂપી ડૂબતા વહાણને ઉગારો.

ઉપર જણાવ્યું તેમ " મારા " ની માન્યતા જાગતાંજ શેઠની સર્વ હરકત છૂમંતર થઈ ગઇ હતી અને હરેક પ્રકારે પુત્રનો પ્રાણ બચાવવાને તે ગાંડા બની ગયા હતા. ડોકટરોના સતત પરિશ્રમ અને દવાદારૂના પ્રભાવથી છેવટે શંકરદાસના પ્રાણ બચી ગયા. હવે તેના પિતાનો હર્ષ સમાતો નથી. પતિ ઘેર પહોંચ્યા પછી સુશીલાએ પુષ્કળ પુણ્યદાન કર્યું અને જે પાડોશીએ તેને આશ્રય આપ્યો હતો તેને તથા પેલા દયાળુ સિપાઇને પતિપત્ની બન્નેએ થઇને પુષ્કળ ધન આપ્યું. જેવા જમનાદાસના દિવસો ફર્યા એવા શુભ દિવસો પરમાત્મા સમગ્ર ભારતવાસીઓને બતાવે. પરમાત્માને ત્યાં સુખવૈભવનો તોટો કે કંજૂસાઇ નથી, પણ તેને મેળવવા સારુ મારાતારાના વધારેપડતા ભેદભાવ તથા દીનદુઃખીઓ પ્રત્યેની બેદરકારીને અમારે દૂર કરવી જોઇએ. હે દીનાનાથ ! એવી યોગ્યતા મેળવવાની આકાંક્ષા અને બળ અમારામાં ઉદ્ભવો.

३९–पार्वती अने यशोदा

(૧)

सकल विघ्न व्यापहिं नहिं तेही। राम कृपा करि चितवहिं जेही॥

(તુલસીકૃત રામાયણ)

"જેમના પ્રતિ રામ કૃપા કરીને જુએ છે, તેમને કોઇ પણ વિઘ્ન અડચણ કરી શકતું નથી."

"તું તો અહીં બેઠી બેઠી પાનનાં બીડાં વાળે છે અને હું તો તને આખા ઘરમાં શોધી વળ્યો. હાલજ મને માતાએ કહ્યું કે, તું વચલા ઓરડામાં બેઠી છે." આમ બોલતાં બોલતાં રામનાથ તે સ્ત્રીની પાસે બેઠો અને બોલ્યોઃ "જોઉં, એક બીડું તો આપ; તું કેવાં બીડાં બનાવે છે?"

પાર્વતીએ રામનાથના મુખ સામે જોયા વિનાજ એક બીડું તેના તરફ ફેંક્યું.

રામનાથ પાનનું બીડું મોઢામાં મૂકી પછી પાર્વતીનો હાથ પકડી બોલ્યોઃ "કેમ વળી શું થયું? બોલતી કેમ નથી?" પાર્વતીએ તેનો કાંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહિ, ત્યારે રામનાથે ફરીથી પૂછ્યું: "આજે થાકબાક લાગ્યો છે કે શું? માતાએ મને કહ્યું કે, આજે તેં ઘણું કામ કર્યું છે! મા તારા પર ઘણાં ખુશ થયાં છે."

પાર્વતી ગુસ્સામાંજ બોલીઃ "ખુશ કેમ ન થાય? રાતદિવસ ચાકરની માફક કામ કરીએ તોજ તમારાં મા ખુશ થાય છે. બીજાની કોને પડી છે?" સ્ત્રીનાં માર્મિક વચનો સાંભળી રામનાથના મુખ ઉપર ઉદાસીનતા પ્રસરી ગઇ; તોપણ તે સહનશીલતા રાખી પ્રેમપૂર્વક બોલ્યોઃ "વહાલિ! આમ રીસ ચઢાવવાનું પ્રયોજન શું છે? તું નથી જાણતી કે સંસારમાં ધનવાન અને ગરીબ, ઊંચ અને નીચ, સર્વને ત્યાં સ્ત્રીઓને ઘરનું કામકાજ કરવું પડે છે? છતાં તું કાંઇ પણ કામ કરતી નથી અને માતા તથા યશોદાજ સર્વ કામ કરે છે. તું બેસી રહે અને તેઓ કામ કરે તેમાં તારા કરતાં

મારે વધારે નીચું જોવા જેવું છે. આજે જ્યારે માતાએ મને કહ્યું કે, તું તેને કામ કરવા લાગે છે, ત્યારે મને ઘણોજ આનંદ થયો અને શેર લોહી ચઢયું. થોડુંઘણું પણ કામ કરવાથી મને તેમજ માતાને આનંદ થાય છે અને તારું દુનિયામાં સારું દેખાઇ, મારી વડાઈ વધે છે."

પાર્વતી બોલી: "પણ એમાં મારું શું વળ્યું? રાતદિવસ હાથપગ તોડી કામકાજ કરવાથીજ વડાઇ થતી હશે કેમ?" રામનાથ મશ્કરીમાં બોલ્યો: "તારી વાત સાંભળી મને તો હસવુંજ આવે છે! મને માતાએ કહ્યું કે, આજે સવારમાં તેં દાળ-ચોખા વીણી શાક સુધારી આપ્યું હતું. ત્યાર બાદ જમીને તું સૂઈ ગઇ અને ઊઠયાને હજુ થોડોજ સમય થયો છે એટલામાં તો તેં ઘરમાંથી પૂંજો કાઢી પાનનાં બીડાં બનાવવા માંડયાં છે. આટલુંજ કામ કરવાથી તો દુર્બળ અને અશક્ત હોય તેજ થાકી જાય છે. તું તો તંદુરસ્ત છું. કહે તો ખરી તને ક્યાં દર્દ થાય છે?"

પાર્વતી સ્વામીના પ્રેમ અને વર્તન તરફ કાંઇ પણ ધ્યાન આપ્યા સિવાય ક્રોધમાં બોલી: "દુ:ખ થતું હશે તોય તમારે તો તમારી માતાનાજ સુખમાં સુખ છે, મારી શી પડી છે?"

પાર્વતીનાં આવાં કટાક્ષમય વચનો સાંભળી રામનાથને ઘણું માઠું લાગ્યું અને દુભાતા અંતઃકરણે તે બોલ્યો: "તારા આજના કામની વાત સાંભળી મને જે આનંદ થયો હતો, તે તારી કડવી વાતો સાંભળી નષ્ટ થઇ ગયો. હજુ પણ તું આમ ક્યાંસુધી કર્યા કરીશ? તારી બાળકબુદ્ધિનો અંત ક્યારે આવશે? આમ કરવામાં તું પણ સુખી નહિ થાય, તેમજ મને પણ સુખી નહિ થવા દે. ગઇ રાત્રે તેં જુદા રહેવાની વાત કાઢી ત્યારે મેં તને કેટલી સમજાવી હતી? છેવટે તેં મને તથા માતાને સુખી કરવાના પ્રયત્ન કરવા વચન આપ્યું, ત્યારે મને એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે, હું પરમાત્માનો ઉપકાર માન્યા સિવાય રહ્યો નહિ. હું તને ફરીથી પણ એજ કહું છું કે, આમ ન કર; પોતાના સુખમાં સુખ માનવાના સ્વાર્થને તજી દે અને મને તથા માતાને દુ:ખી કર નહિ. સાંભળ, રામાયણમાં કહ્યું છે કે:

मातु पिता गुरु प्रभुकी बानी। बिनहिं बिचार करिय शुभ जानी॥

"માતા, પિતા, ગુરુ અને સ્વામીની આજ્ઞા, વિચાર કર્યા વિના શુભ જાણીને તુરતજ પાળવી જોઇએ."

ઉપલી શિખામણ પાર્વતીને ગળે ઉતરી નહિ. તે વધારે ચિડાઇને કહેવા લાગી કે, " હું સ્વાર્થી છું અને તમે નથી કે? તમે મારું સુખ જુઓ છો કે તમારી માતાના સુખમાં સુખી થવા ઇચ્છો છો? ત્યારે શું તમે પણ સ્વાર્થી નથી કે? માતાથી જુદા થવાની વાત તમને આટલી બધી કડવી લાગે છે, તો મેં મારી માતાને તમારે માટે છોડી, તેનું મને પણ કંઇ લાગતું નહિ હોય કે? જુદા રહેવામાં તમને કાંઇ નુકસાન નથી અને મને ફાયદો છે. એક નોકર રાખી લઇશું, તે ઘરનું સર્વ કામ કરશે."

રામનાથઃ "આમ બોલવું તને શોભતું નથી. નોકર હાલ પણ ક્યાં નથી? ગૌરીની મા કોણ છે?"

પાર્વતીઃ "ગૌરીની મા તો માત્ર ઘરનું કામ કરે છે, પણ રાંધે છે કોણ?"

રામનાથઃ "હા, બરાબર, કોઇ રસોઇયો તો નથી, પણ ખરું કહેજે કે, તેં અહીં આવ્યા પછી કેટલા દિવસ રસોઈ કરી?"

પાર્વતીઃ "તેથી તો આટલી પંચાતી થાય છે."

રામનાથઃ "કામ ન કરવાથી કોઇએ તને કદી મહેણું માર્યું છે?"

પાર્વતીઃ "મહેણું તે શું બોલીનેજ મરાતું હશે? આજે ઊઠતાં જરા વાર થઈ એટલામાં તો માતા તથા યશોદા એવા ભાવથી મારા તરફ જોવા લાગ્યાં કે જાણે મેં તેમનો મોટો અપરાધ કર્યો હોય! યશોદાએ મને કહ્યું: 'ભાભિ! યદુનાથને મોઢું ધોવાને પાણી આપજો, હું માતાના ઓરડામાં પૂંજો કાઢવા જાઉં છું" મેં કહ્યું: 'મેં મારા બાપને ઘેર કદી પણ કોઇને મારા હાથે પાણી આપ્યું નથી; મારા બાપને ત્યાં તો દાસીજ પાણી આપે છે.' ત્યારે યશોદાએ હસીને કહ્યું: 'વારુ ભાભી! હું યદુનાથને પાણી આપું છું, તેથી હું યદુનાથની દાસી બની બસ; પણ જ્યારે કોઈ વખત મારા મોટા ભાઇ તમને પાણી લાવવાનું કહેશે ત્યારે તમને એ વાતનું ખોટું તો નહિ લાગે ને?' આવી રીતે યશોદાએ મને તમારી દાસી બનાવી! શું તમે મને દાસી બનાવવા માટે મારી સાથે વિવાહ કર્યો છે? હું તમારી દાસી થવા નથી આવી, સમજ્યા? આવી વાતોથી તો મારા મનમાં ભડકા થાય છે."

આમ વાતો કરતાં કરતાં પાર્વતી મોઢા પર સાલ્લાનો છેડો નાખી જોરથી રડવા લાગી. પાસેના ઓરડામાં તેની સાસુ કામ કરતી હતી, તેણે પાર્વતીનું રુદન સાંભળી વચલા ઓરડામાં આવી

જોયું તો રામનાથ નીચું માથું ઘાલી માથા ઉપર હાથ મૂકી બેઠેલો છે; પાર્વતી સાદડી પર બેસી રડી રહી છે; પાનનાં કેટલાંક બીડાં પડ્યાં છે; કેટલાંક પાનસોપારી, એલચી, જે પાર્વતીએ ગુસ્સાના આવેશમાં ફેંકી દીધાં હતાં, તે ચારે તરફ વીખરાયલાં પડ્યાં છે.

આ જોતાંજ સાસુ સર્વ ભેદ સમજી ગઈ; પણ બીજી સ્ત્રીઓની માફક વહુને તિરસ્કાર અથવા ઠપકો આપ્યા સિવાય પુત્રનો હાથ ઝાલી કહ્યું: " ઊઠ, બહાર આવ."

રામનાથ આસ્તેથી ઊઠી માતા તરફ દયાના ભાવથી જોવા લાગ્યો, જાણે કે તે એવું કહેતો હોય કે, " મારી છાતી ફાટી જાય છે." માતા તેનો આંતરિક ભાવ જાણી ગઈ અને ગંભીરતાથી બોલી: " બેટા ! નિરાશ થઈએ નહિ, બહાર ચાલ." રામનાથ ઓરડાની બહાર જઈ માતાની રાહ જોતો ઊભો રહ્યો. સાસુ પાર્વતીની પાસે આવી બોલી: "વહુ બેટા ! રડો નહિ, હવે વધારે બીડાં બનાવશો નહિ. શાક થઈ ગયું છે એટલે હવે ગરમ રોટલી ખાઈ લો. આજે તમે ઘણું કામ કર્યું છે. ઊઠો, બાકીનાં બીડાં યશોદા બનાવશે."

પાર્વતી સાસુના આ મીઠા શબ્દોથી શરમાઈ અને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

સાસુ યશોદાને બાકીનાં બીડાં બનાવવાનું સોંપી છોકરાની પાસે ગઈ.

રામનાથે કહ્યું: "મા ! એનો સ્વભાવ કદી પણ ફરવાનો નથી; મારો જીવ તો ઘણો બળે છે."

માતા: " હાલ એ સર્વ વાત રહેવા દે; ચાલ, હાથમોઢું ધોઈ કાંઈ ખાઈ લે. એમાં જીવ બાળવા જેવું કાંઈ નથી. પરમાત્મા અશક્યને પણ શક્ય બનાવે છે; માટે તેનામાં વિશ્વાસ રાખ."

(૨)

सांसति करि पुनि करहिं पसाउ । नाथ प्रभुनकर सहज सुभाउ

(તુલસીકૃત રામાયણ)

" હે નાથ ! શિક્ષા કરીને પુનઃ કૃપા કરવી, એ સ્વામીનો સહજ સ્વભાવ છે. "

રામનાથ જળપાન કરી આગળના ખંડમાં ગયો. કોઈને નહિ જોવાથી અને એકાંત મળવાથી રામાયણ ઉઘાડી વાંચવા લાગ્યો; વાંચતાં વાંચતાં નીચલાં બે પદોએ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું:

जबहीं नाम जन आरत भारी। मिटहीं कुसंकट होहिं सुखारी॥
रामहिं केवल प्रेम पियारा। जानि लेहु जो जाननहारा॥

"મનુષ્ય ઘણીજ આતુરતાથી પરમાત્માના નામનું સ્મરણ કરે, તો તેનાં મહાન દુઃખો મટી જાય છે. અને તે સુખિયો થાય છે. રામને માત્ર પ્રેમજ વહાલો છે. તે સજ્જનોએ જાણી લેવું."

રામનાથ, રામાયણ બાજુએ મૂકી માથું નમાવી ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યો. ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવાથી મનમાં કાંઇક ધીરજ આવી; એટલામાં યદુનાથ નિશાળેથી આવ્યો અને થોડી વાર બાદ મોટા ભાઇના કહેવાથી તેની સાથે ફરવા ગયો. માતા યશોદાને લઈ રસોડામાં રસોઇ કરવા ગઈ.

પાર્વતી જમી રહ્યા બાદ કાંઈ પણ કામ કર્યા સિવાય સૂવાના ઓરડામાં જઇ બેસી રહી. જ્યારે તેને માલૂમ પડયું કે, સો સૌના કામે લાગ્યાં છે, ત્યારે તેણે પોતાની પેટી ઉઘાડી નવલકથાનું પુસ્તક કાઢી વાંચવા માંડયું. આવાં પુસ્તકો વાંચવાની સાસુની તેમજ સ્વામીની મનાઈ હતી; કારણ કે તેમાં લખેલા હલકટ ભાવો વાંચવાથી કોમળ મનનાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં ચિત્ત વિકારી થઇ જાય છે અને સાંસારિક કામો તરફ અણગમો ઊપજે છે. પાર્વતીની માતા આવાં પુસ્તકોના વિષયમાં તેને એમ કહેતી હતી કે, "તે વાંચવાથી બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થાય છે અને આ કળિકાળમાં કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું તેનું શિક્ષણ મળે છે."

એ કથન ખરેખર શોકજનક હતું; પરંતુ અજ્ઞાન પાર્વતીને એ કથન પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આ પ્રમાણે આ વખતે સર્વ પોતપોતાના કામમાં વળગી ગયેલાં હોવાથી અમે પાઠકોને તેઓ સર્વનો પરિચય કરાવવાની તક ગુમાવીશું નહિ.

રામનાથ અને પાર્વતીનો સંબંધ તો પાઠકોને જણાઇ ચૂક્યો હશેજ. રામનાથ ડોશીનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે, તેની ઉંમર પચીસ વર્ષની છે. તે સ્વભાવે ધીર અને બુદ્ધિમાન છે તથા તેના શરીરનો બાંધો વીરપુરુષના જેવો છે.

યશોદા રામનાથની બહેન થાય છે. તેની ઉંમર ચૌદ વર્ષની છે. તે સ્વરૂપવાન અને સુંદર છે. યદુનાથ સર્વથી નાનો છે. તેની ઉંમર માત્ર દશ વર્ષની છે. બાળસ્વભાવને લીધે તે ઘણો ચંચળ છે અને સર્વને વહાલો છે. વિશેષતઃ યશોદાનો તેના પર અધિક

પ્યાર છે. આખા કુટુંબને ધર્મ ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા છે.

રામનાથનાં લગ્ન થઈ ચૂકયાં છે; પરંતુ વિવાહમાં વિવેકનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નહોતો. પાર્વતીનાં રૂપ અને ઉંમરનો પરિચય તો તેને કોઇક રીતે થઇ ગયો હતો; પરંતુ તેની વિદ્યા, બુદ્ધિ, ગુણ, સ્વભાવ અને ધર્મશિક્ષા વિષે તે કાંઈ પણ માહિતી મેળવી શકયો નહોતો. આપણામાં, આવી અંધપરંપરા ચાલી આવે છે તે ખરેખર દુઃખમયજ છે. કદાચ ભાગ્યવશાત્ વરકન્યાનું કોઇ દૂષણ માતાપિતાના જાણવામાં આવે છે, તોપણ તેઓ 'એ દૂષણ ઘરનો બોજો માથે પડવાથી સુધરી જશે અથવા અમે પોતેજ પાછળથી સુધારી લઇશું' એમ વિચારી તે તરફ 'આંખ આડા કાન' કરે છે; પરંતુ એથી કરીને પાછળથી કેટલાં બધાં મનુષ્યોનાં જીવન દુઃખમય બની જાય છે, તે પ્રત્યક્ષજ છે. આવાં દંપતીઓના શરૂના થોડા દિવસ કદાચ સુખમાં જાય છે, પરંતુ જ્યારે એકબીજાના દોષ જણાવા લાગે છે, ત્યારે પરસ્પર અભાવ અને પછી કલહ ઉત્પન્ન થાય છે અને વરકન્યા બંને અજ્ઞાન હોય છે તો તે કલહ દિનપ્રતિદિન વધી અંતે તેઓ બંને મહાદુઃખી તેમજ જીવતાં હોવા છતાં મૃતતુલ્ય બની જાય છે. જો કે રામનાથનો વિવાહ પુરાણા રિવાજ મુજબ થયો હતો, તોપણ જે ધર્મ–સમાજમાં તે ઉપદેશક હતો, તેના આચાર્ય પ્રભાકર શાસ્ત્રીજી પાસેથી તેણે કેટલીક વાતોની સલાહ લીધી હતી. એ શાસ્ત્રીજી પૂરા વિદ્વાન અને હિસાબ–કિતાબમાં પ્રવીણ હતા. દેશની સર્વાંગ ઉન્નતિમાં તેમનું મન સદા લાગી રહેતું અને સર્વ લોકો તરફ તેમનો ભ્રાતૃભાવ હતો. તેમને પુરાણી તેમજ નૂતન સભ્યતાની આવશ્યક અને યથાર્થ વાતો ઘણીજ પસંદ હતી. રામનાથે પોતાના વિવાહની સર્વ વાત આચાર્ય મહાશયને કહી હતી; કારણ કે તેમના તરફ તેના પરિચિત લોકોની ગુરુજન જેવી ભક્તિ હતી. શાસ્ત્રીજી બોલ્યાઃ "તમને કન્યાની અને કન્યાને તમારી અનેક આંતરિક બાબતોનો પરિચય થવો બહુજ આવશ્યક હતો. ખેર, જે થઇ ગયું તે થયું. હવે તમે વ્યવહારમાં અને જમણવારમાં એટલો બધો ખર્ચ ન કરતા, કે જેથી તમારે દેવું કરવું પડે." રામનાથને વિવાહ બાદ એક માસે પાર્વતીના ખરા સ્વભાવનો પરિચય થવા લાગ્યો. હવે અમે ઘરડાં સાસુજીનો પણ થોડોઘણો પરિચય કરાવીશું.

સાસુ વિધવા છે, હાલ તેમની ઉંમર પચાસ વર્ષની છે. તે રૂપમાં કાંઈ સુંદરી નથી. તેનો ઉત્તમ સ્વભાવ તેજ તેની સુંદરતા છે. સાસુમાં સર્વ સારા ગુણો-પ્રેમ, આનંદ, શાંતિ, સહનશીલતા, દયા, સજ્જનતા, નમ્રતા અને પવિત્રતાનો વાસ છે. રામનથના પિતાએ પોતાની અઠ્ઠાવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું. તે વખતે તે શિક્ષક હતા. શિક્ષકોનો પગાર તેમની મહેનતના પ્રમાણમાં કેટલો ઓછો હોય છે, એ તો જાણીતી વાત છે; આથી સાસુને સદા એ વાતની ચિંતા રહેતી હતી કે, જેમ બને તેમ રામનાથના પિતાની સાંસારિક અવસ્થામાં ઉન્નતિ થાય. તેણે એક એક કરી ઘરનો સામાન વધાર્યો અને ઘરની ચારે બાજુ આંબા, લીંબુ, નારિયેળ, જામફળ અને અનારના છોડ વાવી દીધા. ઘરના વાડામાં શાક અને યોગ્ય ફળ-ફૂલનો એક નાનોસરખો બગીચો પણ તૈયાર કર્યો હતો.

રામનાથના પિતા કોઈ કોઈ વખત પોતાની સ્ત્રીને ગુણસુંદરી કહી બોલાવતા હતા. આડોશી-પાડોશી પણ તેને તેજ નામથી બોલાવતા હતા. આ વાર્તાની શરૂઆતના સમયની સાત વર્ષ આગમચ રામનાથના પિતા પરલોક સિધાવ્યા હતા. મરણના બે-ત્રણ દિવસ પહેલાં એક દિવસે પોતાની સ્ત્રીને તેમણે કહ્યું કે, "ગુણસુંદરિ! હવે મને લાગે છે કે, મારા અંતની ઘડીઓ ગણાવા લાગી છે. મારે તારાથી સદાને માટે અલગ થવું પડશે, અફસોસ!"

ગુણસુંદરી સ્વામીના ચરણો પર હાથ મૂકી બેઠી હતી, તે સ્વામીની આ વાત સાંભળી તેમની છાતી પર પોતાનું માથું મૂકી રડતી રડતી બોલીઃ " આપને છોડવા કરતાં મારો પ્રાણ છોડવો મારે માટે વધારે ઉત્તમ છે. "

રોગી, ધાર્મિક મહાશય વ્યથિત થઈ થોડી વારમાં બોલ્યાઃ "ઈશ્વરે આપણને પ્રત્યેક સંકટમાં સહાયતા આપી છે અને તે મારે માટે જે મંગળકારી હશે તેજ આ સમયે કરે છે. હવે તેમના ચરણોમાં મારી અંતિમ પ્રાર્થના એ છે કે, તે સર્વાંતર્યામી તને અને બાળબચ્ચાંઓને સુખી અને કુશળ રાખે. "

આ સાંભળી ગુણસુંદરીનું હૃદય વધારે વ્યાકુળ થયું; વળી તે વધારે રડીને બોલીઃ " સ્વામિ! આપની હયાતીમાં બાળકોને જેવું લાલન-પાલન અને ધર્મશિક્ષણ મળતું હતું, તેવું આ

દાસીથી શી રીતે થશે ? અદ્યાપિપર્યંત ઇશ્વિરની કૃપાથી થોડામાં પણ સંતોષ માની આપણે કોઇની પાસેથી એક ફૂટી બદામ પણ માગી નથી, પરંતુ હવે અમારે દીનતા દેખાડવી પડશે અને આપના પહેલાં મારું મૃત્યુ ન થયું, તેથી મને જન્મભર દુઃખ રહેશે !"

આટલું કહી ગુણસુંદરી સર્વ બાળકોને બોલાવી તેમને મરવા પડેલા પતિના ચરણોમાં મૂકી વિલાપ કરવા લાગી. બાળકો પણ તે જોઈ રોવા લાગ્યાં. પાડોશીઓ અને જ્ઞાતિજનોને ખબર પડતાંજ સર્વ દોડી આવ્યાં અને ગુણસુંદરી અને બાળકોને સમજાવી ધીરજ આપવા લાગ્યાં. મૃત્યુ-શય્યા પર પડેલા સાધુ મનુષ્યે એક વખત સર્વ તરફ જોયું અને આંખો ફાડી રામનામનું ઉચ્ચારણ કરી પરલોક તરફ પ્રયાણ કર્યું.

(૩)

लहत न प्रभु चित्त चूक किये की। करत सुरत सौ बार हिये की॥

(તુલસીકૃત રામાયણ)

"પ્રભુ સેવકની ભૂલને ચિત્તમાં ગ્રહણ કરતા નથી; પરંતુ તેના મનોભાવ પ્રતિ સેંકડો વાર દૃષ્ટિ કરે છે."

ગૌરીની મા કામ કરીને ચાલી ગઇ. માદીકરી રસોઇ વગેરે કામથી પરવારી, રામનાથ અને યદુનાથની રાહ જોતાં બેઠાં. યશોદાએ પોતાનું ગૂંથેલું મોજું લાવી માને આપ્યું અને પોતે સીવવા બેઠી. પાર્વતી તો પોતાના ઓરડામાંથી બહાર આવીજ નહિ. અલ્પ સમયમાં બન્ને ભાઇઓ ઘેર આવી પહોંચ્યા.

યદુનાથ આવતાંજ માની સોડમાં ભરાયો અને યશોદાએ સીવવાનું બાજુએ મૂકી બન્ને ભાઇઓને તેમની પાવડીઓ, રૂમાલ અને જળપાત્ર આણી આપ્યાં. પછી તે રસોડામાં ગઈ.

ભાઇઓને ખવડાવી-પીવડાવી યશોદા પાર્વતીને ખાવા બોલાવવા ગઈ અને તેના ઓરડાનાં બારણાં આગળ બૂમ પાડી, પણ કાંઈ જવાબ મળ્યો નહિ; તેથી અંદર ગઈ ત્યારે તેને માલૂમ પડયું કે, પાર્વતી જાગતી પડી રહી છે. યશોદાએ બૂમ મારી કહ્યું: ભાભી ! થાળી પીરસી છે. બા તમારે માટે બેસી રહ્યાં છે."

પાર્વતીઃ "હું પગ ધોઇને બેઠી છું. રસોડામાં આવતાં કચરો લાગે માટે હું નહિ આવું."

આ સાંભળી યશોદા મનમાં ને મનમાં હસી અને વિચાર કરવા

લાગીઃ "શું કચરો વળગશે તો ઘરમાં પાણી નથી?" પણ હશે, મોટા ભાઈની સ્ત્રી છે, એમ વિચારી હસવું દાબી દીધું ને મનની વાત મનમાં રાખી બોલીઃ "લો, હું પાણી લાવું છું, તમે ટુવાલ લેતાં આવો."

પાર્વતીઃ "ટુવાલ ક્યાંથી લાવું? બાપને ત્યાંથી એક લાવી હતી તે તો ફાટી ગયો."

યશોદાઃ "એમ કેમ? ભાઈએ પેલો ટુવાલ આપ્યો હતો ને!

પાર્વતીઃ "એને શું આગ મૂકું? એવો જાડો ટુવાલ કે પગ લૂછતાં લૂછતાં વાળ પણ તૂટી જાય!" યશોદાએ જોયું, કે તેની આવવાની મરજી નથી, ત્યારે નિરાશ થઇ રસોડા તરફ ગઈ. રામનાથ ચુપચુપ ઉત્કંઠાપૂર્વક બારણાં તરફ જોઈ રહ્યો હતો, પણ જ્યારે યશોદાને એકલી આવતી જોઈ, ત્યારે તેણે નીચું મોઢું કરી એક ઊંડો શ્વાસ લીધો. ભોજન કરી રહ્યા બાદ વાસણકૂસણ એકઠાં કરી પછી યશોદા આગલા ખંડમાં આવી અને મા તથા ભાઈઓને મુખવાસ આપી બેઠી. રામનાથે કહ્યું: "બહેન! રામાયણ લાવો. આજે હું થાકી ગયો છું માટે થોડુંક વાંચી સૂઈ જઇશ." યશોદાએ ભાઈને રામાયણ આપી. રામનાથે ઊતરેલ ચહેરે બહેનને કહ્યું: "શું રામાયણ સાંભળવા પણ તમારી ભાભી અહીં નહિ આવે?"

રામનાથના આ શબ્દો સાંભળતાંજ માતા મનમાં વિચાર કરી પાર્વતીના ઓરડામાં ગઇ. પાર્વતીને સૂતેલી જોઇ તેના પલંગ પાસે જઇ તેનો હાથ પકડી કહ્યું: "વહુ! રામાયણનો પાઠ થાય છે. ઊઠો, આગલા ખંડમાં ચાલો."

પાર્વતી સાસુની સામે કાંઈ પણ બોલી શકતી નહોતી; કારણ કે સાસુ એટલી બધી મધુરભાષિણી હતી કે પાર્વતીનું મન પણ તેના શબ્દોથી કોમળ બની જતું હતું. સાસુના સ્નેહે અને વિવેકે તેના મનમાં અજવાળું પાડયું. સાસુ સમક્ષ પોતાનો દોષ કબૂલ કરી, ક્ષમા માગવાનો તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી; પરંતુ મનમાં અહંકાર બહુ હોવાથી તે પોતાનો વિચાર દર્શાવી શકી નહિ. સાસુનું માન રાખી તે આગલા ખંડમાં ગઇ. ત્યાં પણ સ્વામી અને યશોદાને ઉદાસ જોઇ તે પસ્તાવા લાગી; પરંતુ અહંકારને લીધે એક પણ શબ્દ હોઠ બહાર કાઢી શકી નહિ.

રામનાથે રામાયણ ઉઘાડી અરણ્યકાંડમાંની અંત્રિકૃત સ્તુતિ આયા બાદ વિનયપત્રિકામાંનું નીચલું ભજન ગાયું:

" हरि तुम बहुत अनुग्रह कीन्हों ।
साधन–धाम विबुध–दुर्लभ–तनु मोहि कृपा कर दीन्हो ॥
कोटिहु मुख कहि जांय न प्रभु के एक एक उपकार ।
तदपि नाथ कछु और माँगिहौं; दीजे परम उदार ॥
विषय वारि मन मीन भिन्न नहीं होत कबहुँ पल एक ।
तातें सहिय विपति अति दारुण, जन्मत योनि अनेक ॥
कृपा डोर बनसीपद अंकुश, परम प्रेम मृदु चारो ।
यहि विधि वेग हरहु मेरो दुःख, कौतुक राम तिहारो ॥
है श्रुति विदित उपाय सकल सुर केहि केहि दान निहोरे ।
तुलसीदास यह जीव मोह रजु जेइ बांध सोइ छोरे ॥ "

યદુનાથ અને યશોદાએ પણ ઉપર્યુક્ત ભજન ભાઈની સાથે ગાયું. રામનાથ સારી રીતે ગાઈ શકતો હતો અને જે કાંઈ ગાતો હતો તે ખરા અંતઃકરણથી ગાતો હોવાથી તેનું સંગીત કર્ણને ઘણુંજ મધુરું લાગતું હતું. ભજન સાંભળી માતાનાં લોચન અશ્રુપૂર્ણ થઇ ગયાં. પાર્વતી પણ અધીરી થઈ વિચારવા લાગી કે, આવી સાસુ અને નણંદ તથા આવો પતિ અને દિયેર ભાગ્યેજ બધી સ્ત્રીઓને મળતાં હશે. આવા ધર્મનિષ્ઠ લોકોના મનને અકારણ ઉદ્વેગ કરાવું છું, તે મારો કેટલો મોટો અન્યાય છે? એ પાપમાંથી હું ક્યારે છૂટીશ?

ભજન સમાપ્ત કરી રામનાથે ફરીથી પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી; જેમાં પોતાની દુર્બળતા, અધીરતા અને યોગ્યતાનો સ્વીકાર કરી શાંતિ અને સહનશીલતા માટે વિનતિ કરી. ત્યારબાદ રામનાથની માતાએ પોતાના દરેક બાળકનું નામ ઉચ્ચારી પ્રભુને વિનતિ કરી કે, " હે નાથ! આપ અમારા તરફ કૃપાદૃષ્ટિ રાખો, કે જેથી હું મારાં સંતાનોને નમ્રતા, ધીરજ અને પ્રેમથી ધર્મશિક્ષા આપી શકું અને તે આપનાં સાચાં ભક્ત થાય." આ સઘળું જોઈ પાર્વતીનું હૃદય પીગળી ગયું. તે પણ આંખમાં પાણી લાવી વિચારવા લાગી કે, " આ લોકો જ્યારે પોતપોતાના દોષો સ્વીકારે છે, ત્યારે હું કેટલી બધી કમનસીબ ? " પોતાના ભક્તોની પ્રાર્થના સાંભળી જાણે, પરમાત્માએ પાર્વતીના મનમાં સુમતિ ઉત્પન્ન કરી હોય, એમ ભાસવા લાગ્યું. હરિભજન થઇ રહ્યા બાદ યદુનાથ માના ખોળામાં બેસી તેની છાતી પર માથું મૂકી બોલ્યો: " મા ! હું તારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નહિ કરું અને

કદી પણ તને દુઃખ નહિ દઉં" આ સાંભળી આખરે પાર્વતીથી રહેવાયું નહિ. તે તરતજ સાસુની પાસે જઈ નમ્રતાથી બોલીઃ "મા! મેં મોટો અપરાધ કર્યો છે, મને પણ ક્ષમા આપો." આ જોઈ રામનાથ ખુશી થયો અને સાસુએ પાર્વતીને પોતાના ખોળામાં લઇ તેના મોઢા પર ચુંબન કર્યું અને બોલીઃ "ઇશ્વર તમને સદ્‌બુદ્ધિ આપો. ટૂંકો જીવ કરવાથી કાંઇ ફાયદો નથી. આસ્તે આસ્તે સૌ સારાં વાનાં થશે. જાઓ, જઈને જમી લો. ભૂખ્યા પેટે સૂવું સારું નહિ."

પાર્વતી સાસુની રજા લઇ વાળુ કરી સૂવા ગઈ. રામનાથ આનંદિત હૃદયે બોલ્યોઃ "મા ! પ્રભુનો મહિમા અગાધ છે. તે અસાધ્યને પણ સાધ્ય બનાવે છે." માતા પ્રેમપૂર્વક પુત્રના મુખ તરફ જોઇ બોલીઃ "આપણે તો તૃણ સમાન છીએ, એ વાત તે સારી રીતે સમજે છે." થોડા સમય બાદ રામનાથ પણ સૂવા ગયો, પરંતુ પાર્વતીને વળી પાછી અહંકારને વશ જોઈ દુઃખી થયો. પાર્વતી પોતાના ભરેલા પગલા માટે હવે વિચારવા લાગીઃ "શું હું તદ્દન નિર્બળ છું કે મેં ક્ષમા માગી? અને હવે પણ શું હું સ્વામી પાસે ક્ષમા માગું?" આવી રીતે પાર્વતી કઠણ મન કરીને એક બાજુએ બેઠી હતી.

સર્વ કામ આટોપી યશોદા પણ સૂઇ ગઇ. હવે માતા અને યદુનાથ એકલાં રહ્યાં. સૂતીવખતે યદુનાથે માતાને પૂછ્યુંઃ "મા! ભાભી આટલાં બધાં હઠીલાં કેમ છે?" માતાએ કહ્યુંઃ "હજી તેમનું મન રામજીની ભક્તિમાં લાગ્યું નથી તેથી."

યદુનાથઃ "રામજીની ભક્તિથી લોકો કેવી રીતે ભલા થાય છે?"

માતાઃ "સર્વ લોકો પાપમાં ફસેલા છે, જેમાંથી બચવાની શક્તિ લોકોમાં હોતી નથી. રામજી સર્વને પાપમાંથી બચાવી જ્ઞાન આપે છે."

યદુનાથઃ "તો શું રામચંદ્રજીના ભક્ત બનવાથી સર્વ સારા બને છે અને પછી તેઓ પાપ નથી કરતા?"

માતાઃ "રામચંદ્રજીના ચરણોમાં ચિત્ત લગાડો, તો તે અવશ્ય ખરાબ કૃત્યોમાંથી દૂર રાખશે અને અંતમાં મુક્તિ પામશો."

આ વાત સાંભળી, બાળક માતાને ગળે બાઝી સહજમાં ઊંઘી ગયો.

(૪)

માતાના ઓરડાની લગોલગ યશોદાની ઓરડી છે. માતાના ઓરડા સિવાય તેમાં જવાનો બીજો રસ્તો નથી. એ ઓરડીમાં બે બારીઓ છે. એ બે બારીઓની પાસે યશોદાએ અને યદુનાથે ફૂલનાં બે ઝાડ–એક ગુલાબનું અને બીજું ચંપાનું–રોપેલાં છે. બન્ને ભાઈબહેન ઝાડને નિયમિત રીતે પાણી સિંચતાં હતાં અને જ્યારે ફૂલ આવતાં હતાં ત્યારે આનંદને લીધે નાચતાંકૂદતાં હતાં. વાચકવૃંદ ! આપે જો એકજ વખત યશોદાને જોઈ હોય તો આપને ખબર પડે કે, તે ઘરકામમાં કેવી ચતુર છે અને તેની સર્વ ચીજો કેટલી સાફસૂફ રહે છે ! એ ઓરડીમાં એક ખાટલો છે. તેના ઉપર પાથરેલ ચાદર તદ્દન સ્વચ્છ છે. ઓરડીની બે બાજુ દીવાલોમાં બે તાકાં છે. એકમાં તખ્તો અને તેની પાસે પાસે કાંસકી છે અને બીજા તાકામાં પુસ્તકો મૂકવાની કાષ્ઠની ઘોડી અને તેના ઉપર કેટલાંક પુસ્તકો ગોઠવેલાં છે. એ પુસ્તકો પર સહેજ પણ ધૂળ લાગેલી નથી. તે સિવાય ત્યાં એક પેટી છે, જેના ઉપર એક કાગળની પેટી છે. આ બંને વાનાં પણ તદ્દન સાફ છે. પેટીની પાસે એક પ્યાલો, લોટો અને લોટી પડેલાં છે. એ પણ માંજેલાં છે. લોટાની પાસે એક સફેદ ટુવાલ પડેલો છે. માતાએ સર્વને બબ્બે ટુવાલ આપી મૂક્યા હતા; કારણ કે જ્યારે એક ધોબીને ત્યાં જાય ત્યારે બીજો કામમાં આવે. આપણા લોકોમાં સ્ત્રીઓ ખાટલાને પાગે, બારણા ઉપર અને દીવાલો પર મેલવાળા હાથ ઘસે છે, તેવો યશોદાની ઓરડીમાં એક પણ ડાઘ માલૂમ પડતો નથી.

તેની માતા તેને સર્વ વાતે સ્વચ્છતા જાળવવાની શિખામણ આપતી હતી, તેથી તેની ઓરડીમાં આટલી બધી સુઘડતા રહેતી હતી. એ ઓરડીમાં એક કપડાં સૂકવવાની વળગણી હતી, જેના ઉપર કપડાં સૂકવવામાં આવતાં હતાં. એ વળગણી ઉપર સૂકવેલાં સર્વ કપડાં સ્વચ્છ હતાં. થોડાંઘણાં મેલાં કપડાં પણ સર્વને ત્યાં હોય છે, પરંતુ યશોદાને ધોયેલાં કપડાંમાં મેલાં કપડાં નહિ મૂકવાની શીખ પહેલેથીજ તેની માતાએ આપી હતી. માતાના ઓરડાની સાથેજ એક નાની ઓરડી હતી. જેમાં રામનાથના પિતા લખતા વાંચતા હતા. માતાએ તેજ ઓરડી લીંપીગૂંપી યશોદાને આપી હતી અને આપતી વખતે કહ્યું હતું કે, “જે દિવસથી આ ઓરડીની સુઘડતામાં ઘટાડો થશે, તેજ દિવસથી આ ઓરડી ઉપર

તારો હક રહેશે નહિ." પુત્રીએ માતાની આજ્ઞાનું પાલન કેટલે દરજ્જે કર્યું છે, તે પાઠકો જોઈ ગયા છે. તેમાં જે કાંઇ છે તે સર્વ યશોદાનુંજ છે. એ સર્વ યશોદાએજ પોતાના સારા વર્તનદ્વારા પ્રાપ્ત કર્યું છે. ઘરનું એકએકે કામ શીખતી વખતે માતા યશોદાને એક એક વસ્તુ આપવાનું કહેતી હતી અને જ્યારે યશોદા તેમાં પારંગત થતી ત્યારે માતા તેને કહેલી વસ્તુ આપતી હતી. આવા પ્રકારના ઉત્સાહથી યશોદા તેની ઉંમરની બાળકીઓથી વધારે ચતુર થવા લાગી. બીજે દિવસે યશોદા સર્વથી વહેલી ઊઠી પ્રથમ પોતાની ઓરડીમાંથી પૂજો વાળી હાથમોઢું ધોઈ મા અને ભાઈઓને માટે દાતણ, પાણી અને રૂમાલ હમેશના સ્થાને મૂકી પોતાની ઓરડીમાં આવી બેઠી. તેણે વિનયપત્રિકામાંનાં કેટલાંક પદ ગાયાં, પછી કંઈક વીણવા લાગી.

ત્યારબાદ યશોદા બહાર આવી તો માલૂમ પડ્યું કે, પાર્વતી સિવાય ઘરનાં સર્વ માણસો ઊઠી પોતપોતાનાં કામે લાગ્યાં છે.

રામનાથ સ્નાન, ધ્યાન અને નાસ્તો કરી પોતાના કામે ગયો. યદુનાથ અભ્યાસ કરવા બેઠો. માતા ગૌરીની માને લઈ ઘરનું કામ કરવા લાગી. યશોદા માતાની પાસે જઈને બોલી: "મા ! તું કહે તો હું બુઢ્ઢીને ઘેર જાઉં" માતાએ જવાબ આપ્યો કે, "આવે વખતે બુઢ્ઢીને ત્યાં જઇ તું શું કરીશ ?"

યશોદાએ કહ્યું: "ગૌરીની મા કહેતી હતી કે, બુઢ્ઢીના હાથપગ ફૂલી ગયા છે અને તેનાથી કામકાજ થતું નથી. તું કહે તો હું ત્યાં જઇ એનું કામ કરી આવું." આ સાંભળી ગૌરીની મા બોલી: "હા બહેન ! બુઢ્ઢી ઘણીજ દુ:ખી થાય છે. કાલે બપોરે મેં એક ઘડો પાણી ભરી આપ્યું હતું અને થોડા ચોખા રાંધી આપ્યા હતા, તે ખાઇને બુઢ્ઢીએ ચલાવ્યું હતું." માતાએ યશોદાને જવાની રજા આપી અને કહ્યું: "જા અને બુઢ્ઢીને કહેજે કે, આજે હું ખાવાનું ઢાંકી જઈશ."

યશોદા ખુશી થતી થતી ગઈ.

બુઢ્ઢી કોણ છે, એ જાણવાની પાઠકોને આકાંક્ષા થઇ હશે. તે આ લોકોની કાંઈ સગી થતી નથી. તે ઘણાં વર્ષથી એમના ગામમાં રહે છે. તેની ઉંમર લગભગ એંશી વર્ષની છે. બુઢ્ઢીનાં પુત્રપુત્રીઓ અને સગાંવહાલાં સર્વ એક પછી એક પરલોક સિધાવ્યાં હતાં તેથી તે એકલી નિરાધાર થઈ ગઇ હતી. તેને એક સંસ્થા તરફથી

માસિક માત્ર બે રૂપિયા મળતા હતા, તે ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવતી હતી.

રામનાથના ઘરની પાસેજ બુઢ્ઢીનું ઘર હોવાથી માતાએ યશોદાને એકલી જવા દીધી.

યશોદા બુઢ્ઢીને ઘેર ગઇ અને જોયું તો તેનું ઘર બંધ દીઠું. યશોદાએ બૂમ મારી કે તરતજ બુઢ્ઢીએ જવાબ આપ્યોઃ " કોણ છે ? બાઈ, ઊભાં રહો, બારણું ઉઘાડું છું. " બારણું ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં બુઢ્ઢીને ઘણું દુઃખ થયું. બુઢ્ઢીને જોતાંજ યશોદાએ તેની ખબરઅંતર પૂછી અને કહ્યુંઃ " હું તમારી માંદગીની વાત સાંભળી તમને જોવા આવી છું. માએ તમારી ખબર પૂછી છે. તમે અહીં બેસો, હું બધું કામ કરું છું. "

બુઢ્ઢીની આંખમાં પાણી આવ્યાં. તે બોલીઃ " ઇશ્વર તને સુખી રાખો. તું જેવી રીતે મારી અનાથની આંતરડી ઠારે છે તેવી રીતે ઈશ્વર તારું ભલું કરશે. " તેનું ઘર નાનકડું છે; બારણું ઘરના પ્રમાણમાં નાનું છે. નાની ઓરડીમાં રસોઇ કરવામાં આવતી અને મોટા ખંડમાં સૂવાબેસવાનું રાખ્યું હતું. યશોદાએ પ્રથમ ઓસરીમાંથી પૂંજો કાઢી ચટાઈ પાથરી. પછી બુઢ્ઢીનો હાથ ઝાલી ધીમે રહીને તેને ચટાઇ ઉપર બેસાડી. ત્યારબાદ મોઢું ધોવા માટે પાણીનો લોટો ભરી તેની પાસે મૂક્યો. પછી પોતે વાસણ માંજી બાજુએ મૂકી નજદીકના કૂવામાંથી પાણી ભરી લાવી. બુઢ્ઢી તેને કામ કરતી જોઇ પ્રેમથી બોલીઃ " ઇશ્વરની કેવી દયા છે ? જુઓ, મારું સગુંવહાલું કોઈ નથી; તોપણ મારે કોઇ વાતની ખોટ પડતી નથી. એટલે મારે મન તો સર્વ છે. " કામકાજ કરી રહ્યા બાદ યશોદાએ પૂછ્યુંઃ " તમારે કાંઇ જોઇએ છે ? જે જોઇતું હોય તે કહેજો, ગભરાશો નહિ. "

બુઢ્ઢી બોલીઃ " બેસ, બહેન ! સાંભળ, મને કોઇ વાતની ઊણપ નથી. વાથી એકેએક સાંધા રહી ગયા છે, તેથી મારાથી કંઇ બનતું નથી, તોપણ પ્રભુકૃપાથી થોડુંઘણું ભોજન મળી રહે છે. કાલે સવારે ઊઠી ત્યારના આ પગ રહી ગયા છે. મહામહેનતે પૂંજો કાઢી વિચાર કરતી બેઠી હતી કે, " હે ભગવાન ! આજે શું થશે ? " તોપણ મને વિશ્વાસ હતો કે, દયાળુ પ્રભુ મને ભૂખી તો નહિજ રાખે. આખરે એમજ થયું. કાલે બપોરે ગૌરીની મા આ રસ્તેથી જતી હતી. મને સૂતેલી જોઇ એણે બૂમ પાડી, પણ તે વખતે હું ઊંઘતી હો-

વાથી જવાબ આપી શકી નહિ, તેથી તે સમજી ગઇ કે, મેં ખાધું નથી. તરતજ તે રસોડામાં પેડી અને ચોખા રાંધી આપી મને ખવડાવ્યા પછી ગઇ. બેટા યશોદા ! જો મારાં છોકરાં જીવતાં હોત તોપણુ તેઓ આથી કાંઈ વધારે કરી શકત નહિ. વળી આજે મારા જીવને સારું નથી, તેથી ભગવાને તને મોકલી.” આવું બોલતાં બોલતાં બુઢ્ઢીનું મન પ્રભુના ધ્યાનમાં લીન થઈ ગયું. યશોદા પણ તેની પ્રભુભક્તિ જોઇ પ્રભુનો મહિમા યાદ કરવા લાગી.

યશોદાએ જતી વખતે કહ્યું: “ હું બાર વાગે ખાવાનું લઇને આવીશ. ”

યશોદા ઘેર આવી. માતા સ્નાન કરી પરવારી છે, પણ પાર્વતી હજી ઓરડામાંથી બહાર આવી નથી. યશોદાએ વિચાર્યું કે, ભોજાઇ ગઈ કાલે બનેલી ઘટનાથી લજ્જિત થઇ હશે; માટે જ્યાંસુધી કોઇ નહિ બોલાવે ત્યાંસુધી બહાર આવશે નહિ. આમ વિચારી તેણે બૂમ મારી: “ ભાભી ! નાહવા ચાલો.”

પાર્વતી: “ મને તળાવમાં નાહવાની ટેવ નથી, હું હમેશાં ઘેર ગરમ પાણીથી નાહતી હતી. તમારા કહેવાથી થોડા દહાડા તળાવમાં નાહી, પણ હવે નહિ આવું. મને ત્યાં આવવું ગમતું નથી.”

યશોદા: “ તળાવમાં નાહવાથી ઘણો લાભ થાય છે. હું એકલી જાઉં છું, તેથી ચાલો, સોબત થશે. વળતાં પાણીનો ઘડો પણ હું ભરતી આવીશ.

પાર્વતી: “ એવું દાસીનું કામ કરવાને તમારો જીવ ભલો ચાલે છે ? ”

યશોદા: “ દાસીનું કામ કેમ ? એ તો ઘરનું કામ છે. કદાચ ગૌરીની મા માંદગી અથવા એવા કોઈ કારણથી ન આવે તો આપણેજ પાણી લાવવું પડે ને ? અને ટેવ ન હોય તો પછી આપણને કેવું લાગે ? એમ વિચારીનેજ મા અને હું રોજ એકબે ઘડા પાણી લાવીએ છીએ. વળી માએ તો મને કહ્યું છે કે, જો હું એકાદ મહિનો રોજ પાણી ભરી લાવું તો મને તે એક નાનકડી ગાગર લઈ આપશે.”

યશોદાની ડાહી ડાહી વાતો સાંભળી પાર્વતી ચૂપ થઈ. પાર્વતી યશોદાને ચાહતી હતી, પણ અહંકારને વશ થઇ અતડી રહેતી હતી; તેથી યશોદા સાથેની વાતોના અંતમાં પાર્વતીએ કહ્યું: “ તમે જાઓ, હું તો નહિ આવું. ગૌરીની માને કહેજો કે, ખાળ પાસે

નાહવાનું પાણી મૂકે."

જે તળાવમાં યશોદા નાહવા જતી હતી. ત્યાં એવી વ્યવસ્થા હતી કે એક ઘાટ પર માત્ર સ્ત્રીઓજ નહાયધૂએ અને પુરુષોને માટે અલગ ઘાટ હતો. યશોદા ઉદાસ થઇ એકલીજ નાહવા ગઈ.

(૫)

યશોદા તળાવથી આવી પાર્વતીને નાસ્તો કરાવી રાંધવા બેઠી. રસોડામાં એક બાજુએ બેસી માતા મોજાં ગૂંથતી હતી અને શાક વગેરે કેવી રીતે બનાવવું તેની યશોદાને સમજણ પાડતી હતી. સર્વ ભોજન કરી રહ્યા બાદ યશોદા બુઢ્ઢીને માટે ખાવાનું ઢાંકવા જવા તૈયાર થઇ. તે જોઈ પાર્વતી બોલી: " ડોશીને માટે તે આવા સખ્ત તડકામાં જવાથી શો લાભ થશે ?" યશોદાએ હસતાં હસતાં કહ્યું: " શું ભાભી તમે નથી સાંભળ્યું ?

परहित लागि तजै जो देही। सन्तत सन्त प्रशंसहि तेही ॥

" પારકાના ભલા માટે જે પોતાના શરીરનો પણ ત્યાગ કરી દે છે, તેનાં સંતપુરુષો નિરંતર વખાણ કરે છે.

" આ માયિક દુનિયામાં આથી વધારે કયો લાભ જોઇએ ? બુઢ્ઢી અને આપણે સર્વ એકજ પ્રભુનાં સંતાન છીએ."

પાર્વતીએ હસીને કહ્યુ: " બસ, આટલેથીજ બંધ રાખો, એ તે વળી લાભ કહેવાય ?"

યશોદાએ મશ્કરીમાં કહ્યું: " વારુ ભાભી ! હું જાઉં છું."

યશોદાને જતી જોઈ યદુનાથ દોડતો આવ્યો અને બોલ્યો: " બહેન ! તમારા હાથમાંની થાળી મને આપો, હું પણ તમારી સાથે આવીશ."

બુઢ્ઢીને ખવરાવ્યા પછી યશોદાએ વાસણ માંજી નાખ્યાં. પછી બુઢ્ઢીએ કહ્યું: " બેટા ! તારે ઉતાવળ ન હોય તો ભરત–મેળાપની કથા સંભળાવ." યશોદા તરતજ ઘેરથી રામાયણ લઇ આવી અને બુઢ્ઢીને કથા સંભળાવી પછી પોતાને ઘેર ગઇ.

આજે સાંજે ધોબણ આવવાની હોવાથી ચાર વાગે યશોદા સર્વ કામ આટોપી મેલાં કપડાં એકઠાં કરવા લાગી. યશોદા આ કામ કેવી રીતે કરે છે તે જાણવાની પાઠકોને જિજ્ઞાસા હશે, એમ ધારી અમે કેટલુંક વર્ણન કરીશું. યશોદાએ મેલાં કપડાં એકઠાં કર્યાં. પછી તેમાંનાં ફાટેલાં કપડાં તે સીવવા બેઠી. આથી ધોબીને ત્યાં કપડાં વધારે ફાટતાં નથી, નહિ તો હોય તેના કરતાં દશગણાં

ફાટી, કપડાંનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે. ત્યારબાદ સર્વ કપડાં એક ચોપડીમાં લખી લીધાં અને જ્યારે ધોબણ આવી ત્યારે તેને તે પ્રમાણે ગણીને આપ્યાં. ધોબણ જે કપડાં ધોઈ લાવી હતી, તેને પહેલાંની યાદી પ્રમાણે મેળવી લીધાં અને દરેક કપડાં ઉકેલી જ્યાં સીવવા જેવું હતું, ત્યાં સીવીને ઠેકાણે મૂક્યાં. પાર્વતી અને રામનાથનાં કપડાં પાર્વતીની પાસે રહેતાં હતાં; પણ તે યશોદાની માફક કપડાંની સંભાળ રાખતી નહિ હોવાથી, તેને સીવવાસાંધવાનું પણ કામ યશોદાનેજ કરવું પડતું હતું. આવી રીતે માતાએ સર્વ કામનો ભાર બે વર્ષથી યશોદાને માથે નાખેલો હતો. પ્રથમ તો તે તેની પાસે બેસીને સર્વ કામની સમજણ પાડતી હતી. યશોદા પોતાનું કામ પૂરું કરી રામનાથ અને પાર્વતીનાં કપડાં લઇ પાર્વતીની પાસે ગઈ, પણ ઉમરામાંથીજ રામનાથ અને પાર્વતીને વાતો કરતાં જોઇ પાછી ફરી. તેમની વાતચીત ઉપરથી તેને માલૂમ પડ્યું કે, રામનાથ પાર્વતીને ધમકીને સાથે શિખામણ આપી રહ્યો છે. તેથી પાછી આવી યશોદા બીજા કામમાં ગૂંથાઇ.

(૬)

રામનાથ અને પાર્વતી અત્યાર સુધી કેવી વાતો કરતાં હતાં તે જાણવાની પાઠકોને ઇચ્છા થઈ હશે. એ દિવસે યશોદા અને યદુનાથ 'નીતિસુધાતરંગિણી' વાંચતાં હતાં, ત્યારે પાર્વતી એક બાજુએ બેસી સાંભળતી હતી. યશોદા વાંચીને ગઇ ત્યારે રામનાથે પાર્વતીને કહ્યું: "જોયું, યશોદા વાંચવાલખવામાં કેવી હોશિયાર થઈ છે! તું પણ તારો અભ્યાસ આગળ વધારે એવી મારી ઇચ્છા છે."

પાર્વતી: "એ ભણ્યુંગણ્યું શા કામમાં આવવાનું છે? લીંપવાગૂંપવામાં, ચૂલો ફૂંકવામાં કે રાંધવામાં?"

રામનાથ: "હા, રસોઈ બનાવવામાં પણ ભણતર બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે. આપણી ભાષામાં પાકશાસ્ત્રનાં ઘણાં પુસ્તકો છે, જે વાંચવાથી ભાતભાતનાં ભોજન બનાવતાં શીખી શકાય છે."

પાર્વતી: "એવાં પુસ્તકોમાં દાળ, ભાત, રોટલી અને શાક બનાવવાની રીત નથી હોતી, પણ રાજામહારાજાઓનાં મિષ્ટાન્ન વર્ણવેલાં હોય છે, કે જે આપણે સ્વપ્ને પણ જોઈ શકવાનાં નથી."

રામનાથ: "રાજામહારાજાઓના રસોઈયાઓ ઘણાજ ચતુર હોય છે તેથી તેઓ સારી રસોઇ બનાવી શકે છે. આપણે પણ

એમની રીતથી વાકેફ થઇએ તો થોડાજ ખર્ચમાં સારા સારા ખાદ્ય પદાર્થો બનાવી શકીએ."

પાર્વતી–આવા નાના મકાનમાં રહી અને સાદાં કપડાં પહેરી એવું ઉત્તમ ભોજન સારું લાગતું હશે કે?

રામનાથ–તું કોઇ દિવસ એવી રસોઇ બનાવી સર્વને ખવડાવ તો તને માલૂમ પડશે કે, તે આ નાના ઘરમાં પણ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે કે નહિ?

પાર્વતી–બળ્યું, તમે તો હમેશાં મારી વાત હસવામાંજ કાઢી નાખો છો. આટલું બોલી પાન આપી તે મોઢું ફેરવી બેઠી અને સાલ્લાનો છેડો મોઢા ઉપર નાખી રડવા લાગી.

રામનાથ–આ શું, રડે છે કેમ?

પાર્વતી–કોણ જાણે મારો જીવ ગભરાય છે અને તે ઉપર તમે હસો છો, તેથી મને વધારે દુ:ખ થાય છે. આખો દિવસ એકલુંજ પડી રહેવાનું તેથી મને તો ગભરામણ થાય છે; હવે હું તો પિયેર જઇશ. બહુ દિવસ થયાં મારી માને પણ મળી નથી.

રામનાથ– હજુ તો તને આવ્યાને બેજ માસ થયા છે.

પાર્વતી–તમે પણ માતા, બહેન અને ભાઇની સાથે સુખચેનમાં રહેવાને બદલે જો મારી પેઠે બીજાની સાથે રહો તો ખબર પડે કે બે મહિના બે વર્ષ જેવા લાગે છે કે નહિ?

"બીજાની સાથે?" આ શબ્દોથી રામનાથને ઘણું ખોટું લાગ્યું.

પાર્વતીને નાનપણથીજ શિખામણ મળી હોત કે, સ્વામીનો પરિવાર પારકો નથી, તો તે કદાપિ પણ આવી વાત કહેત નહિ. વળી તેથી ઊલટું કેટલીક માતાઓ તો લાડમાં ને લાડમાં બોલે છે કે, "અમારી પુત્રીઓ તો શેઠાણી થઇ પલંગમાં સૂઈ નોકરચાકર પર હુકમ ચલાવશે." આવી વાતો કરવાથી પુત્રી પોતે તેમજ તેનાં સાસરિયાં પણ દુ:ખી થાય છે.

રામનાથ મનનું દુ:ખ મનમાં રાખી ધીમેથી બોલ્યો: "હું એક ગરીબ ઉપદેશક છું. તારા વારંવાર જવાઆવવાથી નાહક ખર્ચના બોજામાં ઊતરવું પડે છે. છતાં જવું હોય તો યશોદાનાં લગ્ન એક મહિનામાં થનાર છે તે થઇ જવા દે, પછી જજે."

પાર્વતી–ત્યાંસુધી મારાથી તો રહેવાશે નહિ. મારો જવાઆવવાનો ખર્ચ તમને ભારે પડે છે અને યશોદાના લગ્નમાં તો જાણે કશો ખર્ચજ નહિ કરવો પડે, ખરું ને?

રામનાથ ગંભીરતાથી બોલ્યોઃ "તને સુખી જોવાને મારી કેટલી મરજી છે, તે તો પરમાત્માજ જાણે છે; પરંતુ તારું સુખ તારાજ હાથમાં છે. ધર્મ અને નીતિ સમજ્યા સિવાય કદી પણ સુખ મળતું નથી."

સ્વામીનું કહેવું સાંભળી થોડી વાર સુધી તો પાર્વતી શાંત રહી. તે મનમાં સમજતી હતી કે, સ્વામી જે કાંઇ કહે છે તે બરાબર છે અને સ્વામીની પાસે રહેવાથી તેને જે કાંઈ થોડુંઘણું ધર્મશિક્ષણ મળ્યું હતું તે પણ પિયેર જવાથી ભુંસાઈ જશે. તેના મનમાં અહંકાર અને વિવેકનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. છેવટે પાર્વતીએ અહંકારવશ થઈ રામનાથને કહ્યુંઃ "હું તો જઇશ. મારો જીવ અહીંથી ઊઠ્યો છે. જો તમે મને નહિ જવા દો તો હું મજૂર કરીને ચાલી જઇશ."

રામનાથ નિસાસો મૂકી બોલ્યોઃ "કાલે મારે હરિકીર્તનમાં જવાનું છે; તેથી કાલે તો તારાથી નહિ જવાય. પરમ દિવસે માને કહી સર્વ ગોઠવણ કરીશ; અને બીજે દિવસે જજે."

પાર્વતીએ કહ્યું: "તમે સાથે આવશો કે નહિ?"

રામનાથ બોલ્યોઃ "જો તેં મારી વાત માન્ય રાખી હોત તો હું આવત! તે સિવાય તારી સાથે આવું તે બને નહિ. હા, જ્યારે તું કાગળ લખીશ અને તેમાં તારા પિયેર જવાથી તેં અન્યાય કર્યો છે, એ વાતનો સ્વીકાર કરીશ ત્યારે હું તને મળવા અને તેડવા આવીશ."

આટલું કહી રામનાથ બહાર ગયો. માતા રસોડામાં હોવાથી તેણે રામનાથને બોલાવ્યો. માતાની બૂમ સાંભળતાંજ રામનાથ રસોડામાં ગયો. પુત્રના મોઢા તરફ જોઇ સર્વ મર્મ સમજી માતાએ યશોદાને કહ્યું: "ભાઇ સાથે મારે કાંઇ વાત કરવી છે; માટે આજે તું એકલી રોટલી બનાવ."

માતાએ રામનાથને શાંત પાડી પાર્વતીને પિયેર જવા દેવાની સંમતિ આપી.

પાર્વતીની પિયેર જવાની વાત સાંભળી સાસુને ઘણો ખેદ થયો. તે વહુને ચાહતી હતી અને તેને જે કાંઇ કહેતી હતી તે ઘણા સ્નેહથી કહેતી હતી. હવે તેને એ ફિકર થવા લાગી કે, પાર્વતી પિયેરમાં જઇ ખરાબ સોબતમાં પડી વધારે ધર્મરહિત થઇ જશે; તેથી તે ઇશ્વરને વિનંતિ કરવા લાગીઃ "હે ઇશ્વર! મને

એવી બુદ્ધિ આપ કે વહુને તેના ઉપર પડનાર દુઃખની સૂચના આપી શકું." જાણે કે ઈશ્વરે તે પ્રાર્થના સાંભળી હોય તેમ તે વખતે યદુનાથ માતાની પાસે આવી કહેવા લાગ્યો: "મા ! મને તે દિવસે રાતના એક અધૂરી વાત કહી હતી, તે કહો." માતા બોલી: "બેટા ! એ વાત સાચી છે. આવ અહીં બેસ" યદુનાથ માતાની સોડમાં ભરાયો.

માતા બોલી: "બેટા ! તારા બાપને મર્યાને આજકાલ કરતાં ઘણાં વર્ષ થયાં. જ્યારે તે મરી ગયા ત્યારે તું બહુ નાનો હતો. આજકાલ એકાદશીને દિવસે જેવી રીતે રામનાથ રામાયણ વાંચે છે અને ધર્મોપદેશ કરે છે, તેવી રીતે તારા બાપા પણ કરતા હતા અને કોઈ કોઈ વખત આ વાત પણ કહેતા હતા. એક દિવસે કોઈ અમુક કામ સારુ તે અજમેર ગયા હતા. ત્યાં જેને ઘેર ઊતર્યા હતા તેની પાડોશમાં એક વાણિયો રહેતો હતો. તેની વહુ મરવાની અણી ઉપર હતી. મિત્રના આગ્રહથી તારા પિતા વાણિયાની વહુને જોવા ગયા. અંદર જઈ તેમણે જોયું તો તે સ્ત્રીની ઉંમર કાંઈ મોટી નહોતી અને મંદવાડમાં પણ તે સુંદર લાગતી હતી. તારા બાપ ખાટલાની પાસે બેઠા. તે સ્ત્રી ઘસઘસાટ ઊંઘતી હતી. એમણે તેના કાન પાસે જઈને કહ્યું:

'रामनाम कलि अभिमत दाता । हित परलोक लोक पितु माता ॥

'કલિયુગમાં રામનું નામ ઇચ્છિતને આપનારું છે તથા તે પરલોકમાં કલ્યાણકારક છે અને આ લોકમાં માતાપિતાની પેઠે સંભાળ લે છે.'

"આ વચન સાંભળતાંજ તેની આંખ ઊઘડી ગઈ અને તેણે ગભરાઈ પૂછ્યું: 'આ કોણ બોલ્યું ?' પછી તે મનમાં વિચારવા લાગી: 'હવે હું શું કરું ? મારું શું થશે ? હવે મારે માટે કોઈ રસ્તો નથી ! સુખના દિવસોમાં તો હું રૂપ અને અહંકારના મદમાં રહેતી હતી. તે વખતે હું વિચારતી હતી કે, હું ઘડપણમાં પરમાર્થ કરીશ; પણ ઈશ્વરે મને વૃદ્ધાવસ્થા આપીજ નહિ, સારી તંદુરસ્ત અવસ્થામાં મેં કાંઈ પણ પરમાર્થ કર્યો નહિ, સાસુસસરાની સેવા કરી નહિ, પતિની પ્રેમપાત્ર બની નહિ, તેમજ ઈશ્વરભક્તિમાં મન પરોવ્યું નહિ. હાય ! મેં નાહક જીવન ગુમાવ્યું—રે કલંકિત કર્યું.' આમ બોલતાં બોલતાં તેણે એક મોટી ચીસ પાડી અને આંખો બંધ કરી. તે પછી તેનો પ્રાણ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર

પછી તેના ઘરનાં સર્વને ધીરજ આપી તારા પિતા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા; પરંતુ જીવતાં સુધી તેઓ આ વાત ભૂલ્યા નહોતા."

આ વાત સાંભળી યદુનાથે માતાને કહ્યું: "મા! હું સદા તારી આજ્ઞા પ્રમાણેજ ચાલીશ અને તું જેમ કહીશ તેમ ઈશ્વરની આરાધના કરીશ." પાર્વતી પોતાના ઓરડાના દ્વારમાં બેઠી બેઠી આ વાત સાંભળી રહી હતી. વાત પૂરી થતાંજ તેનું મન અસ્થિર લાગવાથી તે અંદર ચાલી ગઈ. જતી વખતે સાસુને માલૂમ પડ્યું કે, તેની આંખોમાં આંસુ હતાં.

પાર્વતી ઓરડામાં જઇ વિચાર કરવા લાગી કે, "હું પિયેર જાઉં કે અહીં રહું ?" પાર્વતી વધારે ભણીગણી નહોતી, તેમજ તેને પૂરી ધર્મશિક્ષા પણ મળી નહોતી, એટલે તેને બિચારીને ક્યાંથી માલૂમ હોય કે:

कोमलचित अति दीनदयाला । कारणबिन रघुनाथ कृपाला ॥

"પરમાત્મા રામચંદ્રજી કોમળ ચિત્તવાળા અને વિનયવાળા ઉપર અત્યંત દયાળુ છે. તે કારણ વિના ભક્તના ઉપર કૃપા કરનારા છે."

આખરે પાર્વતીએ નિશ્ચય કર્યો કે, આ બાબતમાં માની સલાહ લેવી.

(૭)

રામનાથના ઘરમાં એક મામલતદાર રહેતો હતો. તેને સરકાર તરફથી પેન્શન મળતું હતું. તે ગૃહસ્થ ઘણોજ શિક્ષિત, અનુભવી, પરોપકારી અને સજ્જન હતો. તે આ ગામમાં રહી ખેતી અને દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપતો અને અવકાશનો સમય સાહિત્યસેવામાં ગાળતો હતો. એક દિવસે તેની શિક્ષિત સ્ત્રી રામનાથને ઘેર મળવા ગઇ. રામનાથની માતાએ તેનો ઘણો આદર–સત્કાર કર્યો. ત્યારબાદ એકમેકના સુખ–દુઃખની વાતો થઈ. માતાએ યશોદાના ગુણની વાત કહેવા માંડી, તે તેણે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી; તેથી તેને યશોદાના ભણતરગણતરની અને તેની ઘરના કામકાજમાં પ્રવીણતાની વાત જાણવાની ઉત્કંઠા થઇ. તે ઉપરથી માતાએ યશોદાને તેની નીતિસુધાતરંગિણી અને ગૂંથણકામના નમૂના લાવવા કહ્યું. તરતજ યશોદા જઇને સર્વ લઈ આવી.

પ્રથમ તો મામલતદારની સ્ત્રીએ યશોદાની વાચનમાં પરીક્ષા લીધી. યશોદાએ તેનો પસંદ કરેલો પાઠ ઘણી સારી રીતે વાંચી

બતાવ્યો, જેથી તે ઘણીજ ખુશી થઈ ગઈ. ત્યારબાદ માતાની આજ્ઞાથી યશોદાએ પોતાના ભરત અને ગૂંથણકામના નમૂનાઓ બતાવ્યા.

મામલતદારની સ્ત્રીઃ "વાહવાહ! ઘણુંજ ખુશી થવા જેવું છે."

હવે તેણે પાર્વતી કે જે શાંત બેસી રહી હતી તેના તરફ જોઈને પૂછ્યુંઃ "શું તમે પણ તમારી કારીગરીના નમૂના બતાવશો?" પાર્વતીએ કાંઈ કર્યું હોય તો બતાવે ને? તેણે જવાબ આપ્યોઃ "મારી પાસે દેખાડવા જેવું કાંઈ નથી."

મામલતદારની સ્ત્રીઃ "ઘરના કામકાજનો બોજો હોવાથી તમને ફુરસદ નહિ મળતી હોય." આથી પાર્વતી શરમાઈ ગઈ. તેણે કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેમજ માતા તથા યશોદા પણ કાંઈ બોલ્યાં નહિ. આ વખતે યદુનાથ પાસેજ બેઠો હતો, તે બોલી ઊઠ્યોઃ "ભાભી તો કાંઈ કામ કરતાં નથી."

મામલતદારની સ્ત્રીઃ "શું તમે કાંઈ પણ કામ કરતાં નથી?"

પાર્વતીઃ "મને ટેવ નથી અને એવું કામ મેં કદી પણ મારે પિયેર કર્યું નથી."

મામલતદારની સ્ત્રીઃ "ખરી વાત છે! પરંતુ ટેવ તો પાડી પડે છે, ટેવ પાડશો એટલે થોડી મુદતમાં સર્વ સહેલું લાગશે. સાસુના પછી ઘરનો સર્વ ભાર તમારેજ ઉપાડવો પડશે; માટે અત્યારથીજ તેમાં ભાગ લેશો, તો પછી પાછળથી તમનેજ અઘરું નહિ પડે."

એ પછી વખત થઈ જવાથી મામલતદારની સ્ત્રી પ્રેમ સહિત રજા લઈને ઘેર ગઈ. તે મહિનામાં ત્રણચાર વખત રામનાથને ઘેર આવતી હતી અને સર્વની સાથે પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ કરી સારી સારી શિખામણની વાતો કહેતી હતી અને રામનાથના ઘરનાં સર્વ માણસોને તેની વાતોમાં વિશ્વાસ હતો.

(૮)

"અલિ એ! ખબર પડી? પાર્વતી આવી છે. હજી તો બેજ મહિના પર સાસરે ગઈ હતી!" આમ વાતો કરતી પાર્વતીની હકીકત જાણવા સારુ ઈંદુમતી અને સરોજિની એકમેકના હાથ ઝાલી તેના ઘર તરફ જતી હતી.

વાચકવૃંદ! આ બન્ને યુવતીઓ પાર્વતીને પિયેર પહોંચે તે પહેલાંજ આપણે પાર્વતીના પિયેરની વ્યવસ્થાથી વાકેફ થઈ જઈએ. સામે જે મકાન દેખાય છે તેજ પાર્વતીનું પિયેર છે. તેની

પાસે જે નાનુંસરખું મકાન છે તે રસોડું છે. તે મકાન તરફ જોતાંજ વિચાર આવે છે કે, તેમાં રહેતાં મનુષ્યોને સુઘડતાથી રહેવું એ જીવનની જંજાળરૂપ થઈ પડ્યું છે. આટલો બધો દિવસ ચઢ્યો છે, છતાં ઘરમાંથી હજી પૂંજો પણ નીકળ્યો નથી. કેટલાએ દિવસોથી આંગણામાંથી પણ પૂંજો કાઢ્યો નથી. આંગણામાં એઠા પાણીના રેલા ચાલી રહ્યા છે. કચરો, રાખ, શાકના છોડાં વગેરે આમતેમ પડ્યું છે. દરેક ખંડના ખૂણામાં કચરાની ઢગલીઓ પડેલી છે. વાચક ! આંગણામાં ઊભા રહી શકાય તેમ નહિ હોવાથી ચાલો આપણે અંદર જઈએ. ઘરમાં પણ સાફ જગ્યા મળવી દુર્લભ છે. રસોડામાં પણ એઠાં વાસણ, શાકનું પાણી અને એઠું અન્ન વગેરે ચારે બાજુ વીખરાયલું પડેલું છે અને તેના પર માખીઓ બણબણે છે. દીવાલો પર પાનની પિચકારીઓ અને ચૂનાના ડાઘ; પલંગ, ખુરશી વગેરેમાં માકડના અને ધૂળના થર; કમાડ અને બારીઓ પર થૂંક અને બળખાના થર જામેલા છે. લગભગ આખા ઘરમાં ગંદકીનો વાસ અને સુઘડતાની ગેરહાજરી માલૂમ પડે છે.

પાઠકો ! તમને આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે, આ ઘરમાં રહેનાર ગૃહકાર્યમાં કેવાં કુશળ હશે ?

ઇંદુમતી અને સરોજિનીએ આવીને જોયું તો પાર્વતી પરસાળમાં સાબુ ચોળી મોઢું ધોઈ રહી છે અને એક દાસી તેના હાથ ઉપર પાણીની ધાર કરી રહી છે.

પાર્વતીની મા પલંગ પર બેઠી બેઠી ચા પીએ છે. પાસેજ હાથમાં ચાંદીની બંગડીઓ અને મેલાં કપડાં પહેરેલી એક નીચ જાતની દાસી ઊભી રહી છે. પાર્વતીને એક ભાઈ છે, તેની ઉંમર સત્તરઅઢાર વર્ષની છે. તે પાટલૂન અને ખમીસ પહેરી આંગણામાં ઊભો ઊભો સીટી વગાડતો કબૂતર ઉડાવી રહ્યો છે. ઇંદુમતી અને સરોજિનીને જોઇ પાર્વતી હાથમોઢું ધોઇને જલદી ઊઠી અને તેમને અંદર લઈ જઈ ખાટલા પર બેસાડ્યાં.

સરોજિની: “ બહેન ! તને ગયાને બે માસ તો થયા નથી એટલામાં પાછી કેમ આવી ? કાંઇ ખટપટ તો થઈ નથી ને ? ”

પાર્વતી: “ માને નહિ મળવાથી ચેન પડતું નહોતું, તેથી મળવા આવી છું.”

માતા: “ મારી ખાતરીજ હતી કે, પાર્વતી મારાથી દૂર રહી શકશે નહિ. ”

ઈંદુમતીઃ "શું મા સિવાય કોઇ રહેતું નથી? જો એમ હોય તો સ્ત્રીઓ પતિને ઘેર કેમ રહે છે? શું તેઓ પોતાની માથી દૂર રહેતી નથી?"

માતાઃ "સ્વામીનું ઘર કેમ માંડે નહિ? સર્વ કોઈ માંડે છે. શું મેં નથી માંડયું? પણ આજકાલની સાસુનણંદની તાબેદારી કોણ ઉઠાવે? નથી જાણતી કે અંગ્રેજ લોકોમાં તો લગ્ન થયાં કે તરતજ જુદું રહેવાનું."

સરોજિનીઃ "ઠીક ત્યારે, હું જળ મૂકું છું કે, જ્યાંસુધી મારો ધણી જુદું ઘર માંડવાનું કબૂલ નહિ કરે, ત્યાંસુધી હું તેમને ઘેર નહિ જાઉં.

ઈંદુમતીઃ "તેથીજ તારો પતિ આજ સાત સાત માસ થયાં તેડવા નહિ આવતો હોય!"

સરોજિનીઃ "આવીને શું મોઢું દેખાડે? મેં ચોખ્ખું પરખાવી દીધું છે કે, જો મને ચાહતા હો તો મા, ભાઇ અને બહેનને તજી દેજો અથવા તેમને ચાહતા હો તો મારી આશા છોડી દેજો. કેમ! પાર્વતીની મા, ખરું કે નહિ?"

માતાઃ "એમજ કરવું જોઈએ. હું પણ પાર્વતીને એમજ કહું છું કે, તું ઘરની સર્વ વાતોમાં હાજી હા શું કામ કર્યા કરે છે? સાસુના કહેવા પ્રમાણે ચાલવાથી તે કાંઇ ઘરમાં પોતાનું ચલણ થાય ખરું? આજકાલ કરતાં આઠ મહિના થયા અને આટલી શિખામણો આપી તોયે પાર્વતી સાસુનો પગ ટાળી શકી નહિ!"

પાર્વતીઃ "મા! તું સમજતીજ નથી. કદાચ બીજી સાસુનણંદ જેવી મારી સાસુનણંદ હોત, તો હું ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તેમનો પગ ટાળત; પણ હું મારી સાસુના જેવી ધાર્મિક અને સુશીલ સ્ત્રી બીજી કોઇ જોતી નથી. ઓ મા! તેમની સામું બોલવા જતાંજ મને એટલી બધી ધાસ્તી લાગે છે કે, રખેને તેમના મનને ખોટું લાગશે તો પરમાત્મા મને દુઃખ દેશે."

માતાઃ "ગાંડી રે ગાંડી! તારા જેવી મૂર્ખ છોકરી તો મેં બીજી કોઇ જોઇ નહિ. શું મેં તારી સાસુને જોઇ નથી કે? તે ધાર્મિક અને સુશીલ! રે એના જેવી પાખંડી તો કોઇ નથી."

પાર્વતીઃ "નહિ, નહિ મા! એવી અસત્ય વાત બોલ નહિ. એનામાં કપટનો તો વાસજ નથી. એવી પવિત્ર સાસુ સાથે વઢી હું પાપમાં કેમ પડું? હું ઘણાએ અપરાધ કરું છું પણ તે મારા અપ-

રાધની એક પણ વાત મારા ધણીને કાને નાખતી નથી અને પોતે પણ જ્યારે મારા અપરાધ માટે કંઈ મને કહે છે ત્યારે એવું તો મીઠું મીઠું બોલે છે કે, મારાથી તેનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપી શકાતો નથી અને શરમાઇ નીચું જોવું પડે છે.”

ઇંદુમતીઃ “ખરેખર! આવી સાસુના તો પગ ધોઈ પીવા જોઇએ.”

સરોજિનીઃ “છાની મર, હજી લગ્ન તો થયાં નથી એટલે સાસુનણંદની તને તે શી ખબર? સાસુનણંદના હાથ નીચે અટવાઈશ ત્યારેજ બધી ખબર પડશે.”

પાર્વતીઃ “પણ અમે સર્વ એકઠાં રહીએ તેમાં તને શું નુકસાન છે?”

માતાઃ “જા, મર! મને કહે છે કે, તને શું નુકસાન છે? હું તો તારા ભલાને માટે તને જુદાં રહેવાની સલાહ આપું છું. ભલે, તને સાસુનણંદનાં તાબેદાર રહેવાનું પસંદ હોય તો ભેગી રહે, અમારું શું જવાનું છે? એવી પરતંત્ર સ્થિતિમાં રહેવાથી શું તું તારા હાથે કોઇને મૂઠી અન્ન આપી શકીશ? પોતાની ઓળખાણવાળા માણસને શું તું રહેવાનું કહી શકીશ અથવા રાખી શકીશ? હું તારી મા થાઉં છું, તોપણ હું તારે ઘેર આવી શકતી નથી તો બીજું તો ક્યાંથીજ આવી શકે?”

પાર્વતીઃ “મા! આમ કેમ બોલે છે? જ્યારે તું ગઇ હતી ત્યારે તે લોકોએ તને કેટલા માનથી રાખી હતી તે ભૂલી ગઇ?”

માતાઃ “મૂઇ, પણ તું જુદી હોય તેની તે વાત થાય? આમ ને આમજ ચાલશે ત્યાંસુધી દાસ–દાસીઓ થોડાંજ તારા કહ્યામાં રહેવાનાં છે! ઊલટું તારેજ નણંદસાસુને તાબે રહેવું પડશે. મારે શું? હું તો તારા સુખને સારુ કહું છું; પણ વારુ, જુદા રહેવામાં રામનાથનો શો વિચાર છે?”

પાર્વતીઃ “તે તો વાત કહેતાં કહેતાંમાં દિલગીર થઇ જાય છે. અહીં આવતા પહેલાંજ જુદા રહેવાની વાત મેં કાઢી હતી તેથી, તેમનું મન બહુ દુભાયું હતું; પણ તે છતાં તેમણે ધીરજ રાખી મને ખૂબ સમજાવી હતી. મને સાથે બેસાડી રામાયણનો પાઠ કર્યો તેથી મને બહુ પસ્તાવો થયો અને હું રડવા લાગી. મને તો જાણે હવે એમજ થયા કરે છે કે, તેમનું મન દુભવીને હું કયા ભવે છૂટીશ?”

માતાઃ “તેઓ ક્યારે આવશે?”

પાર્વતીઃ "તેમણે કહ્યું હતું કે, હું જ્યારે બોલાવીશ ત્યારે તેઓ આવશે."

માતાઃ "ત્યારે તો હાલજ કાગળ લખ કે તરત અહીં આવે. હું તેમને બધું સમજાવીશ દઇશ; પરંતુ આજે તારા બાપ આવવાના છે; તેમને આ વાતની ખબર ન પડે તેમ કરજે. માત્ર એક દહાડો મળી જાય એટલે બસ."

પાર્વતી સખીઓને સાથે લઈ કાગળ લખવા બેઠી.

પાર્વતીના પિતા મેરઠમાં નોકરી કરતા હતા. દર મહિને પચાસ રૂપિયા મળતા, તેમાંથી ત્રીસ રૂપિયા તેઓ ઘેર મોકલતા હતા; છતાં પણ કોઇ કોઇ વખત તો દેવું થઇ જતું હતું. પાર્વતીના પિતા તેનો હિસાબ માગતા હતા, ત્યારે પાર્વતીની મા ઘણાં કટુ વેણ કહીને રડવા બેસતી હતી; તેથી હિસાબ માગવાનું તેમણે બંધ કર્યું હતું અને તેની સાથે વખતોવખત ઘેર આવવું પણ બંધ કર્યું હતું. માત્ર મહિને-બે મહિને એકાદ વખત આવતા; પરંતુ સ્ત્રીના ત્રાસને લીધે વધુ વખત ઘેર રહી શકતા નહોતા. પાર્વતી આ ઉપરથી કેટલુંક સમજી ચૂકી હતી, પણ માતાના ખરાબ શિક્ષણની અસર તેનામાંથી જતી નહિ. માતાપિતાનાં આચરણદ્વારાજ બાળકોનાં મન ઉપર સારી કે નરસી રીતભાતનું બીજ રોપાતું હોવાથી બાળકોનાં આચરણ સારાંનરસાં થવાની જવાબદારી માતાપિતા ઉપરજ રહેલી છે. અનેક માતાપિતા આ જવાબદારી સમજી શકતાં નથી, એ બહુ દુઃખની વાત છે.

(૧૦)

कर्मप्रधान विश्व करी राखा ।
जो जस कीन्ह सो तस फल चाखा ॥ (તુલસીકૃત રામાયણ)

"ઇશ્વરે જગતને કર્મને મુખ્ય ગણીને તેને આધારે રચ્યું છે. જે જેવું કર્મ કરે છે, તે તેવું ફળ પામે છે."

રામનાથને ઘેર આવતાંજ સાસરિયાના નોકરે આવી તેને પ્રણામ કરી એક કાગળ આપ્યો. રામનાથે ઘરમાં જઈ માતાને ખબર કહી. માતાએ બહાર આવી વેવાણે મોકલેલી મીઠાઈ લીધી અને તેના કુશળસમાચાર પૂછ્યા; તથા યશોદાને કહ્યું કે, "આ મનુષ્યને જળપાન કરાવ અને નાસ્તા માટે બે આના આપ." એ પછી કાગળ વાંચી રામનાથે કાગળમાંની પોતાને તરતમાં આવી જવાની*હકીકત માને કહી. જરૂરનું કામ છે; આ વાત સાં-

બળી માતાનું મોઢું ઊતરી ગયું અને કહેવા લાગી: "આટલી બધી ઉતાવળથી બોલાવવાનું કારણ શું?"

રામનાથ ભોજન કરી માતા અને બહેનની રજા લઈ સાસરા તરફ રવાના થયો. સાંજ પહેલાં રામનાથ સાસરે જઈ પહોંચ્યો. ભોજન થઈ રહ્યા બાદ પાર્વતીની મા જમાઇની પાસે આવી અને કહેવા લાગી: "પાર્વતી ઘણીજ સુકાઇ ગઇ છે. એણે ઘરનું કામ-કાજ કરેલું નહિ ને ત્યાં તો સાસુ અને નણંદના હુકમ પાળવા પડે તેથી બિચારીને બહુ દુ:ખ ભોગવવું પડે છે; માટે જુઓ, મારી સલાહ પ્રમાણે ચાલશો તો બંને સુખી થશો અને પાર્વતી પણ તમારી સાથેજ આવશે."

રામનાથ: "શી સલાહ?"

સાસુ: "જુદા રહેવાની."

રામનાથ: "એ તો ઠીક, અમારા સુખને અર્થે તમે આટલી બધી ચિંતા કરો છો; પરંતુ તમારા સુખને માટે તમે શું કર્યું છે? તમારી પુત્રવધૂ તમારી સાથે કેવો વ્યવહાર રાખશે? એ વિષે તમે કદી પણ વિચાર કર્યો છે?"

સાસુ: "તમારા જુદા રહેવાને અને આ વાતને શો સંબંધ છે?"

રામનાથ: "રામાયણમાં કહ્યું છે કે:

कर्मप्रधान विश्व करी राखा। जो जस कीन्ह सो तस फल चाखा॥

"અર્થાત્ તમે જેવું બીજાને શીખવશો તેવુંજ ભવિષ્યમાં તમારી પુત્રવધૂ પણ કરશે." પાર્વતીની માએ નીચું ઘાલ્યું. ખરેખર, અદ્યાપિપર્યંત તેને પોતાની વહુ પણ પોતાનું અનુકરણ કરશે, તેનો ખ્યાલજ આવ્યો નહોતો. અંતમાં તે કહેવા લાગી: "મારે તો તમને જે કાંઇ કહેવું હતું તે કહી દીધું. તમે તો બાળક છો; તમારી સાથે ધર્મની વાતોમાં તકરાર શી?"

પાર્વતીની મા ઊઠીને પોતાના કામે લાગી. તે મનમાં વિચારવા લાગી કે, "પાર્વતી સાચુંજ કહેતી હતી. જમાઈ ઘણો ચતુર છે. એકજ વાતમાં તેણે મારું મોઢું બંધ કરી દીધું, તો પાર્વતી તો બિચારી હજુ બાળક છે." તેના ગયા પછી રામનાથે પાર્વતીને કહ્યું: "શું આજ તારું જરૂરનું કામ છે કે?" પાર્વતીએ વિચાર કર્યો કે, આ વખતે મારે જે કાંઇ કહેવું હશે તે કહી શકીશ. ફરીથી આવો સમય નહિ મળે. પાર્વતીએ કહ્યું: "મારી માએ ખોટું તો કહ્યું નથી ને?" રામનાથ વિકળ થઈ કહેવા લાગ્યો: "જુદા રહે-

વાની તારીજ મરજી છે કે, બીજા કોઇની શિખવણીથી કહે છે? જો તું તારી માની સલાહથીજ કહેતી હશે તો હું તને હાલજ મારી સાથે પાછી લઇ જઇશ અને ફરીથી તને કોઇ દિવસ અહીં મોકલીશ નહિ. તુંજ કહે કે, મારી સ્નેહાળ માતાએ તને કોઈ પણ દિવસે કટુ શબ્દ કહ્યો છે?" બોલતાં બોલતાં રામનાથનો કંઠ ગદ્ગદિત થઈ ગયો. આ સઘળું જોઇને પાર્વતી પણ પીગળી ગઈ. પાર્વતી સ્વામીને ચાહે છે; પરંતુ કુશિક્ષા અને અહંકારના આવરણને અંગે તેના સર્વસ્વનો નાશ થાય છે. વિજયી પાર્વતીએ કહ્યું: "જ્યાંસુધી જુદા નહિ રહો ત્યાંસુધી હું નહિ આવું." આ સાંભળી રામનાથ ઊભો થયો, જોડા પહેરી અને કપડાં લઇ કહેવા લાગ્યો: "જુદા રહેવાનો તારો પાકોજ નિશ્ચય છે?"

પાર્વતી: "હા."

રામનાથે તરતજ ચાલવા માંડ્યું. પાર્વતીએ હાથ પકડી રાખ્યો, પણ તે તેનો હાથ તરછોડી ચાલતો થયો.

આ વખતે રામનાથની માતા પોતાના ઘરમાં શું કરી રહી છે, તે હવે જોઇએ. તે સર્વને ખવરાવીપિવડાવી નિયમાનુસાર પાઠ કરી સૂઈ રહી હતી. નિશ્ચિંત બાળક અને પુત્રી જલદી ઊંઘી ગયાં; પરંતુ માતાની આંખમાં ઊંઘ આવતી નથી. માતાનું મન વિચારમાં હોવાથી અસ્થિર છે. કોઈ કોઈ વખતે વ્યાકુળ થઇ યદુનાથને છાતી સાથે ચાંપી રડે છે અને કોઇ કોઈ વખત શાંતિને માટે પ્રાર્થના કરે છે. એટલામાંજ કોઈએ કમાડ ખખડાવ્યું. માતાએ બનતી ત્વરાએ બારણાં ઉઘાડ્યાં. પગ ધોઇ રામનાથ માતાની જઇ પાસે બેઠો.

માતા: "આટલી મોડી રાતે કેમ ચાલ્યો આવ્યો?"

રામનાથ કંઇ પણ બોલી ન શકતાં ગળગળો થઇ ગયો. પછી ધીમે ધીમે તેણે સઘળું માતાને કહી સંભળાવ્યું.

ઘણા વખત સુધી વિચાર કર્યા પછી માતા અને પુત્ર બન્નેએ બહુજ દિલગીરી સાથે નિશ્ચય કર્યો કે, જુદા થવામાંજ ભલું છે.

(૧૧)

शठ सुधरहिं सतसंगत पाई । पारस परसि कुधातु सुहाई ॥

(તુલસીકૃત રામાયણ)

"જેમ લોઢું પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં સુંદર સોનું થઇ જાય છે, તેમ દુષ્ટ મનુષ્ય સત્સંગથી સુધરી જાય છે." કાલે યશોદાનો

લગ્નદિવસ હોવાથી ઘરમાં સર્વત્ર આનંદ આનંદ વ્યાપી રહ્યો છે.
રામનાથની માતા મનમાં દિલગીર છે, પરંતુ બહારથી આનંદિત માલૂમ પડે છે. પુત્રી માતાને છોડી સાસરે જશે; તેથી દિલગીર છે; પરંતુ આજે પુત્રીના લગ્નનો દિવસ છે તેથી આનંદિત છે. યદુનાથ સારાં સારાં કપડાં પહેરી મિષ્ટાન્ન ખાઇ રમ્યા કરે છે. પાર્વતી પણ જુદા રહેવાની વાત હાલ તરતને માટે દૂર મૂકી એક સપ્તાહને માટે લગ્નમાં મહાલવા આવી છે.

લગ્નની ધમાલ હોવાથી આજે માતા ઘણુજ કામકાજમાં રોકાયલી છે. અહીંતહીં જઇ સર્વ ઠીકઠાક કરે છે. આવતા મહેમાનોના કુશળ—સમાચાર પૂછી તેમને માટે સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરે છે; હસમુખી યશોદા પણ નવી સાડી પહેરી, માતાને સહાય કરવા અહીંતહીં ફરે છે, પણ માતા તેને વારે છે અને કહે છે: "બેટા! આજે તારે કામ કરવાનો દિવસ નથી." પરંતુ તેનું મન અસ્થિર હોવાથી તે વધારે વખત માતાથી દૂર રહી શકતી નથી. એટલામાં એક હાથમાં લાકડી અને બીજા હાથમાં સફેદ રૂમાલમાં બાંધેલું એક પુસ્તક લઇ એક વૃદ્ધ સ્ત્રી આવી પહોંચી.

યશોદાએ આસ્તે રહીને બુઢ્ઢીનો હાથ પકડ્યો અને તેને પાથરણા પર બેસાડી અને પોતે પણ એક બાજુએ બેઠી. બુઢ્ઢી યશોદાના માથા પર હાથ ફેરવતી ચારે બાજુ જોઇ કહેવા લાગી: "આજે અહીં આનંદ આનંદ લાગે છે. યશોદાનાં લગ્ન જોવાની મને પ્રબળ ઇચ્છા હતી, તે આજે પૂરી થઈ." યશોદાની માતા આવી પહોંચી. તે બુઢ્ઢીને જોઈ ખુશ ખુશ થઈ ગઈ અને આદરથી રામ રામ કરી બુઢ્ઢીની પાસે બેઠી. પછી બુઢ્ઢીએ પોતાના બન્ને ધ્રૂજતા હાથ ઉપાડી મા—દીકરીના માથે મૂકી ધ્રૂજતા સ્વરથી આશીર્વાદ આપી કહ્યું: "તમારા પર ઈશ્વરની કૃપા અખંડિત રહો." ત્યારબાદ બુઢ્ઢીએ રૂમાલ છોડી એક પુસ્તક કાઢ્યું. તે એક સારી મજબૂત બાંધણીથી બાંધેલી ગીતાનું પુસ્તક હતું અને તે યશોદાના હાથમાં મૂકી બુઢ્ઢીએ કહ્યું: "યશોદા! લગ્નની ભેટમાં તને આ એક ગીતાજીનું પુસ્તક આપું છું. તેની શિક્ષા પ્રમાણે તું ચાલીશ, તો તને કોઇ પણ વાતથી દુઃખ નહિ થાય. જગતના લોકો જે શાંતિ નથી આપી શકતા તે શાંતિ આમાંથી તને મળશે." યશોદાએ તે પુસ્તક પ્રેમપૂર્વક લઈ ડોશીમાને નમસ્કાર કર્યા.

વાચકગણ! શું યશોદાના પતિના વિષયમાં પણ કંઈ જાણ-

વાની તમારી ઇચ્છા છે? લગભગ બે વર્ષ ઉપર બનારસની નજ-દીક કોઇ એક ગામમાં બે ઉપદેશક ઉપદેશ કરવાને ગયા હતા. ત્યાં એક મોટું વૃક્ષ જોઇ તેની નીચે ઊભા અને તેમણે ધાર્મિક ગાયન લલકારવા માંડ્યું. તેઓ બન્ને સારી રીતે ગાઇ શકતા હતા. ગાયનથી આકર્ષિત થઇને ઘણા લોકો તે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. ભજન સમાપ્ત થયા બાદ એક ઉપદેશકે પુસ્તક ઉઘાડી કંઈક વાં-ચવાની શરૂઆત કરી અને પછી તેણે કુમાર્ગે ચાલવાથી શું નુક-સાન થાય છે એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું. ગ્રીષ્મકાળના સખ્ત તડકાને લીધે લોકો વધારે વખત સુધી ઊભા રહી શકયા નહિ; તેથી એક એક કરી સર્વ લોક વેરાવા લાગ્યા. છેવટે તેઓમાંથી માત્ર એક તરુણજ ઊભો રહ્યો. તેનું નામ વ્રજમોહન હતું. તેની સુંદર કાંતિ અને મુખના ભાવ આદિ જોઇ ઉપદેશકોએ તેને પૂછયું: "આપ કયાં રહો છો?" તેણે ઉત્તર આપ્યો: "હું આ ગામમાં રહું છું અને લખનૌની મેડિકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરું છું. હાલ ગરમીના દિવસો હોવાથી રજા પડી છે, તેથી ઘેર આવ્યો છું. મારું નામ વ્રજમોહન અવસ્થી છે. જો આપનો આરામ લેવાનો વિચાર હોય તો કૃપા કરી મારે ઘેર ચાલો." બન્ને ઉપદેશકો તેની વાતનો અંગીકાર કરી તેને ઘેર ગયા. વાચકો સમજી ગયા હશે કે, આજ યશોદાનો વર છે. વ્રજમોહન પણ ઉપદેશકોને ઘેર જવા લાગ્યો અને ત્યાં ઘણુંખરાં ધર્મપુસ્તકોનું અવલોકન કરવા માંડ્યું. વ્રજમોહન ડૉકટર થયેલો હોવાથી બુઢ્ઢીની માંદગીની વાત સાં-ભળી તેને જોવા ગયો હતો. ત્યાં યશોદાને જોઈ ડોસી પાસેથી તેની ચાલચલગતની વાતથી વાકેફ થઈ તેની સાથે વિવાહ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. વિવાહ પહેલાં યશોદાની સાથે વાતચીતનો પ્રસંગ પાડવાની તેની ઇચ્છા હતી, પણ તે ઇચ્છા કોઈ પણ રીતે પાર પડી નહિ.

(૧૨)

जो जैसी करणी करे सो तैसौ फल पाय ।

"જે જેવું કામ કરે છે, તે તેવું ફળ પામે છે."

પાર્વતીને જુદાં રહેવાનું નક્કી થયા પછી પાડોશમાંનું એક મકાન છ માસને માટે ભાડે રાખ્યું હતું. એ ઘરમાં પાર્વતી જુદી રહી ત્યારે તેણે માન્યું હતું કે, મારા સુખની હવે સીમા નથી, પરંતુ ખરેખર તે કેટલે અંશે સુખી થઇ, તે હવે આપણે જોઇશું.

તેણે એક દાસી રાખી છે. પોતે ઘરનું કાંઈ પણ કામકાજ ન કરતાં ખાટલામાં સૂતી સૂતી આખો દિવસ પુસ્તક વાંચે છે; તોપણ તે સુખી નથી. આખા ઘરમાં કચરાનો તો હિસાબ નથી, આંગણામાં કાદવ છે અને બારીબારણાં ઉપર ધૂળ જામી ગઈ છે, ઘરમાંનો સર્વ સામાન કચરાથી ભરપૂર છે. રામનાથ આ જોઈ સદા ઉદાસ રહેતો હતો, તેથી પાર્વતી પણ શોકગ્રસ્ત રહેતી.

કહેવત છે કે, 'આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગે જવાતું નથી.' જે ઘરની ધણિયાણી આળસુ હોય તે ઘરનાં દાસ–દાસી પણ બરાબર કામ કરતાં નથી. પાર્વતીની માએ તેની સાથે પિયેરથીજ એક દાસી મોકલી હતી; એટલે પછી તે કામકાજમાં એવી હોય એમાં નવાઈ પણ નથી.

એક દિવસે એક પાડોશણ પાર્વતી કેવી રીતે ઘર ચલાવે છે, તે જોવાના ઇરાદાથી ઘરમાં આવી અને સર્વ ગંદુ જોઈ પાર્વતીને ઠપકો દેવા લાગી, ત્યારે પાર્વતીએ કહ્યું: "હું શું કરું? દાસીને બહુએ કહું છું, પણ તે સાફસૂફ રાખતી નથી." આ સાંભળતાંજ દાસી રસોડા બહાર આવી મોટેથી કહેવા લાગી: "હું એકલી તે કેટલાં કામ કરું? પાણી ભરું, વાસણ માંજું, ઘરમાં સાફસૂફ કરું કે ચોખા ખાંડું? શું શું કરું? એક વખત કરી જુઓ એટલે ખબર પડશે."

એક દિવસે રામનાથે પણ કચરા વિષે પાર્વતીને કહ્યું.

પાર્વતીએ વિચાર્યું કે, વધુ કહેવાથી દાસી ચાલી જશે અને આપદા પડશે, તેથી તેણે આજે પોતેજ સર્વ સાફ કર્યું.

અફસોસ! જે પાર્વતીને સાસુનણંદનાં પ્રેમપૂર્ણ વચનો પણ કડવાં લાગતાં હતાં, તેજ પાર્વતી હવે દાસીનાં કડવા વેણ સાંખી રહી છે! એક દિવસે પાર્વતી દાસીને પૂરીઓ બનાવવાનું કહી પુસ્તક વાંચવા બેઠી, ત્યારે દાસીએ કહ્યું કે, "પાણી પછી કયે વખતે ભરું?" છેવટે પાર્વતી પોતેજ રસોઈ કરવા બેઠી. પહેલાં કોઈ પણ વખતે રાંધવાનો પ્રસંગ પડ્યો નહોતો, તેથી ચૂલો પણ સળગાવતાં આવડયું નહિ અને કંટાળી બહાર આવી રડવા લાગી. કોઈ કોઈ દિવસ યશોદા ભાભીને મળવા આવતી હતી. તે આજે પણ ત્યાં આવી પહોંચી. પાર્વતી રસોડાની બહાર રડતી હતી અને રસોડામાં લાકડાં વગેરે ચૂલા આગળ પડયું હતું, તેથી યશોદા સર્વ સમજી ગઈ અને ભોજાઈને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી:

"દાસી જતી રહી છે? ત્યારે મને કેમ બોલાવી નહિ?" એવું કહી જોતજોતામાં ચૂલો સળગાવી ભાતનું વાસણ મૂકી દીધું અને પાર્વતીને કહ્યું: "ભાત ચઢી ગયો છે તેથી તેને ઓસાવી શાક કરી લો." પાર્વતીએ કદી પણ કર્યું નહોતું; તેથી ભાત ઓસાવતી વખતે ઓસામણના હાથેપગે છાંટા ઊડવાથી તે દાઝી. જેમ તેમ કરી શાક બનાવ્યું; પરંતુ તે સ્વાદરહિત બન્યું. રામનાથે કેવળ એકબે કોળિયા ખાઇ રહેવા દીધું. યશોદાએ માતાને ઘેર જઇ પાર્વતીની થયેલી સ્થિતિ માતાને કહી સંભળાવી, તેથી માતાએ તેમને ત્યાં ભોજન મોકલાવ્યું; બન્નેએ માતાને ત્યાંથી આવેલી રસોઇ ખાધી. છેવટે પાર્વતી ઘણીજ પસ્તાઇ અને મનમાં વિચાર્યું કે, "હવે સાસુ ભેગાં રહેવાનું સહેજ પણ કહેશે, તો તરતજ ભેગી રહીશ." આમ છતાં હજુ સુધી તે સાસુ પાસે ક્ષમા માગીને એકઠાં રહેવાની વિનતિ કરે એટલી નમ્ર નહોતી થઈ.

(૧૩)

निजप्रतिबिम्ब मुकुर गहि जाइ। जानि न जाय नारिगति भाइ॥

(તુલસીકૃત રામાયણ)

"પોતાનું પ્રતિબિંબ કાચમાં ગ્રહણ કરી શકાય છે, પણ હે ભાઈ! સ્ત્રીની ગતિ જાણી શકાતી નથી."

વ્રજમોહનની મા ગૃહકાર્યમાં નિપુણ હતી. વ્રજમોહનનું ઘર પાકી બાંધણીનું નહોતું. ગામડાંના મકાનો જેવું હતું; પરંતુ વ્રજમોહનની મા તેને એટલું બધું ચોખ્ખું રાખતી હતી, કે કદાચ જમીન ઉપર રસોઈ પીરસવામાં આવે તો તે પણ ખાઇ શકાય. વ્રજમોહનની મા જેવી ગુણવતી હતી, તેવી સુંદર પણ હતી. તેની ઉંમર માત્ર આડત્રીસ વર્ષની હતી. આ સર્વ ગુણો હોવા છતાં તેનામાં ગર્વરૂપી એક મોટો દોષ હતો. તે જેને તેને ઘણી કડવી વાતો કહેતી હતી; તેથી મહોલ્લાનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો તેનાથી નારાજ રહેતાં હતાં.

વ્રજ આજ ઘેર આવશે અને વહુને સાથે લાવશે, એ વિચારથી વ્રજની માનું મન આનંદપૂર્ણ હતું અને પુત્રવધૂની રાહ જોતી હતી. એટલામાં પાલખીમાંથી વ્રજમોહન અને વહુ નીચે ઊતર્યાં એટલે તેમના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ. દેશાચાર મુજબ વ્રજની મા વહુને ભેટી ઘરમાં લઈ ગઈ અને "ચિરંજીવી થાઓ" એવો આશીર્વાદ આપ્યો.

વ્રજની મા એ પછી પાસેના મકાનમાં ગઈ. ભોજનનું કાર્ય સમાપ્ત થયું અને લોકોને વિદાય કરતાં કરતાં બે વાગી ગયા. હજુ સુધી યશોદાએ કાંઇ ખાધુંપીધું નથી. સાસુએ કહ્યું: "કાંઈ ખાઇ લે." યશોદાએ જવાબ આપ્યો: "હું તો તમારી સાથે ખાઇશ." ઘણી સ્ત્રીઓ ત્યાં બેઠી હતી, તે આ ઉત્તરથી બહુજ રાજી થઇ અને બોલી ઊઠી કે, "ખરેખર, ગુણસુંદરીની પુત્રી ગુણવાનજ હોય." વ્રજની મા બોલી: "ગુણ તો બહુજ મોટા; જુઓને છોકરાને પરણ્યે છ માસ પણ પૂરા થયા નથી, એટલામાં તો વહુને જુદી કાઢી."

યશોદા માતૃભક્ત હોવાથી માતા ઉપરનો મિથ્યા દોષ સહન કરી શકી નહિ; તેથી તે મનમાં પ્રાર્થના કરવા લાગી: "હે ઈશ્વર! મને સહનશીલતા આપજે." સાસુને તેણે કાંઇ કહ્યું નહિ. ત્યારબાદ આડોશીપાડોશી વિદાય થયા પછી યશોદા અને સાસુ બન્ને જમવા બેઠાં, પરંતુ યશોદાનું ચિત્ત માતાથી દૂર થવાથી અને પહેલેજ દિવસે સાસુનું આવું વર્તન જોવાથી દિલગીર થયું હતું, તેથી તે બરાબર ખાઇ શકતી ન હતી. સાસુ તે ઉપરથી ગુસ્સે થઈ બોલી: "મારી પાસે આમ નહિ ચાલે, આમ ભૂખી રહીશ તો મને બદનામી લાગશે. આમજ કરવું હોય તો તમે બન્ને ધણીધણિયાણી જુદાં રહો. માતાએ આવીજ કેળવણી આપી છે કે શું?" આ સાંભળી યશોદા ચૂપ રહી શકી નહિ. તે બોલી: "માજી! મારી માતાએ મને કદી પણ ખરાબ શિક્ષણ આપ્યું નથી." આથી સાસુ ઊઠીને ચાલી ગઈ અને બડબડવા લાગી: "જોયું, ઘરમાં પગ મૂકતાંજ સામા જવાબ આપે છે, તો થોડા દિવસ પછી કોણ જાણે શુંયે કરશે?" વ્રજ પાસેનાજ ઓરડામાં સૂતો હતો. તેણે આ સર્વ વાતચીત સાંભળી હતી. યશોદા રસોડાનું સર્વ કામકાજ પરવારીને સાસુને પાનસોપારી આપવા ગઈ અને બોલી: "માજી! હું તો તમારું બાળક છું. જો મારા બોલવાથી તમને ગુસ્સો ચઢ્યો હોય તો મને માફ કરો." એવું કહેતાં કહેતાં યશોદાની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. સાસુએ મોઢું ફેરવી કહ્યું: "મારે ને તારે શું છે? મારી પાસે શું કરવા ક્ષમા માગે છે?"

યશોદા વીલે મોઢે બહાર નીકળી ત્યારે વ્રજ તેના ઓરડાના બારણામાં ઊભો હતો; તેણે યશોદાને પોતાની પાસે બોલાવી; યશોદા પતિ પાસે જઇ ઊભી. વ્રજ યશોદાનો હાથ પકડીને કહેવા લાગ્યો: "શું એકજ દિવસમાં થાકી ગઇ?" યશોદા રડતી રડતી પતિની

પાસે બેસી કહેવા લાગી: "ના, ના, થાકી નથી. તમે કાંઇ પણ મનમાં લાવશો નહિ. મને મારી માતા સાંભરી આવી તેથીજ જરા ઉદાસી લાગે છે."

(૧૪)

राम नामको कल्पतरु, कलि कल्याणनिवास ।
जो सुमिरत भये भांगते, तुलसी तुलसीदास ॥

"કલિયુગમાં રામના નામરૂપ કલ્પતરુ કલ્યાણના નિવાસરૂપ છે. જે નામના સ્મરણથી તુલસીદાસ ભાંગના છોડની સ્થિતિમાંથી તુલસીરૂપ થયો."

યશોદાના લગ્નસમયે પાર્વતી સાસુ સાથે આઠેક દિવસ ભેગી રહી હતી. આટલા સમયમાં પણ સાસુની ઈશ્વર પ્રત્યેની ભક્તિ અને સર્વની સાથેનો સારો વ્યવહાર તથા ઘરકામમાં કુશળતા જોઇને તેના મનમાં પોતાની અયોગ્યતાનો વિચાર દૃઢ થયો હતો. દાસીની તકરાર અને ખટપટથી પણ પાર્વતી ખૂબ કંટાળી ગઇ હતી. રામનાથ રોજ તેને સાથેજ રાખીને પ્રાર્થના કરતો હતો, તેથી તેનું મન બદલાઈ ગયું હતું અને તેનો જુદાં રહેવાનો નિશ્ચય પણ ફર્યો હતો.

એક દિવસ રામનાથ બહારથી આવી જુએ છે તો પાર્વતી રસોઈ બનાવી રહી છે. તેણે પૂછ્યું: "દાસી ક્યાં છે?" પાર્વતીએ ઉત્તર આપ્યો: "મરી ગઇ!" રામનાથે કહ્યું: "એમ કેમ?" પાર્વતી બોલી: "પીવાના પાણીમાં પોરા પડ્યા હતા, તેથી મેં એને માટલી ધોવાનું કહ્યું, એટલામાં તો તે બડબડવા લાગી. ત્યારે મેં કહ્યું ચાલી જા. તરતજ તે ચાલી ગઇ." રામનાથે પૂછ્યું: "ત્યારે આ સર્વ કોણે કર્યું?" પાર્વતી આનંદથી સ્વામી તરફ જોઇ બોલી: "કેમ! તમારી દાસીએ." રામનાથે કહ્યું: "આવું સુખ તો મેં કદાપિ જોયું નહોતું."

પાર્વતી: "મને પણ આવું સુખ કદાપિ મળ્યું નથી."

રામનાથે કહ્યુ: "તારા મનનો ભાવ બદલાઇ ગયો, તેથી હું ઈશ્વરને ધન્યવાદ આપું છું."

પાર્વતી: "હું પહેલાં અજ્ઞાત હતી કે સ્વામીની સેવા કરવામાં આવું સુખ છે. હવે ઈશ્વરે મારી આંખો ઉઘાડી છે. આજે તમને ખુશી થયેલા જોઇને મને જે આનંદ થયો છે, તેવો આનંદ મને કદી પણ થયો નહોતો. મેં તમને અને મારાં સાસુને

દુઃખી કર્યાં છે, તેથી મને ઘણો ખેદ થાય છે. પછી તે રડતી રડતી કહેવા લાગીઃ "તમારે મને ક્ષમા આપવી પડશે."

રામનાથઃ "મેં સર્વ માફ કર્યું છે. આ સાંભળી માતા કેટલી આનંદિત થશે? આજ માતા પાસે જઇશ, ત્યારે રોજની પેઠે આપણા બંનેની ખુશખબર તે પૂછશે તે વખતે તારા તરફની આ સર્વ હકીકત સાંભળીને તેને કેટલી બધી શાંતિ વળશે?"

પાર્વતીઃ "અરે રામ! બિચારાં દેવ જેવાં માતાને પણ મેં થોડું વિતાડયું છે? હે ભગવાન! મને માફ કરજે અને મારાં સાસુજી પાસે પગે પડીને મને માફી માગવાનું બળ આપજે." છેલ્લું વાક્ય બોલતાં બોલતાં પાર્વતી બહુજ ગળગળી થઈ ગઈ. તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું તેની આંખોમાં ચોધાર આંસુ ચાલવા લાગ્યાં અને પતિના ખોળામાં પોતાનું માથું નાખી દઇ તે પોતાનું હૃદય ખાલી કરવા લાગી.

વાચકવૃંદ! જોયું? હવે પ્રથમની પાર્વતી રહી નથી. અહંકારના અખાડામાંથી હવે તે બહાર નીકળી છે. પિયેર અને સાસરામાં શો ફેર છે અને સાસરાનાં સર્વ મનુષ્ય ઇશ્વિર–ભક્ત છે તથા પોતાની માતાની સર્વ શિખામણ ખરાબ છે અને તેને પોતાને ઘરકામની કેળવણી નહિ આપીને કેટલું બધું નુકસાન કર્યું હતું, એ સર્વ વાત તે હવે સમજી ચૂકી છે.

પતિની અને સાસુની સેવા તથા ઇશ્વિરની ભક્તિ કરીને તેમાંથી મળતો ખરો આનંદ ભોગવવાની હવે તેને ઇચ્છા થઇ આવી છે.

પાર્વતીને કેટલુંક આશ્વાસન આપ્યા પછી પતિપત્નીએ જમી લીધું. આજે વાસણ પણ પાર્વતીએ માંજ્યાં હતાં. ઉત્તમ રીતે માંજવાને લીધે વાસણોનો ચકચકાટ પણ જેવો આજ તેણે જોયો તેવો આગળ દાસીના વખતમાં કદી જોયો નહોતો; જેથી એ ચકચકાટથી પણ તેના હૃદયમાં આનંદ થયો. એવામાં રામનાથની દૃષ્ટિ પણ વાસણો તરફ પડી અને તેને પણ તે જોઇને બહુ આનંદ થયો. તેણે કહ્યું કે, "આજે જેવાં આ વાસણ સર્વ મેલ ઘસાઇ જવાથી ચોખ્ખાં થયાં છે, તેવુંજ મારી પાર્વતીનું હૃદય પણ મારી તેમજ માતુશ્રીની પ્રાર્થના સાંભળીને પ્રભુએ નિર્મળ કર્યું છે."

પાર્વતીએ કહ્યુંઃ "બળ્યું, એવી વાત શું કહ્યા કરો છો? હવે તો ચાલો, આજ તમને પણ છૂટીનો દિવસ છે; એટલે માજીની પાસે જઈ તેમની સાથેજ બેસીને રામકથાનું શ્રવણ કરીએ."

રામનાથ: " હા ચાલો, તે બિચારીનું મન આપણા તરફથી દુઃખી રહે છે, તે પણ આપણા જવાથી આનંદ પામશે અને આપણા ભલા માટે તેમજ પાછાં આપણે તેની ભેગાં જઈ રહીએ તે માટે તે રોજ રોજ ભગવાનની પ્રાર્થના કર્યા કરે છે, તે બાબતની પણ તેને વધારે આશા બંધાશે."

પાર્વતી: " હવે વળી આશા કેવી? ત્યાં જઇને તેમની પાસે ક્ષમા મેળવ્યા વિના નિરાંતજ કોને વળનાર છે? અને પછી ત્યાંથી અહીં પણ કોને આવવું છે?"

રામનાથના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પ્રભુની કૃપા માટે તેનાં નેત્રો સજળ થઇ આવ્યાં અને મન વડે તે કૃપાળુના ચરણમાં હજારો પ્રણામ અને ધન્યવાદ તેણે અર્પણ કર્યા.

(૧૫)

एकइ धर्म एक व्रत नेमा । काय वचन मन पति पद प्रेमा ॥

" શરીર, વાણી અને મનથી પતિના ચરણમાં પ્રેમ રાખવો એજ મુખ્ય ધર્મ, વ્રત અને નિયમ છે."

યશોદા શાંત થઈ મનમાં વિચારવા લાગી કે, પહેલેજ દિવસે આમ થયું તો આગળ ઉપર શી વલે થશે? વ્રજ પણ આવાજ વિચારોમાં નિમગ્ન હતો. આંખો લોહી હસતા મોઢે તેણે પતિ તરફ જોઇ કહ્યું: " હવે હું કદાપિ રડીશ નહિ."

યશોદાને સાસરે વળાવતી વખતે માતાએ જે જે શિખ–વચનો કહ્યાં હતાં તેમાંનું એક એ પણ હતું કે, સાસુની વિરુદ્ધ પતિને કાંઇ પણ કહેવું નહિ. નમ્રતા અને ધૈર્યપૂર્વક તેની વાત સાંભળવામાંજ ભલાઇ છે. પતિની વાત સાંભળતાંજ યશોદાને માતાની ઉપલી શિખામણનું સ્મરણ થઇ આવ્યું હતું, તેથીજ તેણે ઉપર મુજબ ઉત્તર કહ્યો હતો. એ પછી યશોદા પતિ સાથે પ્રફુલ્લિતચિત્તે અને હસતે મુખે વાતો કરવા લાગી, જેથી વ્રજના મુખ ઉપરથી પણ શોકરૂપી વાદળ ધીમે ધીમે વીખરાવા લાગ્યું.

વ્રજ: " યશોદા ! તારી વાતો અને હસતા મુખથી મને પણ આનંદ થાય છે; પરંતુ મને પણ એમ લાગે છે કે, મેં વિવાહ કરવામાં તને અન્યાય કર્યો છે; કેમકે મા કજિયાખોર છે. માનાં કટુ વચન મારે તો સહેવાનાંજ હતાં; પરંતુ એ ભાર બીજા ઉપર નાખવામાં મેં ભૂલ કરી છે."

યશોદા: " ચિંતા ન કરો; તમારો ભાર ઉતારવાને માટેજ

ઈશ્વરે મને મોકલી હશે. તમારા દુઃખમાં હવે હું ભાગીદાર થઈ છું, માટે એ વાતની હવે ચિંતા કરશો નહિ.

"બધા દિવસ કાંઈ સરખાજ રહે છે? શું માતાનું મન કદી પણ નહિ ફરે? ભગવાનની દયાથી તે પણ ફરશેજ. માતાનું મન ફેરવવા આપણે બન્ને પ્રાર્થના કરીશું."

વ્રજ: "પ્યારિ! તારો વિશ્વાસ જોઈ અને તારી વાત સાંભળી મને નવું જીવન આવે છે. હવે હું કદી પણ આવી ચિંતા નહિ કરું." એ પછી અભરાઇ ઉપરથી રામાયણ લઈ વ્રજ વાંચવા બેઠો. યશોદાએ કહ્યું: "માતાને બોલાવો."

વ્રજ: "તે નહિ આવે."

યશોદા હસી પડી અને બોલી: "બોલાવી તો જુઓ. આપણે આપણી ફરજ બજાવવી; પછી તેમાં યશ મળવો ન મળવો ઈશ્વરાધીન છે."

વ્રજ ઊઠી માના ઓરડામાં ગયો, તો તેને માલૂમ પડ્યું કે, તે પથારી પાસે ઊભી છે. વ્રજે નમ્રતાથી કહ્યું: "મા! આટલે દિવસે ઈશ્વરે તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી, તેથી તેને ધન્યવાદ આપવો જોઇએ."

વ્રજની મા બોલી: "ઇચ્છા તો તારી પૂર્ણ થઇ; એમાં મારું શું થયું? હું તો નહિ આવું. વહુ હજી આજજ આવી એટલામાં તો મને જૂદી બનાવી."

"હું તો મારે કાલેજ આ ઘરમાંથી જુદી રહીશ. મારું હવે શું ચલણ છે?"

વ્રજ નિરાશ થઇ ત્યાંથી ગયો. યશોદાએ આ સર્વ સાંભળ્યું. તે સમજી ગઈ કે, સાસુ ગુસ્સામાં છે.

વ્રજે ઓરડામાં આવી કાંઇ કહ્યું નહિ અને રામાયણનું વાચન શરૂ કર્યું. પાઠ થઈ રહ્યા બાદ યશોદાને સ્તુતિ કરવા કહ્યું.

યશોદાએ સ્તુતિ ગાઇ; નમ્રતા, ધૈર્ય, શીલતા અને પ્રેમને માટે પ્રભુપ્રાર્થના કરી. પછી સાસુ તરફ પ્રેમ વધે અને તેની સર્વ વાતો અને કટુ વચનો સહન થાય તે માટે પ્રાર્થના કરી. વ્રજની મા આ સર્વ છુપાઇને જોતી હતી. તે મનમાં કહેવા લાગી કે આ તે કેવી વિચિત્ર સ્ત્રી હશે? તેના મનમાં યશોદા ઉપર બહુ પ્રેમ આવ્યો.

લગ્નબાદ બે દિવસ યશોદા સાસરે રહી. ત્રીજે દિવસે વ્રજ તેને તેના પિયેર મૂકવા ગયો. વાચક! આપ યશોદાનો પોતાની માતા સાથેનો આદર અને વ્યવહાર જોઇ ગયા છો અને એ પણ જોયું કે,

તેણે સાસુના પ્રેમરહિત વર્તન વચ્ચે પણ કેવી રીતે દિવસો ગાળ્યા. વાચક ! એક વહુ હેતાળ સાસુની પણ અવગણના કરતી, ત્યારે બીજી બાજુએ એક વહુ વઢકણી સાસુનાં નિષ્ઠુર વચનો સહન કરી પતિ અને સાસુની પ્રેમપાત્ર બની શકી, એનું કારણ શું ? પાર્વતીને માતાનું સારું શિક્ષણ નહિ હોવાથીજ તે એક વાર પોતાનું સુખ ખોઈ બેઠી હતી અને યશોદાને માતા તરફથી ધર્મની અનેક કામ-કાજની સારી કેળવણી મળેલી હોવાથીજ તે સુખી થઈ હતી.

(૧૬)

विनु सत्संग विवेक न होई। रामकृपा विनु सुलभ न सोई ॥

(તુલસીકૃત રામાયણ)

"સત્સંગ વિના વિવેક આવતો નથી, પણ તે સત્સંગ પરમાત્માની કૃપા વિના સુલભ નથી."

"મન ફર્યું કોને કહે છે? મારું મન ફેરવવા યશોદાએ શામાટે પ્રાર્થના કરી ? આ તો નવાઇની વાત !" વ્રજની માતાનું મન આવા વિચારમાં પડી ગયું હતું.

યશોદાએ પ્રાર્થના કરી હતી કે, "હે ઈશ્વર ! જેવી રીતે મારું અને મારા સ્વામીનું મન તેં શુદ્ધ આપ્યું છે, તેવુંજ મારી સાસુનું મન પણ શુદ્ધ કરજે. હે કૃપાસાગર પ્રભુ ! જ્યારે પણ સાસુ મારા પર નારાજ થાય અને હું દુઃખી થાઉં, ત્યારે મને તેમની સાથે નમ્રતાપૂર્વક બોલવા અને વર્તવાની શક્તિ આપજે કે જેથી હું તે સઘળું સહન કરી શકું અને તારો મહિમા વધારું."

વ્રજની માતાના મનમાં આવ્યા કરતું કે, "હું આટલી મોટી થઇ, બીજું સર્વ સમજું છું, પણ આ વહુની વાત સમજી શકતી નથી. આવી વિનતિ તો મેં કદાપિ સાંભળી નથી. છેવટે તેણે નક્કી કર્યું કે હવે હું તેને બરાબર કસોટી પર ચઢાવીશ. કાલથી તેની સાથે જરા વધારે ગુસ્સાથી વાત કરીશ અને પછી જોઇશ કે તે કેવીક નમ્રતાથી વર્તે છે ! જો તે શાંતિથી સાંભળી રહેશે તો હું સમજીશ કે, વહુનું મન નિર્મળ થયું છે." તેને આખી રાત ઊંઘ આવી નહિ. વાચક ! જે વાતનો વ્રજની માતા સ્વપ્ને પણ વિચાર કરતી નહોતી, તેના ઉપર તે આજે આટલો બધો વિચાર કેમ કરે છે ? યશોદા ! પ્રથમ દિવસેજ ઈશ્વરનો મહિમા તેં ખરેખર વધાર્યો છે.

ઈશ્વરે યશોદાને નવું બળ અને શાંતિ આપેલ છે. તેની પરી-

ક્ષામાં યશોદામાં સર્વ સારા ગુણો સાસુને માલુમ પડયા. તેનાં બીજ સાસુના મનરૂપી ખેતરમાં પડયાં અને તેનું ફળ યશોદાને પણ મળ્યું. તેની સાસુનું મન શુદ્ધ થયું; એટલુંજ નહિ પણ વ્રજનું મન પણ નવા ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ થયું. "હે ઈશ્વર! હવે હું એકલો નથી. તેં મને મારા સુખદુઃખની ભાગિણી આપી છે." એમ વિચારી વ્રજ ઈશ્વરને વારંવાર ધન્યવાદ દેવા લાગ્યો. સાચી શ્રદ્ધા અને પ્રાર્થનાનું બળ અદ્ભુત છે, એમાં સંદેહ નથી.

વ્રજની માતાએ રાત્રે જેવો વિચાર કર્યો હતો તેવુંજ કર્યું. યશોદા જે કાંઇ કરતી-કરાવતી હતી તેમાં તે ભૂલો કાઢવા લાગી. જો યશોદા કોઇ કામ કરવાનું ભૂલી જતી તો સાસુ હજારો વાતો સંભળાવતી હતી. યશોદાને કોઇ દિવસે ઊઠતાં વાર લાગતી તો સાસુ તેને અનેક કઠોર શબ્દો કહતી હતી. યશોદા પોતાની અક્કલ મુજબ કોઈ કામ કરતી તો તે કહેતી કે, "મારો કાંઇ હિસાબ છે? તું ઘરની ધણિયાણી, એટલે તારી નજરમાં આવે તેમ તું કરે કેમ?"

આડોશીપાડોશી બેસવા આવે ત્યારે પણ યશોદા ત્યાં બેઠી હોય તો તે તેનાં પિયેરિયાંની નિંદા કર્યા કરતી; પરંતુ યશોદા દરરોજ ઈશ્વરનું સ્મરણ અને પ્રાર્થના કરીને પોતાના હૃદયના ઘાને પૂરતી હતી. યશોદાને એ પરીક્ષામાં પાસ થવાને પરિણામે બહુજ સુખ મળ્યું.

પતિની સાથે કથા-વાર્તા કરવામાં તેને સુખ મળતું હતું. વ્રજ રોગીઓની પરિચર્યા કરી દરરોજ બપોરે ઘેર આવતો હતો. તે વખતે યશોદા ચાતકની માફક તેની રાહ જોતી હતી. ભોજન કર્યા બાદ બપોરે યશોદા પતિ સાથે વાર્તાલાપ કરતી હતી અને સાંજના વ્રજ પાછો બહાર જતો હતો. યશોદા ઉપર વ્રજનો ઘણો પ્રેમ હતો, તેથી પણ યશોદાને શાંતિ મળતી હતી.

ભોજન થઇ ગયા બાદ જે દિવસે વ્રજની માતા તેના ઓરડામાં આવી વાતચીત કરતી હતી, તે દિવસે યશોદા ઘણી ખુશી થતી હતી. યશોદાને પિયેરમાં માતા અને ભાઈ સાથે વાતો કરવામાં જે આનંદ પડતો હતો, તેજ આનંદ તે અહીં પણ લૂંટતી હતી. આ વખતે સાસુ મીઠા શબ્દો કહેતી હતી. કોઈ કોઇ વખત વ્રજ રોગીઓની સ્થિતિ કહેતો હતો. ઔષધોપચાર કરતી વખતે વ્રજ રોગીઓને ઈશ્વરમહિમા સંભળાવતો અને દિલાસો આપતો,

કે, "ઈશ્વરની કૃપાથી રોગ જલદી મટી જશે."

કોઈ કોઇ વખત રોગીઓના પરમેશ્વર પ્રત્યેના અચળ પ્રેમ અને વિશ્વાસની વાતો તે પોતાની માતા અને સ્ત્રીને કહેતો હતો. આ સર્વ વાતો તેની માતા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતી હતી. માતાએ પણ હવે તેની પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થનામાં અડચણ નાખવી છોડી દીધી હતી અને તે પોતે પણ તેમની સાથે પ્રાર્થનામાં અને વાતો તથા વિચાર કરવામાં સામેલ થતી હતી. વ્રજ અને યશોદા તેનામાં આવો ફેરફાર થયેલો જોઈને વારંવાર પ્રભુને ધન્યવાદ આપતાં હતાં.

(૧૭)

गई बहोरि गरीबनिवाजू। सरल सबल साहिब रघुराजू॥

"સ્વામી રામચંદ્ર ગઇ વસ્તુને પુનઃ આપનારા છે, ગરીબ ઉપર અનુગ્રહ કરનારા છે અને સરલ તથા બલવાન છે."

વ્રજ કોઈ કોઇ વખત રોગી સ્ત્રીઓની સેવા કરવા સારુ યશોદાને પણ સાથે લઇ જતો હતો. યશોદા પણ એ કામ બહુજ પસંદ કરતી હતી. જ્યારે વ્રજ તેને વિશ્વાસપૂર્વક કોઈ ભારે કામ કરવાનું કહેતો હતો, ત્યારે તે અધિક પ્રસન્ન થતી હતી. પહેલે દિવસે જ્યારે વ્રજે યશોદાને આવા કામ પર મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે વ્રજની માતાએ કહ્યું: "હું તો વહુને બહાર નહિ મોકલું." યશોદા શાંતિથી પતિની પાસે ઊભી રહી. જ્યારે માતા શાંત પડી ત્યારે વ્રજે ધીમેથી કહ્યું: "મા! યશોદાના ગયા સિવાય એ કામ થાય એવું નથી. તે સ્ત્રી ગરીબ છે અને તે તેની માતાની એકની એક પુત્રી છે. મા અને દીકરી બન્ને વિધવા છે. પુત્રીને બે પુત્રો છે. મહેનત કરી તેઓ જે કાંઇ કમાય છે તેમાં દુઃખે-સુખે એ બધાં બિચારાં ગુજરાન ચલાવે છે. જો તે સ્ત્રી મરી જશે તો ડોસી અને બન્ને બાળકો રવડી મરશે. દુઃખ વધારે છે. કલાકે કલાકે દુઃખ વધતુંઘટતું જોઇ દવા આપવાની છે. અભણ માણસથી આ કામ થઈ શકે એમ નથી; આજે બે દિવસ થયાં હું સૂતો નથી. તે તારાથી અજાણ્યું નથી, જો આજે પણ હું ઉજાગરો કરીશ તો પછી જરૂર બીમાર પડી જઈશ. તે દર્દીનું સ્થળ અહીંથી દૂર નથી. કહો તો પાલખી મંગાવું અને નહિ તો તમે બંને જણ જઇને આટલું કામ કરી આવો. મારો ધંધો હજી નવોસવો છે. યોગ્ય ઉપચાર વિના તે સ્ત્રી મરી જશે તો મારી જગતમાં પણ અપકીર્તિ થશે અને

ઇશ્વિરના આગળ પણ હું ગુનેગાર ઠરીશ. ”

પુત્રની આ સર્વ વાત સાંભળી માતા પણ યશોદા સાથે જવાને તૈયાર થઇ. ભોજનાદિથી પરવાર્યા બાદ વ્રજે માતાને અને યશોદાને વિદાય કર્યાં. તેમણે રોગીને ત્યાં જઇ જોયું તો તેનું ઘર માત્ર નાનીસરખી ઝૂંપડી જેવું છે. ઘરમાં ત્રીસ વર્ષની સ્ત્રી જ્વરથી પીડાતી બેશુદ્ધ હાલતમાં પથારીમાં પડી છે. તેની પાસે એક વૃદ્ધ સ્ત્રી અને બે અજ્ઞાન નાનાં બાળકો બેસી રડી રહ્યાં છે. યશોદાને પાલખીમાંથી ઊતરતી જોઇ ડોસી ચમકી અને તેમની પાસે જઈ પૂછવા લાગી: “ આપ કોણ છો ? ” યશોદાએ જવાબ આપ્યો: “ અમે ડૉકટર બાબુને ઘેરથી આવ્યાં છીએ. ” ડોસી વ્રજની માતા તરફ જોઇ બોલી: “ શું આપ ડૉકટર બાબુની મા થાઓ છો ? ” યશોદાએ જવાબ આપ્યો: “ હા, એ મારાં સાસુ છે. ” ડોસી આશીર્વાદ દઇ કહેવા લાગી: “ ભગવાન તમારું ભલું કરજો. ડૉકટર બાબુ જતી વખતે કહી ગયા હતા કે જાગવાને માટે એક માણસ મોકલીશ, તે ક્યાં છે ? ” યશોદા બોલી: “ અમેજ તમારી પુત્રીની સેવા કરવા આવ્યાં છીએ. ” ડોસી ચકિત થઈ બન્ને તરફ જોવા લાગી અને બોલી: “ મારા જેવી ગરીબ પર આટલી બધી દયા ! આપ મારી ઝૂંપડીમાં આવશો એવો તો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. આપને શો આશીર્વાદ આપું ? આપનો પુત્ર ચિરંજીવી થાઓ. આહા ! જેવી બાબુની દયા છે તેવું માતાનું મન કેમ ના હોય ? માતા તેવાં સંતાન ! ”

વ્રજની માતા તો શરમાઇ ગઈ, પરંતુ યશોદાએ જોયું કે, તે ડોસી ગળગળી થઇ ગઈ છે. વ્રજની આજ્ઞાનુસાર યશોદા ઘેરથી કપડાં વગેરે લાવી હતી. થોડી વારમાં યશોદાએ દીવો સળગાવી જમીન સાફ કરી પથારી પાથરી દીધી. પછી તે રોગી સ્ત્રીનું મોઢું ધોઈ ચોખ્ખાં કપડાં પહેરાવી તેને પથારીમાં સુવાડી અને બીજી ધોયેલી ચાદર ઓઢાડી. રોગીને ધોયેલાં કપડાં પહેરાવવાથી અને બિછાનું ઠંડું લાગવાથી તે ઊંઘી ગઇ. યશોદાએ આ સર્વ ડોસીની મદદથી કર્યું. વ્રજની માતા એક બાજુએ બેઠી બેઠી સઘળું જોયા કરતી હતી. ડોસી યશોદાને સાવધાનીથી સેવા કરતી જોઇ નિશ્ચિંત થઇ સૂઇ ગઈ. રાત્રિઓ ઉજાગરાથી અને કામને લીધે થાકી જવાથી તે સૂતાંવારજ ઊંઘી ગઇ. વ્રજની માતા સુઘડ હોવાથી તેને મેલી પથારી વગેરેને લીધે ઊંઘ આવશે નહિ, એમ સમજીને પ્રથ-

મથીજ યશોદા ઘેરથી ધોયેલી ચાદર તથા પથારી વગેરે સાથે લઇ ગઈ હતી. ઘરમાં એક બાજુએ સાફસૂફ કરી પથારી પાથરી યશોદાએ સાસુને કહ્યું: "મા ! પથારી તૈયાર છે. સૂઈ જાઓ." યશોદા પોતાની કાળજી રાખી ઘેરથી પથારી લઇ આવી છે, એ જોઈ વ્રજની મા પ્રસન્ન થઇ સૂઇ ગઈ અને યશોદા એકલી બેઠી બેઠી રોગીની સેવા કરવા લાગી. વ્રજની માતા સૂઇ ગઇ હતી, પણ તેને ઊંઘ આવતી નહોતી. તેના મનમાં અનેક વિચારો આવતા હતા. તે પોતે પણ બહુ મહેનતુ હતી; પરંતુ તે માત્ર પોતાના સુખને માટેજ. બીજાને માટે કષ્ટ સહેવું તેને રુચતું નહોતું. કોઈ કોઇ વખત પોતે અથવા વ્રજ માંદાં પડતાં આડોશી–પાડોશી તેના ડરથી તેના ઘરમાં આવતાં નહોતાં અને તે પોતે પણ અહંકારી હોવાથી કોઇને બોલાવતી નહોતી. આજે તે પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ એક તેથી ઊલટુંજ દૃશ્ય જોઈ રહી છે. પરોપકાર કરવાથી જે મોટું સુખ થાય છે, તેનો આજે થોડોઘણો અનુભવ મળવાથી તેના અંતઃકરણમાં એક નવીજ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. રાત પૂરી થતાંજ રોગી સ્ત્રી પોતાની પાસે તરુણ યશોદાને જોઇ પૂછવા લાગી: "તમે કોણ છો?"

યશોદા: "હું તમારી સેવા કરવા આવી છું." રોગી સ્ત્રી કાંઇક વિચાર કરીને બોલી: "આપને કોણે મોકલ્યાં છે ?" યશોદાએ જવાબ આપ્યો: "ઈશ્વરે !" રોગીએ પૂછ્યું: "ઈશ્વર કોણ છે ?" યશોદાએ કહ્યું: "મારો, તમારો અને સર્વ પાપીઓનો ઉદ્ધારક છે." યશોદાની વાત સાંભળી રોગી સ્ત્રી આંખ મીંચી જઈને વિચાર કરવા લાગી. વ્રજની માતા જાગતી હતી, તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે, યશોદા રોગીને ઈશ્વરનો મહિમા કહી રહી છે. અને તે શાંતિથી સાંભળી રહી છે. થોડા સમય બાદ રોગી સ્ત્રી બોલી: "મા ક્યાં છે ? મારે ઊઠવું છે." યશોદાએ જવાબ આપ્યો: "તમારી મા થાકી જવાથી ઊંઘી ગયાં છે. હું તમને ઉઠાડી બેઠાં કરું ?" પછી યશોદાની મદદથી તે સ્ત્રી બેઠી થઈ. વ્રજની માતા દીવાની નજદીક સૂતી હતી. દીવાના પ્રકાશથી તેનું મુખ દેખાતું હતું. રોગી સ્ત્રીએ તેને જોઇને પૂછ્યું: "આ કોણ છે ?"

યશોદા: "મારાં સાસુ છે."

રોગી સ્ત્રી: "તમે ક્યાંથી આવ્યાં છો ?

યશોદા: "ડોકટરબાબુના ઘેરથી."

રોગી સ્ત્રી: "શું તમે ડોકટરબાબુનાં ઘરનાં માણસ છો ?"

યશોદા: "હા."

રોગી સ્ત્રી: "તમારું ઘર છોડી આ ગરીબની ઝુંપડીમાં તમે ક્યાંથી?"

યશોદા: "જે અનાથનો નાથ છે, તેણે અમને મોકલ્યાં છે."

રોગી સ્ત્રી: "અનાથનો નાથ કોણ?"

યશોદા: "ઈશ્વર."

રોગીએ ફરીથી એક વાર આંખો બંધ કરી, આવો સુયોગ જોઈ યશોદાએ મન વડે બહુજ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક વિનતિ કરી: "હે ઈશ્વર! હે અનાથના નાથ! આ સ્ત્રી પર દયા કરો! તેની માતા અને બાલકો પર દયા કરી તેને સાજી કરો!" રોગી સ્ત્રી થોડી વાર બાદ કહેવા લાગી: "મારે મોઢું ધોવું છે." યશોદાએ તેનું મોઢું ધોવરાવી પછી ડોસીને ઉઠાડી. સવાર થવા આવ્યું હતું, આજે બરાબર નિદ્રા આવવાથી ડોસી પ્રફુલ્લિત વદને ઊઠી યશોદાને અને તેની સાસુને આશીર્વાદ દેવા લાગી.

વ્રજે રાતે મજૂરોને કહી મૂકયું હતું, તેથી તેઓ સવારના પહોરમાં યશોદાને અને વ્રજની માને લેવાને ગયા. પાલખી આવતાંજ યશોદા રોગી પાસેથી વિદાય થતી વખતે બોલી: "હવે અમે જઈએ છીએ, જરૂર પડે તો મારાં સાસુને ખબર મોકલજો. તમારી આરોગ્યતા માટે હું રોજ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ."

રોગી:"મારી મા અને બાળકોને લીધે જીવવાની ઇચ્છા થાય છે."

યશોદા: "હું ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ. તે જરૂર તમારું ભલું કરશે."

યશોદા અને વ્રજની મા ઘેર આવ્યાં. સ્નાન, ભોજન વગેરેથી પરવાર્યા પછી યશોદા સૂઇ ગઈ. તેને ખૂબ ઊંઘ આવી ગઈ. વ્રજની માતાએ તેને ઉઠાડી નહિ. જ્યારે પાછલા પહોરે તે જાગી ત્યારેજ તેને ખબર પડી કે, ઊંઘમાં વખત વધારે નીકળી ગયો. ઊંઘમાંથી તેને ઊઠેલી જોઇને વ્રજની માતા પ્રેમપૂર્વક બોલી: "સારું કર્યું કે તું સૂઇ ગઇ. નહિ તો ઉજાગરાથી માંદી પડત." સાસુનાં આવાં પ્રેમયુક્ત વાક્યોથી યશોદાનું મન આનંદ પામ્યું અને તેણે કહ્યું:

"માજી! તમારી કૃપા હશે તો દશ રાત્રિઓનું જાગરણ કરવા છતાં પણ માંદી નહિ પડું." વ્રજની માતા પ્રસન્ન થઈ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. યશોદાની કોમળ અને પ્રેમભરી વાણીથી તેના હૃદયમાં પણ પ્રેમ અને કોમળતા વ્યાપી ગયાં.

હવેથી જ્યારે જ્યારે વ્રજ કોઇ પણ રોગીની સારવાર કરવા યશોદાને મોકલતો હતો, ત્યારે ત્યારે માતા પણ તેની સાથે આનંદથી જતી હતી અને આખી રાત યશોદાની સાથે રહી રોગીની સારવાર કરતી હતી. હવે તેનું મન બહુજ કોમળ થઇ ચૂક્યું છે; હવે તે ઘણો વખત રામાયણ વાંચવામાં ગાળતી હતી. હવે તેનામાં કડવાં વેણ અને ક્રોધનું સ્થાન મધુર વચને અને પ્રેમભાવે લીધું હતું. વાચકવૃંદ ! તમે કદાચ પૂછશો કે, રામાયણ વાંચવાથી અને પ્રભુપ્રાર્થના કરવાથી તેને શો લાભ થયો ? રામાયણ વાંચવાથી તેને માલૂમ પડ્યું કે તેનામાં અવગુણ છે અને તે દૂર કરવાની જરૂર છે; તથા અહંકાર કરવો એ વૃથા છે. પ્રથમ તે ધર્મની બાબતથી તદ્દન અજ્ઞાત હતી. હવે જ્યારે કોઈ ઊંડી ધર્મની કે વ્યવહારની બાબતમાં તેને સમજ પડતી નહોતી ત્યારે તે કહેતી કે, "હે ઈશ્વર ! હું મૂર્ખ છું, મને સમજવાની શક્તિ આપો." ભક્તાધીન ભગવાન પ્રત્યેની ખરા હૃદયની તેની પ્રાર્થના નિષ્ફળ જતી નહિ અને દિવસે દિવસે તે વધારે ને વધારે નિરભિમાની અને ભક્તિપરાયણ થવા લાગી. પાપની શિક્ષા દુઃખ અને મૃત્યુબાદ નરક છે તથા સર્વ પાપ અને અવગુણથી છૂટવાનો ઉપાય માત્ર પ્રભુની ભક્તિ અને દીનદુઃખી પ્રાણીઓની સેવા કરવી એજ છે; એ વાત હવે તેને બહુ સારી રીતે સમજાઈ ચૂકી છે. હવે તે તેજ પ્રમાણે વર્તે છે અને સર્વભાવે ઈશ્વરને શરણ થઈ પૂર્ણ શાંતિ તથા આનંદપૂર્વક પોતાનાં પુત્ર તથા પુત્રવધૂ સાથે આયુષ્ય ગાળે છે.

વાચક ભાઇબહેનો ! તમે પણ યશોદા, તેની માતા તેમજ વ્રજની માતાની માફક ખરા હૃદયથી અને શ્રદ્ધાથી ઈશ્વરની ભક્તિ, રામાયણનો પાઠ અને દીનદુઃખીઓ તરફ દયા કરતાં રહેશો, તો ઈશ્વર તમને પણ એવાંજ શાંતિ અને આનંદ આપશે કે જે શાંતિ અને આનંદ આ સંસારના બીજા ગમે તેવા વૈભવ પણ આપી શકતા નથી.

વાચક સજ્જન ! સાસુનો વિશ્વાસ, રામનાથનું ધૈર્ય, યશોદાની નમ્રતા અને વ્રજમોહનનો પરોપકાર જોઇને તમારા મનમાં પણ તેવા ગુણો મેળવવા અથવા ખીલવવાની ઇચ્છા જાગૃત અથવા મજબૂત થઈ છે ? પ્રભુ દયાળુ છે.

(મૂળ લેખકઃ--શ્રીયુત કામતાપ્રસાદ ગુરુ)

४०—एक दुःखमय घटना

(લેખિકાઃ—શ્રીમતી શાંતિદેવી)

આજકાલ જ્યાં હું રહું છું, તેનાથી થોડે દૂર એક નાનું પણ સુંદર ગામ આવેલું છે. તે આસપાસની જમીન કરતા ઊંચી જમીન પર આવેલું છે. તે ગામની આજુબાજુ ખજૂરનાં પુષ્કળ ઝાડો છે. તે ઝાડો પર રંગબેરંગી ફળોના સુંદર ગુચ્છા લટકે છે. ઈશ્વરે ખજૂરના કાનમાં સુવર્ણના તારથી ઝવેરાતનાં ઝૂમખાં લટકાવી દીધાં હોય એવું લાગે છે. જેવી રીતે આ ફળ દેખાવમાં આંખને સારાં લાગે છે, તેવી રીતે તે ખાવામાં પણ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. આ ગામની પાસેજ એક મોટી નદી આવેલી છે. એ નદીમાં શ્રાવણ—ભાદરવામાં એટલું બધું પૂર આવે છે કે જેથી તેનું પાણી ગામની આસપાસ ફરી વળે છે અને ગામના લોકો એવા દિવસોમાં હોડકાં સિવાય આવ—જા કરી શકતા નથી. અહીં હિંદુઓની વસ્તી વધારે છે. તેઓ ખેતીવાડી અને વેપાર કરી અસલી રીતભાતથી રહે છે. હજી તેમને નવા જમાનાની અસર થઈ નથી; કારણ કે હજી સુધી રેલ દેવીએ આ ગામની આસપાસની ધરતીને પવિત્ર (!) કરી નહોતી.

આ ગામમાં ચંદ્રશંકર નામે એક ધનવાન પુરુષ રહેતો હતો, જેની પાસે લગભગ લાખ રૂપિયા નગદ હતા. તે ઉપરાંત તેની પાસે સ્થાવર અને જંગમ મિલકત પણ હતી. તેની પાસે સેંકડો નોકરચાકર હતા. તેને ત્યાં ચારપાંચ ગુમાસ્તા હતા અને તે ધીરધારનો ધંધો કરતો હતો. ધનની સંપત્તિ સાથે પરમાત્માએ તેના પર સંતાનની બક્ષિસ પણ કરી હતી. તેને સંતતિમાં પરમાનંદ નામે એક પુત્ર અને બે કન્યાઓ હતી. ધનવાન હોવા છતાં પણ ચંદ્રશંકર તેનાં વસ્ત્રો પરથી એક સાધારણ દુકાનદાર જેવો લાગતો હતો. તેણે ઘરકામ માટે હજી એક પણ નોકર રાખ્યો નહોતો.

પરમાનંદ છ વર્ષનો થયો, ત્યારે એક રાધા નામે કન્યાની સાથે તેની સગાઈ કરવામાં આવી. આ વખતે રાધા ચાર વર્ષની

હતી. જ્યારે રાધાની ઉંમર દશ વર્ષની થઈ ત્યારે તેનાં લગ્ન કરવાનું નક્કી થયું; પણ દુર્ભાગ્યવશાત્ રાધાને બળિયા નીકળવાથી તે વર્ષે લગ્ન બંધ રહ્યાં. પરમાત્માની કૃપાથી રાધા એમાંથી બચી તો ગઈ પણ તેની એક આંખમાં ફૂલ પડ્યું અને તેના મોઢા પર કાળા ડાઘ પડી જવાથી તેના સુંદર રૂપમાં મોટી ખામી આવી. એ પછી ત્રણ વર્ષ સુધી લગ્નનું મુહૂર્ત નહિ આવવાથી રાધા ચૌદ વર્ષની થઈ ત્યારેજ લગ્ન કરવાનો યોગ આવ્યો.

પરમાનંદ હવે ખરુંખોટું સમજવા લાગેલો હોવાથી તેણે તેની માતાને કહ્યું: “ હું રાધા જેવી બદસૂરત છોકરી સાથે નહિ પરણું. ” પરંતુ ચંદ્રશંકરને ગળે આ વાત ઊતરે એમ નહોતું. લગ્નનો દિવસ નક્કી થયો. લગ્નને દિવસે વાજાં વાગ્યાં, જ્ઞાતિજમણ થયું, આનંદ મનાયો અને લગ્નક્રિયા સમાપ્ત થઈ; પરંતુ એથી કરીને પરમાનંદ જરા પણ ખુશી થયો નહિ. તેનાં માતા–પિતા, સગાં–વહાલાં, જ્ઞાતિજનો અને અન્ય સર્વ ખુશી થયાં, પણ તે પોતે તો દુઃખ અને ચિંતામાં રહ્યા કરતો હતો.

લગ્ન પછી બે વર્ષ વીતી ગયાં, રાધા સાસરેજ રહે છે. શિયાળાની ઋતુ ચાલતી હતી. એક દિવસે બપોરના સમયે રાધા તેની પાડોશણ બહેનપણી જમનાના મકાનની અગાશીમાં તડકે બેસી જમના સાથે સુખદુઃખની વાતો કરી રહી હતી.

રાધા—ભલી બહેન ! મારા જેવી કમનસીબ સ્ત્રીને પ્રભુ કેમ ઉપાડી લેતો નથી ? મેં એવાં તે શાં પાપ કર્યાં હશે ? અહીં આવ્યાને આટલા બધા દિવસ થયા છે; તોપણ મારા સ્વામીએ એક વખત પણ મારા તરફ હસીને જોયું નથી. આખો દિવસ મજૂરની માફક ઘરનું કામ કર્યા કરું છું, છતાં કોઈ શાબાશી તો ક્યાંથી આપે; પણ ઊલટો સવારથી સાંજ સુધી ગાળોનોજ વરસાદ વરસતો રહે છે. આજથી આઠ દિવસ પહેલાં હું મારા સ્વામી માટે ચૂલા પર પાણીની દેગડી મૂકી ચોકડી સાફ કરતી હતી, એટલામાં બૂમ પડી કે, ‘ જલદીથી ગરમ પાણી ચોકડીમાં મૂક. ’ હું તેથી ગભરાઈને દેગડી ઉપાડી ચોકડીમાં મૂકવા ગઈ; પરંતુ ચોકડી ભીની હોવાથી પગ ખસી ગયો અને ગરમ પાણીની દેગડી મારા પગ પર પડી. ગરમ પાણી પડવાથી મારા પગ સખ્ત દાઝ્યા અને મારાથી ચીસ પડાઈ ગઈ. હું મારા પગ પકડીને રડતી હતી એટલામાંજ મારા પતિદેવ આવી પહોંચ્યા. તેમણે પગમાંથી પાવડીઓ કાઢી કાંઈ

પણ વિચાર કર્યા વિના મને ખૂબ મારી અને ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો. છેવટે તેમણે કહ્યું: 'કૂતરી! પાણી ઢોળી દીધું ને પાછી ઢોંગ કરી પગ પકડીને બેસી રહી છે, તું અમને સર્વને દુઃખ દેવાને માટે આવી છે. તું મરી જાય તો આ હમેશનો ઝઘડો ખતમ થાય. ચાલ જલદી કર. બીજું પાણી ગરમ કર. ઘડી પછી હું આવું છું.'

જમના—એ તો સઘળું મેં સાંભળ્યું પણ તારા પગે કેમ છે?

રાધા—બહેન! ઠીક છે; પણ પગ વાળીને બેસવાની ફુરસદ મળતી નથી, એટલે કેવી રીતે ઘા રુઝાય! શું કહું બહેન! આજે સવારે લીંપવાને માટે છાણ લઇને ઘેર આવતી હતી એટલામાંજ મારા પતિદેવ બારણામાં મળ્યા. તે કોઇ કામપ્રસંગે બહાર જતા હતા. સવારના પહોરમાં તેમનાં દર્શન થવાથી હું તો મનમાં ખુશી થઇ, પણ મને જોઇને તેઓ ક્રોધે ભરાયા અને બોલ્યા: 'રે! તેં સવારના પહોરમાં તારું મોઢું કેમ બતાવ્યું? પ્રભુ જાણે કે આજે શું મુસીબત નડશે અને ભોજન પણ મળશે કે નહિ?' આટલું કહીને તેમણે છાણની ડોલ મારા માથા પર ઊંધી વાળી અને કહ્યું: 'તેં મને મોઢું બતાવ્યું તેની સજા!' મારું માથું, મોઢું અને કપડાં સર્વ છાણવાળું થઈ ગયું. હું દોડતી દોડતી ગોસાંઇવાળા કૂવા પર ગઇ. ત્યાં મેં સ્નાન કર્યું, કપડાં ધોયાં અને સૂકવ્યાં અને જલદી જલદી બીજું છાણ લઇ ઘેર આવી. મેં ગમે તેટલી ઉતાવળ કરી તોપણ એકાદ કલાક તો થઇ ગયો. ઘેર આવતાંજ સાસુજીએ મોઢું ચઢાવી કહ્યું: 'રાધા! હવે તો તારા રંગઢંગ જુદા લાગે છે. આજે સવારની ક્યાં ગઈ હતી? આ વખતે નહાવાધોવાનું કેવું? કંઈ કાળું કરીને તો નથી આવીને? બોલ હત્યારી! કેમ બોલતી નથી?' જમના બહેન! આવાં વચનો સાંભળી મારી શું સ્થિતિ થઈ તે હું કહી શકતી નથી. જો તે વખતે ઈશ્વરે મને ધરતીમાં માર્ગ આપ્યો હોત તો હું સમાઈ જાત. ઈશ્વર પણ સાંભળતો નથી! મારી સાસુનાં આવાં માઠાં વચનો સાંભળીને હું ખૂબ રડી. મારી આંખોમાંથી આંસુની ધાર વહેવા લાગી.

સાસુ પાસે સ્વામીની ફરિયાદ કરવાનું મને મારા ધર્મથી વિરુદ્ધ લાગવાથી મેં સાસુને જૂઠું કહ્યું કે, 'મારો પગ ખસી જવાથી મારા શરીર અને કપડાં પર છાણ પડ્યું હતું, તેથી મને નાહતાં અને ધોતાં વાર લાગી હતી.' પણ મારા કહેવા પર કોણ વિશ્વાસ રાખે? સાસુએ મને એવાં વચનો કહ્યાં કે જેવા વચનો કોઇ પુરુષ

પણ પોતાની સ્ત્રીને કહે નહિ.

આ વાત કરતાં કરતાં રાધા રડતી હતી. રડતાં રડતાં તેનાથી બોલી શકાયું નહિ. જમના પણ તેનું દુઃખ સાંભળીને રડવા લાગી. જમના રાધાને આશ્વાસન આપવા ઇચ્છતી હતી, એટલામાંજ રાધાની સાસુએ ગાળો દઈ રાધાને બોલાવી. બિચારી રાધા આંસુ લૂછતી ઊઠી ઊભી થઈ.

સારાંશ એજ કે, રાધા અત્યંત દુઃખી સ્ત્રી હતી. તેને બિચારીને કોઇ દિવસ પહેરવાને માટે ઊજળું કપડું કે ખાવા માટે પેટપૂરતું અન્ન પણ મળતું નહોતું, તો પછી ઘરેણાં તો કયાંથીજ મળે? તે આખો દિવસ ઘરનો ધંધો કરે છે અને બદલામાં ગાળો ખાય છે. તે છતા પતિએ બાલવિધવા જેવી હતી. બિચારી રાધાને માટે આટઆટલું દુઃખ પણ જાણે ઓછું હોય, એમ તેનાં લગ્ન પછી ચોથે વર્ષે તેના પર બીજી આપત્તિ આવી. પરમાનંદનાં માતાપિતાએ આખરે તેના અભાવથી લાચાર થઈ તેની મરજી અનુસાર તેને બીજી કન્યા લીલાવતી સાથે પરણાવ્યો. લીલાવતી રૂપાળી હતી અને તે તેના પતિને વહાલી હતી; તેથી આખા ઘરમાં તેનો દોર ચાલવા લાગ્યો. તેને માટે એક દાસી રાખવામાં આવી, જે તેનું સઘળું કામ કરતી હતી. તે આખો દિવસ પલંગપર પડી રહેતી અને ઘરના સર્વ લોકો કામકાજ કરતા. લીલાવતીને પરણ્યા બાદ પાંચછ માસ વીત્યા હતા. એક દિવસે તે જમવા બેઠી હતી. તેની દાસીએ પલંગ પરની મેલી ચાદર કાઢી નાખી તેના પર સફેદ ચાદર પાથરી. લીલાવતી જમી રહ્યા પછી પલંગ પર જઇને બેઠી. તેને પગે લાગેલો કચરો લૂછયા વિનાજ તે પલંગ પર ચડી, એટલે તે કચરો ચાદર પર ચોંટયો; જેથી તેની સાસુએ કહ્યું: "વહુ! કંઇક રીતભાત શીખો. ચાદર બગડી તે તો ધોવાશે; પણ કોઇ જુએ તો તમારી કિંમત કરે." આટલું સાંભળતાંજ વહુનો મિજાજ ગયો. તે કોઇની સાથે સીધી વાત પણ કરતી નહોતી. સાંજે પરમાનંદ ઘેર આવ્યો, ત્યારે લીલાવતીએ ઘૂંઘટ કાઢી તેની પાછળ પાછળ મેડી પર જઇને પરમાનંદના કાનમાં ઝેર રેડયું. પરમાનંદે ગુસ્સાથી રાતાપીળા થઈ જઇ બહાર આવીને પોતાની માતાને કહ્યું: "શું હવે ચાદર ધોવાનો એક પૈસો ખર્ચ કરવા જેટલો પણ મારો હક નથી? જરા કચરાનો ડાઘ લાગ્યો એમાં તે શું જતું રહ્યું? અમારું મોઢું ન ગમતું હોય

તો અમને જુદાં કરો." આવા બનાવ આ પછી વખતોવખત આ ઘરમાં બનવા લાગ્યા.

પરમાનંદના બીજા લગ્ન પછી રાધાના દુઃખનો વધારો થતો રહ્યો. દાસી જેટલી પણ તેની કદર થતી નહોતી. એક દિવસે લીલાવતી તેને પિયેરથી સાંજના આવી ને પલંગ પર સૂતી. રાધા એ સમયે કામકાજથી પરવારીને બેઠી હતી, તેથી તે લીલાવતીની પગચંપી કરવા ગઇ; પણ લીલાવતીએ તેમ કરવા દેવાની ના પાડી. રાધાએ કહ્યું: "બહેન ! બહુ ફરી હઇશ તેથી થાકી ગઇ હઇશ, જરા દબાવવા દે." એટલું કહી તે લીલાવતીના પલંગની પાંગતે બેસી તેના પગ દબાવવા જતી હતી, એટલામાંજ "બહુ ફરી હઇશ" એ શબ્દોથી ગુસ્સે થઇને લીલાવતી બોલી: "શું બોલી ? ફરી હઇશ ? તું ને તારી મા. રાંડ, ઊઠ અહીંથી." આટલું કહી તેણે તેને બહુજ જોરથી લાત મારી, પણ એટલામાં રાધા ખસી ગયેલી હોવાથી પલંગના પાયાને તેનો પગ વાગ્યો અને તેથી તેના પગનું હાડકું ભાંગી ગયું. બિચારી રાધા એક બાજુએ મૂર્તિની માફક ઊભી રહી હતી. લીલાવતીએ એક ચીસ પાડી અને "હાય! હાય !" કહી બૂમો પાડવા માંડી. એટલામાં પરમાનંદ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેની સાસુ-નણંદ પણ આવી પહોંચ્યાં. પરમાનંદે લીલાવતીની આવી દશા જોતાંજ રાધાને તેનું કારણ પૂછ્યું. રાધાએ જે કાંઇ બન્યું હતું તે કહ્યું. પરમાનંદે કહ્યું: "ત્યારે એમ કેમ ભસતી નથી કે આનું કારણ તુંજ છે." એમ કહીને તેણે રાધાનો ચોટલો પકડી તેને ધક્કો માર્યો. ત્યાં આગળ એક લોખંડની પેટી પડી હતી, તેના ઉપર પડવાથી તે બેહોશ થઈ ગઈ. તે બિચારીની કોને પડી હોય ? સર્વનું લક્ષ્ય લીલાવતી તરફ હતું. ચંદ્રશંકરના ઘરમાં ડૉકટરને તો કોઇ વખત બોલાવતાંજ નહિ. હાડવૈદ્યનું કામ જાણનાર એક હજામને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે કહ્યું: "હાડકું તૂટ્યું છે પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી સંધાઇ જશે." હાડકાનો સાંધો મેળવતાં મેળવતાં લીલાવતીને બહુજ દુઃખ થયું. તે બેહોશ થઈ ગઇ. પાટો બાંધ્યા પછી એક કલાકે તેને ભાન આવ્યું, તોપણ તેને ઘણું દરદ થતું હતું. દરદને લીધે બૂમો પાડવાથી તેનું ગળું બેસી ગયું. તે ફરીથી બેહોશ થઈ ગઈ. મધ્યરાત્રિનો સમય થઈ ગયો હતો; તોપણ બિચારી રાધાની શી દશા થઇ હતી, તે તરફ હજી કોઇએ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું. હવે તેને

જરા ભાન આવ્યું અને "પાણી" એવો શબ્દ તેના મોઢામાંથી નીકળી ગયો.

આ વખતે માત્ર લીલાવતીની દાસી જાગતી હતી. તેણે રાધા પાસે આવીને જોયું તો તેને માલૂમ પડયું કે, પેટી આગળ જમીન પર રાધા પડી છે, તેનું માથું ફૂટી ગયું છે અને તેના લોહીમાં તેનું માથું અને મોઢું લદબદ થઈ ગયું છે. દાસીને જોઈને રાધાએ પાણી માગ્યું. દાસીએ તેના મોઢામાં પાણી મૂક્યું. ત્યારબાદ રાધા કાંઈક કહેવા ઇચ્છતી હતી, પણ તેનાથી બોલી શકાયું નહિ. એટલામાંજ લીલાવતીએ દરદને લીધે ચીસ પાડવાથી સર્વ ઊઠીને બેઠાં થઇ ગયાં. થોડી વાર પછી સવાર પડતાં રાધાનું શબ પડેલું જણાયું. સર્વને ચિંતા થઇ કે, કદાચ આ વાતની ચોળાચોળ થશે અને પોલીસને ખબર પડશે તો પંચાત થશે; તેથી જલદી જલદી તેને શ્મશાનભૂમિમાં લઈ જઈ બાળી મૂકી અને તેના મરણનું બનાવટી કારણ જાહેર કર્યું.

લીલાવતીનો પણ જોઇએ તેવો ઉપાય ન થવાથી તેનો જ્વર દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો. થોડા દિવસમાં તેના પગમાં ચાંદાં પડ્યાં અને એક માસની સખ્ત પીડા ભોગવીને તે પણ સંસારમાંથી ચાલી ગઇ. હવે પરમાનંદને ઉદાસીનતાથી આખું ઘર સૂનું ભાસવા લાગ્યું. લીલાવતીને મર્યાને ઘણો સમય થયો નહોતો, એવામાંજ એક દિવસે પડોશમાં જાન આવતી હતી. આતશબાજી છૂટવા માંડતાં જોનારાઓની ભીડ વધી ગઇ. આતશબાજી ઘણી સારી હોવાથી લોકો તે જોઇને ઘણા ખુશ થતા હતા. પરમાનંદ પણ મેડીની અગાસીમાંથી આતશબાજી જોતો હતો. દુર્ભાગ્યવશાત્ એક હવાઇ આડી થઇ જવાથી તે ફરફર કરતી પરમાનંદના ધોતિયામાં આવી ભરાઈ; ઘણો પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ આગ ઓલવાઇ શકી નહિ અને પરમાનંદ આખા શરીરે દાઝ્યો. તેને મેડીમાં લઈ જવામાં આવ્યો, ઘણા ઇલાજો કર્યા; પણ કશાથી ફાયદો થયો નહિ; તેની પીડા વધતીજ ગઇ, તેના શરીરમાં કીડા પડ્યા અને અંતમાં તે પણ તેનાં માતાપિતાને સંસારમાં એકલાં મૂકીને પરલોકમાં ગયો.

ચંદ્રશંકર અને તેની સ્ત્રીને હવે આ સંસાર દુઃખમય દેખાવા લાગ્યો. તેમણે રડી રડીને નેત્રો ખરાબ કર્યાં પણ ક્યાં સુધી ? કાળના વહેવા સાથે પુત્રવિયોગનો ઘા રુઝાતો ચાલ્યો.

પરમાનંદના મૃત્યુને બે વર્ષ વીતી ચૂકયાં હતાં અને તેની બ્હેન કમળા કે જેને બારમું વર્ષ જતું હતું, તેનાં લગ્નની તૈયારી થઈ રહી હતી. જાન આવવાને ચાર દિવસજ બાકી હોવાથી ચંદ્રશંકર રાત્રિદિવસ કામકાજ કર્યા કરતો હતો. એક દિવસે તે ઘણો થાકી ગયો હતો. રાત્રિએ જરા આડો થયો કે તરતજ તેને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી ગઇ. રાત્રિએ ચંદ્રશંકરે એક સ્વપ્ન જોયું, તેમાં તેણે એમ જોયું કેઃ

સ્વર્ગમાં ધર્મરાજાનો દરબાર ભરાયો છે. દરબારનો ઠાઠમાઠ એવો છે કે તે તરફ આંખ ઊંચી કરીને જોઈ શકાતું નથી. જોતજોતામાં એક મોટો અવાજ થયો. અવાજની સાથેજ ઉપરથી એક તખ્ત નીચે ઊતર્યું. આ તખ્તનો પ્રકાશ ઘણોજ હતો. તેના તરફ જોતાંજ અંજાઇ જવાતું હતું. તખ્તની વચ્ચે એક સુંદર સ્ત્રી બેઠી હતી. આ તખ્તને દરબારની એક બાજુએ લઈ જવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ થોડાજ સમયમાં પ્રથમના તખ્ત કરતાં વધારે શોભાયમાન એક બીજું તખ્ત નીચે ઊતર્યું; જેમાં ધર્મરાજા બેઠેલા હતા. પ્રથમ તો તેમણે પ્રથમના તખ્ત તરફ જોયું. પછી કહ્યુંઃ "પેલા બે કેદીઓને લાવો." આટલું કહેતાંજ સામે થોડે દૂર લોઢાના એક પાંજરામાં કેદીઓ દેખાયા. તેમની સ્થિતિ દયાજનક હતી. રહી રહીને તેમનાં શરીરોમાંથી આગના ભડકા નીકળતા હતા, તેને લીધે તેમનાં શરીર દાઝતાં હતાં અને તેઓ પીડાથી બૂમો પાડીને કાગારોળ કરી મૂકતાં હતાં. આ જોઇને ચંદ્રશંકર કંપી ગયો. તેણે વધારે ધ્યાન આપી જોયું તો તેને જણાયું કે તખ્તમાં બેઠેલી રમણી તેની પુત્રવધૂ રાધા હતી અને એ બંને કેદીઓ તે તેનો પુત્ર પરમાનંદ અને પુત્રવધૂ લીલાવતી હતાં. ધર્મરાજાએ ચિત્રગુપ્ત પાસે તે કેદીઓનાં કર્મની નોંધ જોવરાવીને હુકમ કર્યો કે, "દરવાજો બંધ કરો અને આ કેદીઓને તેમના જેવાંજ પાપી પ્રાણીઓ પાસે નરકવાસમાં મોકલી દો." એક પટાવાળાએ ચંદ્રશંકરને પણ ખૂણામાં બેઠેલો જોયો અને તે તેને પકડવા માટે દોડયો. ચંદ્રશંકર કંપી ઊઠયો અને તેનાથી એક ભયંકર સાચી ચીસ પડાઇ ગઇ. તે આંખો ચોળતો ચોળતો બેઠો થયો ને બોલી ઊઠયોઃ "હેં! સર્વ સ્વપ્ન હતું કે ખરું હતું?" ખરી રીતે તો આ સ્વપ્નજ હતું, પણ ચંદ્રશંકરના મન પર એ સ્વપ્નનો એટલો બધો પ્રભાવ પડયો કે બે દિવસ સુધી તો તેનો જીવજ ઠેકાણે આવ્યો

નહિ. દૈવેચ્છાથી કમળાને સાસરેથી જાન આવવાને આગલેજ દિવસે આકાશમાં વાદળાં ચડી આવ્યાં. આકાશમાં કાળી ઘટા છવાઈ ગઈ. ચંદ્રશંકરને લાગ્યું કે, વરસાદ આવશે તેથી જે સરસામાન વરસાદમાં ખરાબ થાય એવો હતો, તે તેણે ઓસરીમાં મુકાવ્યો. રાત્રે ખૂબ વરસાદ પડ્યો, ઘરનાં સર્વ માણસો થાકી ગયાં હતાં. ખાઇપરવારીને દાસી ઓસરીમાં સૂઈ રહી અને ચંદ્રશંકર, તેની સ્ત્રી અને કમળા મેડીએ સૂતાં. વરસાદનું જોર વધતું જતું હતું, વીજળીના ચમકારા અને વાદળાંના કડાકાભડાકા મનુષ્યને થથરાવી મૂકતા હતા. જાણે હાલજ વીજળી પડશે એમ લાગતું હતું. જેમ તેમ કરતાં સવાર થયું. વરસાદ બંધ થયો. લોકો જાગૃત થઇને ઊઠવા લાગ્યા; એટલામાંજ ચંદ્રશંકરના ઘરમાંથી બૂમ પડી. આડોશીપાડોશીઓએ જઈ પહોંચીને જોયું તો ચંદ્રશંકર અને તેની સ્ત્રી બંને વીજળી પડવાથી મુડદાં થઇને પડ્યાં છે અને બિચારી કમળા તથા દાસી બંને છાતીફાટ રડી રહ્યાં છે !

આખા ગામમાં હાહાકાર થઇ ગયો. જે કોઇ આ સમાચાર સાંભળતું તે કંપી ઊઠતું હતું. એક પતિવ્રતા સ્ત્રીના નિસાસાએ તેના આખા કુટુંબનો નાશ કર્યો હતો.

વાચક બંધુ અને બહેનો! જોયું? આ એક બાલ્યાવસ્થાની સગાઈ અને વિવાહની વાત છે. મને લાગે છે કે, આપના મન પર આ વાતથી ઘણી અસર થઇ હશે. આપનામાંથી ઘણાંખરાંને નાનાં પુત્રપુત્રીઓ અથવા બહેનો હશે! આપને મારી એજ પ્રાર્થના છે કે, આ વાત આપના સ્મરણમાંથી ખસેડતાં નહિ અને કદી પણ ભૂલેચૂકે તમારી સંતતિની સગાઇ કે વિવાહ તેમના બચપણમાં કરતાં નહિ.

મૂર્ખ અને જુલમી પતિઓ તથા સાસુસસરાઓને પણ આ વાતમાંથી ઘણું સમજવાનું અને ચેતવાનું છે. આ વાર્તા વાંચતાં હૃદય કંપી ઊઠતું હોય તો નીચલી મતલબનો સદ્બોધ સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની જુલમી રીત એકદમ તેમણે બંધ કરવી જોઇએ.

“ તુલસી હાય ગરીબકી, કભૂ ન ખાલી જાય;”
મૂએ ઢોર કે ચામસેં, લોહા ભસ્મ હો જાય. ”

४१–साची सुंदरता

એક દિવસ ત્રણ સ્ત્રીઓ પોતપોતાની સુંદરતા પર માંહોમાંહે લડતી હતી. એક સુંદર સ્ત્રી દિવસમાં વીસ વખત ઉત્તમ સાબુ વડે પોતાનું શરીર ધોતી હતી. બીજી કે જે શ્યામ રંગની હતી તે પોતાના શરીર પર ઈંટ અને પથ્થરના ટુકડા ઘસતી હતી અને ત્રીજી સ્ત્રી ગોરી હતી તોપણ વધારે સુંદર દેખાવા માટે અનેક પ્રકારની ઔષધિઓનું સેવન કરતી હતી. તે ત્રણે સ્ત્રીઓ લડતી લડતી એક વૃદ્ધ સ્ત્રી પાસે ગઈ અને તેમણે પોતપોતાના હાથ બતાવીને કહ્યું: "અમારામાંથી કોના હાથ વધારે સુંદર છે?" તે બિચારી વૃદ્ધ સ્ત્રીને ઘણી ભૂખ લાગી હતી. તે ભિક્ષા માગવા જતી હતી. તેણે કહ્યું: "મને ભૂખને લીધે કંઈ ગમ પડતી નથી. મને કાંઇ ખાવાનું આપો તો હું કહું કે, કોના હાથ સુંદર છે." તે વૃદ્ધ સ્ત્રીની વાત સાંભળી સર્વે ચૂપ રહી. કોઇએ કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ અને સર્વ તે વૃદ્ધ સ્ત્રીની સાથે સાથે આગળ ચાલી. થોડેક દૂર ગયા પછી સામેથી પાઠશાળામાંથી એક કન્યાને આવતી જોઇને તે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ કહ્યું: "બેટી! મને બહુજ ભૂખ લાગી છે." આ સાંભળી તે કન્યા તે સ્ત્રીને ત્યાં ઊભી રાખી પોતાને ઘેર ગઈ અને માતા પાસેથી શેકેલા ચણા વગેરે ખાવાનું લઈ આવીને તે વૃદ્ધ સ્ત્રીને આપ્યું. વૃદ્ધ સ્ત્રી તે ખાઇ રહ્યા પછી પાણી પીને બોલી: "જુઓ, તમારામાંથી જે વિલાયતી સાબુથી પોતાનું શરીર સુંદર બનાવવા ચાહે છે તેના હાથ સુંદર નથી; કારણ કે તે તેના ધર્મ અને ધન બન્નેનો નાશ કરી રહી છે, કેમકે વિલાયતી સાબુ અશુદ્ધ વસ્તુઓમાંથી બને છે અને મોંઘો મળે છે. જે પોતાના હાથપગ પથ્થર અને ઈંટોના ટુકડા ઘસી સુંદર બનાવવા મથે છે, તે પણ મૂર્ખ છે; કારણ કે ગધેડાને ઘસી ઘસીને ધોવાથી કાંઇ તે ગાય બની જતું નથી; અર્થાત્ ખરી સુંદરતા એમ કરવાથી આવી શકતી

નથી. જે સ્ત્રી અનેક પ્રકારની ઔષધિઓનું સેવન કરે છે તે પણ તેના ધનનો વ્યર્થ નાશ કરે છે અને તે તમારા બન્ને કરતાં વધારે મૂર્ખ છે; કારણ કે ખરેખરાં સુંદર થવું એ કાંઈ ઔષધિથી બની શકતું નથી.

"જેનાં માતા–પિતા સુંદર છે તેજ સુંદર હોય છે. તેનો દાખલો તમારા આગળ મોજૂદ છે. આ કન્યાએ મને દુઃખથી વ્યાકુળ જોઇ તેની માતા પાસે જઇ મારા માટે ખોરાકની વ્યવસ્થા કરી; માટે આ કન્યાના અને તેની માતાના હાથજ ખરેખરા સુંદર છે. જે પોતાના હાથે પરોપકાર કરે છે તેમના હાથજ સુંદર કહેવાય છે. હાથની શોભા પરોપકાર છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે.

"પ્યારી બહેનો! સુંદર બનવા માટે વ્યર્થ ધન નષ્ટ કરો નહિ. આપણા દેશના અસંખ્ય જનોને દિવસમાં એક વાર પણ પેટપૂરતું અન્ન મળતું નથી અને તમે સુંદરતા વધારવા માટે રૂપિયાનું પાણી કરો છો એ શું ઓછું દુઃખજનક છે? આપણે તો એવોજ ઉપાય કરવો જોઇએ, કે જેથી કરીને આ લોક અને પરલોકમાં આપણા હાથ સુંદર કહેવાય અને આપણા દેશ તથા આપણી જાતિનું ભલું થાય."

તે વૃદ્ધ સ્ત્રીની શિખામણ સાંભળી ઉક્ત ત્રણે સ્ત્રીઓ હવે પછી તે મુજબ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પોતપોતાને ઘેર ગઈ.

૪૨–મહાન પૂજા

(મૂળ લેખકઃ–શ્રી. પ્રભુવનનાથ સપ્રુ)

જાપાનના મહારાજ સિચુજિગાકુઈન (ઈસ્વીસન ૯૩૦)ના સમયમાં જાપાનમાં એક અદ્ભુત તારો દેખાયો. આ તારાને જોઇને એક પ્રખ્યાત જ્યોતિષશાસ્ત્રીએ કહ્યું કે, "રાજ્યના બે મહાન લશ્કરી અમલદારોમાંથી એક પર મોટી વિપત્તિ આવશે."

આ વખતે નખીરા અને સન્ચોરી નામના બે અમલદારો મુખ્ય હતા. તેઓ બન્ને સૈન્યના જમણા અને ડાબા હાથની માફક હતા. જ્યારે સન્ચોરીએ જ્યોતિષશાસ્ત્રીની આગાહી સાંભળી ત્યારે તે તેના કુટુંબકબીલા સાથે પાસેના એક બુદ્ધમંદિરમાં જઈ પૂજા–પાઠ કરવા લાગ્યો. નખીરાએ આવું કાંઇ પણ કર્યું નહિ.

જ્યારે પુરોહિત કે જે સન્ચોરીને પૂજા કરાવતો હતો, તેના જાણવામાં આ વાત આવી ત્યારે તેણે નખીરાને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને ઘણા આશ્ચર્યથી કહ્યું: "તારાના ઉદય થવાથી સન્ચોરી પર વિપત્તિ ન આવે તેટલા માટે તે દરેક મંદિરમાં જાય છે અને તમે તેવું કેમ કરતા નથી?"

નખીરાએ ઉત્તર આપ્યો: "કારણ કે એ તારાના ઉદયથી અમારા બેમાંથી એકના પર અવશ્ય વિપત્તિ આવશેજ. તેથી મેં વિચાર કર્યો કે, હું વૃદ્ધ થઇ ગયો છું અને મારામાંથી દિનપ્રતિદિન શક્તિ ઓછી થતી જાય છે; જ્યારે સન્ચોરી હજુ યુવાન છે અને તે મારાથી વધારે અક્કલમંદ છે. જો હું પ્રાર્થના કરું અને કદાચ મારી પ્રાર્થના માન્ય થાય તો આ વિપત્તિ સન્ચોરી ઉપર પડે અને તેથી રાજ્યને એક મોટું નુકસાન થાય; માટેજ હું મારા પરથી વિપત્તિ ટાળવા માગતો નથી."

પુરોહિતે આ વાત સાંભળતાંજ કહ્યું: "ધન્ય છે! આ પણ એક અતિ ઉત્તમ કાર્ય છે. શું આ વિચારને એક 'મહાન પૂજા' તરીકે ન ગણી શકાય? જો દેવતાગણ અને બુદ્ધદેવ સત્ય છે તો આ વિપત્તિ તમારા ઉપર નહિજ પડે." આટલું કહી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને તેની વાત સત્ય ઠરી.

૪૩–दोरा–धागाना ढोंग

(મૂળ લેખકઃ–શ્રી. ચતુર્ભુજ સહાય ચતુર્વેદી)

(૧)

" શું તમે ભૂત–પ્રેતની વાત માનતા નથી ? "

" ના. "

" ત્યારે ચારપાંચ માસના ગર્ભ શાથી લોપ થઇ જાય છે ? "

" સ્ત્રીઓનો ગર્ભાશય સંબંધી રોગ. પહેલાંની અને હાલની સ્ત્રીઓની રહેણી–કરણીમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે તે. "

" મહેરબાની કરી કહો કે એ ફેર શો છે ? "

" ફેર એજ કે, હાલની સ્ત્રીઓમાં બાળકને જન્મ આપવાની તેમજ ગર્ભવતી સ્ત્રીઓએ કેવી રીતે રહેવું તથા ખાવુંપીવું જોઇએ, તે વાતની બુદ્ધિજ હોતી નથી. "

એક મકાનના દીવાનખાનમાં ઉપલી વાતચીત ચાલતી હતી. પ્રશ્ન કરનાર સ્ત્રીની ઉંમર આશરે પાંત્રીસ વર્ષની હતી. ઉત્તર આપનાર એક કૉલેજનો વિદ્યાર્થી આશરે ચોવીસ વર્ષનો હતો. તેનું નામ વીરેન્દ્રનાથ હતું, પરંતુ ઘરનાં માણસો તેને વીરેન્દ્ર કહીનેજ બોલાવતાં હતાં. પ્રશ્ન કરનાર સ્ત્રીનો વીરેન્દ્ર જમાઈ હતો. આજે ઘણા દિવસે તે તેને સાસરે આવ્યો છે. તેની ચારે બાજુ ઘરની યુવાન સ્ત્રીઓ બેસીને તેની ઠઠ્ઠા–મશ્કરી કરે છે. પ્રશ્ન કરનાર સ્ત્રીની પુત્રી શાંતિને વીરેન્દ્ર સાથે પરણાવેલી હતી.

(૨)

સાંજ પડતાં જમાઇને માટે ખાવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. સ્ત્રીઓના ટોળામાંથી ઊઠીને વીરેન્દ્ર નગરની શોભા જોવા નીકળી પડ્યો એટલામાં તે ઘરમાં એક સ્ત્રીના મસ્તકમાં અને ઉદરમાં પીડા થવા લાગી. આખા ઘરમાં ગભરાટ વ્યાપી ગયો. ઉપાયને માટે સર્વ પોતપોતાની સલાહ દર્શાવવા લાગ્યાં; કોઇએ કહ્યું: "સૈયદની કબર પર ચાદર ચડાવવી જોઇએ." કોઇએ કહ્યું કે, "બદરીનાથ બાવો હોશિયાર છે." એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ કહ્યું કે, " અહીંથી ચાર ગાઉ પર એક બાવાજી રહે છે, તેણે સંકડો સ્ત્રીઓને સારું કર્યું છે, એટ-

લુંજ નહિ પણ જેને સંતાનની આશા નહોતી તેવી સ્ત્રીઓના ખોળામાં બાવાજીના દોરાધાગાથી ચાર ચાર બાળકો રમે છે." વિલંબ કરવાનો સમય નહોતો, તેથી ઉપાયોની શરૂઆત થઈ. દાદીમા સ્નાન કરી ચાદર લઇને સૈયદની કબર તરફ ચાલ્યાં. જતાં જતાં રસ્તામાં તેમને ભગલો હજામ મળ્યો. તેને તેમણે બદરીનાથને બોલાવવા મોકલ્યો. દાદીમાએ સૈયદની કબર ઉપર ચાદર અને સવા રૂપિયાની ભેટ મૂકી અને હાથ જોડીને તે ઘર તરફ વળ્યાં. ઘર આગળ બદરીનાથ દાદીની રાહ જોતો ઊભો હતો. દાદીમા આવતાંજ તે પણ ઘરમાં પેઠો. ઘરમાં જઇ તેણે પોતાની જાળ પાથરવા માંડી. થોડા સમય સુધી ચુપચાપ બેઠા પછી તેણે માથું ધુણાવવાની અને કૂદવાની શરૂઆત કરી દીધી. લગભગ અર્ધો કલાક સુધી આમ કર્યાં પછી તેણે કહ્યું: "તમારા ઘરમાં બ્રહ્મરાક્ષસનો કોપ છે. જો તમે અગિયાર રૂપિયા, એક લોટો ભરીને દૂધ અને એક પાનનું બીડું આપો તો હું તેને તે ચીજો પહોંચાડું. આમ નહિ કરો તો તે શાંત થશે નહિ અને તેનો કોપ વધશે" દાદીમાથી આ સાંભળીને કેમ બેસી રહેવાય? તરતજ તેમણે બદરીનાથને તેની કહેલી સામગ્રી અને અગિયાર રૂપિયા આપ્યા. બદરીનાથ પ્રસન્ન થતો થતો અને જય જય શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતો કરતો પોતાના ઘર તરફ ચાલતો થયો. એટલા સમય દરમિયાન રોગી સ્ત્રીને કંઇક ચૂર્ણ ઇત્યાદિ પણ આપવામાં આવ્યું અને પીડા પણ ઓછી થવા લાગી.

(૩)

લગભગ બે કલાક સુધી જોવા જેવાં સ્થળો જોઈ દીવા વખતે જમાઇરાજ પાછા આવ્યા તો ઘરની સર્વ સ્ત્રીઓને ચિંતા ભરેલે ચહેરે બેઠેલી જોઈ. આવી દશા જોઇને વીરેન્દ્ર શંકાશીલ થઈ દીવાનખાનામાં જઇ લૂગડાં ઇત્યાદિ ઉતારીને ત્યાં આગળ પડેલા એક ખાટલા પર બેઠો. ભગલો હજામ તેમને પંખો નાખવા લાગ્યો. દાદીએ તેમની પૌત્રી ગોમતીને ધીમેથી કહ્યું: "બહેન! તારા બનેવી ફરીને આવ્યા છે. તેમને માટે થાળી પીરસ, વાળુ કરવાનો સમય થઈ ગયો છે." ગોમતીએ થાળી પીરસીને વીરેન્દ્રને જમવા બોલાવ્યો. વીરેન્દ્ર પાટલા પર જમવા બેઠો, એટલામાં સામેની ઓરડીઓમાંથી એક હૃદયભેદક અને દયા ઉપજાવે એવી ચીસ સંભળાઇ. એ ચીસના શબ્દો "ઓ મા...........મરી..........."હતા. વીરેન્દ્રથી હવે રહેવાયું નહિ. તેણે ખાવાનું બંધ કર્યું અને પૂછ્યું.

વીરેન્દ્ર—ગોમતી, આ કોણે ચીસ પાડી?

ગોમતી—આજે કાકીના પેટમાં પીડા થાય છે. તમે ઘરમાંથી બહાર ગયા કે તરતજ તેમના પેટમાં પીડા થવા લાગી.

વીરેન્દ્ર—કંઈ દવાની ગોઠવણ કરી કે નહિ?

ગોમતી—દાદી કાંઇ કરે છે તો ખરાં.

વીરન્દ્ર—દાદી ક્યાં છે? તેમને મારી પાસે બોલાવશો?

ગોમતી—હા, બોલાવી લાવું.

વીરેન્દ્ર થોડુંઘણું ખાઇને હાથ ધોઇને ખાટલા પર જઈ બેઠો. ત્યાં આગળ ગોમતીની માતા (તેની સાસુ) બેઠી હતી. તેણે એક પાનનું બીડું બનાવીને વીરેન્દ્રને આપ્યું. એટલામાં ગોમતી દાદીમાને બોલાવીને આવી. દાદીને જોઇને વીરન્દ્રે કહ્યું.

વીરેન્દ્ર—શું તમારી વહુના પેટમાં દરદ થાય છે?

દાદી—હા વીરેન્દ્રનાથ! જ્યારે તમે ફરવા ગયા ત્યારથીજ તેના પેટમાં દરદ થવા લાગ્યું છે. બિચારી બહુ પીડાય છે.

વીરેન્દ્ર—તેનું કારણ કંઈ માલૂમ પડયું?

દાદી—કારણ શું? તેને ત્રણ મહિના થયા છે. તેણે અમારું કહેવું માન્યું નહિ ને માધવને ઘેર ગઇ, ત્યાંથી આવતાંજ તેની આ દશા થઇ ગઇ.

વીરેન્દ્ર—શું માધવને ઘેર જવાથીજ આ દુઃખ ઊભું થયું?

દાદી—હા, ત્યાં ભૂતપ્રેતનો વાસ છે; નહિ તો મારે તેને ત્યાં જવાને માટે શા માટે રોકવી પડે?

વીરેન્દ્ર—પણ કાંઇ ઉપાય કર્યો કે નહિ?

દાદી—જેણે જે ઉપાય બતાવ્યા તે સર્વે કર્યા; પરંતુ દુઃખમાં ઘટાડો થતો નથી. થોડો સમય દુઃખ ઓછું થયું, પણ હવે પાછું વધ્યું છે.

વીરેન્દ્ર—શું ઉપાયો કર્યા?

દાદી—સૈયદની કબર પર ચાદર ચઢાવી; બદરીનાથને દેખાડયું તે પણ અગિયાર રૂપિયા લઇ જતો રહ્યો. હવે અહીંથી ચાર ગાઉ પર એક ગામ છે ત્યાં એક બાવો રહે છે. સાંભળવા પ્રમાણે તે ઘણો હોશિયાર છે; તેને બોલાવવા માટે ભગલા હજામના છોકરાને મોકલ્યો છે. તેને કહ્યું તો છે કે જેમ બને તેમ બાવાને સાથે લઇનેજ આવજે.

વીરેન્દ્ર—પણ કોઇ ડૉકટર અથવા વૈદ્યને બતાવ્યું?

દાદી—બસ! એમનું નામ અમારા ઘરમાં લેતા નહિ. જીવવાની આશા હશે તોપણ તેઓ મારી નાખશે.

વડસાસુની વાતો સાંભળી વીરેન્દ્રને અત્યંત દુઃખ થયું. તેણે મનમાં ને મનમાંજ કહ્યું: "હા! ભારતમહિલાઓમાં મૂર્ખતાની કાંઇ સીમા છે! હા વિધાતા! શું તેં ભારત-નારીઓના અધઃપતનનું બીડું ઝડપ્યું છે? હા પ્રભુ! શું અજ્ઞાનતાને માટે બીજું સ્થાન નહોતું કે તેને આ બિચારી કોમળ સ્ત્રીજાતિના મસ્તકમાંજ સ્થાન આપ્યું?" આવી રીતે વીરેન્દ્ર દુઃખી હૃદયે વિચાર કરતો કરતો બહાર ગયો અને ત્યાં એક ખાટલા પર સૂતો.

(૪)

જો કે વીરેન્દ્ર ખાટલા પર સૂતો હતો, મંદ મંદ શીતળ પવન આવતો હતો, પરંતુ તેને ચેન પડયું નહિ; કેમકે ઘરમાંથી ચીસોના જે દયામણા "ઓ મા!" "ઓ મા!" શબ્દો આવતા, તે સીધા તેના કાનમાં પહોંચતા હતા અને તેથી તેના હૃદયના ટુકડા થતા હતા. તે આમતેમ પાસાં બદલતો હતો, એટલામાં બરાબર રાત્રિના નવ વાગે ભગલા હજામનો છોકરો એક બાવાને લઇને આવ્યો. બાવાના શરીરનો રંગ એટલો બધો કાળો હતો કે જેને જંગલી કાગડાના રંગ સાથે અથવા તો બૂટના કાળા પોલીસ સાથે સરખાવી શકાય. તે શરીરે બહુજ સ્થૂલ હતો. હાથમાં લોઢાનો ચીપિયો અને માત્ર ફાટલી લંગોટી પહેરીને યમના દૂતની પેઠે સીતારામ બોલીને તે બારણા આગળ આવી પહોંચ્યો. દાદીમા બાવાના આવવાના સમાચાર સાંભળીને તરતજ બહાર આવ્યાં અને તેને ઘરમાં લઈ ગયાં. અંદર જઇને બાવો એક આસન પર બેઠો અને તેણે પોતાની જાળ પાથરવાનો આરંભ કર્યો; તે મનમાં અને મનમાં કાંઇ જાપ જપવા લાગ્યો, લગભગ અર્ધા કલાક સુધી તે ચુપચાપ બેસી રહ્યો. જાપ સમાપ્ત થયા બાદ એક તાવીજ બનાવીને દાદીમાને આપ્યું અને કહ્યું: "આ તાવીજ તમારી વહુના ગળામાં બાંધો. રામ રક્ષા કરશે." એટલું કહી તે ભેટ લઇને ચીપિયાનો અવાજ કરતો કરતો ચાલતો થયો. તરતજ દાદીએ બાવાના તાવીજને વહુને ગળે બાંધ્યું. આટલા બધા ઉપાયો થયા છતાં રોગીના કષ્ટમાં તો સહેજ પણ તફાવત પડ્યો નહિ. બાવાના ગયા બાદ વીરેન્દ્રને જેમ તેમ કરીને ઊંઘ આવી.

વીરેન્દ્રના સૂતા બાદ એક કલાક વીત્યો નહોતો, એટલામાં એકાએક ઘણા ઉચ્ચ સ્વરે આક્રંદ સંભળાયું. વીરેન્દ્ર ચમક્યો અને તરતજ ઊઠીને ઘરમાં ગયો. અંદર જઇને જોયું તો તેને

રોગીની દશા અત્યંત શોચનીય લાગી. રોગી (સ્ત્રી)ને તેના શરીરનું ભાન નહોતું. તેની સામે માંસ અને રુધિરના ઢગલા પડ્યા હતા. દાદીમા ઉચ્ચ સ્વરે રુદન કરતાં હતાં: "વહુ! હવે હું તારા વિના આ જિંદગી કેવી રીતે પૂરી કરીશ? તું મારી વૃદ્ધાવસ્થાનો આશરો હતી હવે મને લોટી ભરીને કોણ પાણી પાશે?" બીજી બાજુએ ગોમતીની મા ઉચ્ચસ્વરે રુદન કરતી હતી અને કહેતી હતી: "તમારી માને કાંઇ કહેવું છે? દિયેરને તાર કરું?" માતાનું નામ સાંભળતાંજ રોગીની આંખમાંથી અશ્રુની ધારાઓ વહેવા લાગી; કારણ કે આ સંસારમાં માતૃપ્રેમથી અધિક કોઈ પ્રેમ નથી, એ નિર્વિવાદ છે. દિયેરનું નામ અર્થાત્ તેના પતિનું નામ સાંભળી તેનામાં ચૈતન્ય આવ્યું અને તેણે સાલ્લાનો છેડો પોતાના મોઢા પર નાખ્યો, જે થોડાજ સમયમાં આંસુથી ભીંજાઈ ગયો. હવે વીરેન્દ્રથી રહેવાયું નહિ. તેણે અંદર જઈ સર્વ સ્ત્રીઓને કહ્યું: "અહીંથી ખસો." બાદ તે બહાર આવ્યો, એક પાડોશીની બાઇસિકલ લઈને તે દવાખાને ગયો અને જલદીથી એક લેડી ડૉક્ટર અને એક હિંદુ ડૉક્ટરને લઈ તે પાછો આવ્યો; જો કે દાદીમા વીરેન્દ્રના આ કાર્યથી અસંતુષ્ટ થયાં હતાં, તોપણ વીરેન્દ્રે તેની કાંઇ પણ દરકાર રાખી નહિ. ડૉક્ટરે રોગીને તપાસીને કહ્યું: "રોગ વધી ગયો છે, તમારે અત્યાર આગમચ કોઇ પણ ડૉક્ટરની સલાહ લેવી યોગ્ય હતી. તમે નાહક વિલંબ કર્યો છે, પણ ઇશ્વર માલિક છે." આટલું કહીને ડૉક્ટરે એક શીશીમાંથી દવા કાઢી રોગીને માથે ચોપડી, આથી દરદીને ચૈતન્ય આવ્યું. ચૈતન્ય આવતાંજ તેને બીજા પલંગ પર સુવાડી બીજા ઓરડામાં લઇ જવામાં આવી. લેડી ડૉક્ટર આખી રાત રોગી પાસે રહીને તેને યોગ્ય સમયે દવા આપતી હતી. પ્રાતઃકાળ થતાં લેડી ડૉક્ટર ચાલી ગઈ અને પછી દરરોજ તે દિવસમાં એક વાર આવતી હતી. આવી રીતે લગભગ પંદર દિવસ વીત્યા બાદ રોગીને આરામ થયો.

ભારત-ભગિનીઓ! તમારો આવા દુષ્ટોના ફંદામાં ફસાઇને ક્યાંસુધી હાનિઓ વેઠવાનો વિચાર છે? જ્યાં ત્યાં આવાં ઉદાહરણો જોવામાં આવે છે, પરંતુ અજ્ઞાનતા તમારો કેડો મૂકતી નથી. યાદ રાખો કે, રોગની ચિકિત્સા તેનાં કારણ તપાસીને તેને દૂર કરવાથીજ થઇ શકે છે. ભૂત-પ્રેત બતાવનાર ઠગોના ફંદામાં ફસાવું એ તો પોતાના હાથેજ પોતાના પગ પર કુહાડો મારવા જેવું છે.

૪૪–મૂર્ખ સ્ત્રી

(લેખકઃ–શ્રી. જહૂરબક્ષ માસ્તર)

રમાનો સ્વભાવ કજિયાખોર છે. રોજરોજ તે તેના પતિ સાથે ઝઘડો કરે છે. રમાનો પતિ દર મહિને પચાસ રૂપિયા કમાય છે. રમા દરરોજ પતિના ખિસ્સામાંથી કંઈ ને કંઈ ચોરે છે અને પતિને હાડમારીમાં રાખે છે. તેના પતિને જ્યારે જરૂર પડે છે, ત્યારે તે તેને એક કોડી પણ આપતી નથી અને તેની સાથે ઝઘડો કરે છે; તે બિચારો જેમ તેમ કરી તેનું કામકાજ ચલાવી લે છે.

એક દિવસે એક સ્ત્રી રમાની પાસે આવી અને તેને કહ્યુંઃ " રમા બહેન! મારા દુઃખની કથની શું કહું ? મારા ઘરનાં સર્વ માણસો મારી સાથે લડે છે, મારે ઘણું દુઃખ છે. મારા પર દયા કરી મને પાંચ રૂપિયા આપો. અલ્પ સમયમાંજ હું તમારા રૂપિયા વ્યાજ સહિત પાછા આપીશ. રૂપિયે બે પૈસા વ્યાજ આપીશ." રમાને તેની વાત પર વિશ્વાસ આવ્યો. તરતજ તેણે તે સ્ત્રીને પાંચ રૂપિયા આપ્યા. તે સ્ત્રી રૂપિયા લઈ ઘેર ગઈ.

એક મહિના પછી તે સ્ત્રી રમાને પાંચ રૂપિયા મુદ્દલ અને વ્યાજના અઢી આના આપી ગઈ.

થોડા દિવસ પછી તે સ્ત્રી ફરીથી આવી અને રમાને કહેવા લાગીઃ " બહેન ! તમે જાણો છો કે મને કોઈની કોડી ઓળવવી ગમતી નથી. જ્યાંસુધી હું ઋણમાંથી મુક્ત થતી નથી, ત્યાંસુધી મને ઊંઘ આવતી નથી." રમા બોલીઃ " હા, તમારો સ્વભાવ બહુ સારો છે. જ્યારે કામ પડે ત્યારે બેલાશક દસવીસ રૂપિયા લઈ જજો." તે સ્ત્રીએ કહ્યુંઃ "દસવીસજ નહિ પણ આજે તો મને પચાસ રૂપિયાની આવશ્યકતા છે. જો તમે મને એટલી રકમ ધીરશો તો હું તમને દર રૂપિયે એક આનો વ્યાજ આપીશ." તરતજ રમાએ તે સ્ત્રીને પચાસ રૂપિયા ગણી આપ્યા. તે રૂપિયા લઈ તે ઘેર ગઈ. થોડા સમય પછી તે સ્ત્રી પાછી રમા પાસે આવી અને કહેવા

લાગી: "બહેન! તમે બહુ ઉતાવળાં છો. આજે તમે મને પચાસને બદલે એકાવન રૂપિયા આપ્યા હતા. લો તમારો રૂપિયો. કોઈ નાદાન માણસ હોત તો તમારો રૂપિયો ઓળવત." રમાએ તેના હાથમાંથી રૂપિયો લીધો અને મનસ્વીપણે કહ્યું: "આ સ્ત્રી ઘણી પ્રમાણિક છે! તેને કોઈની હરામની વસ્તુ ખપતી નથી."

થોડા દિવસ બાદ તે સ્ત્રી રમાની પાસે આવી અને તેણે રમાને પચાસ રૂપિયા મુદ્દલ અને પચાસ આના વ્યાજના આપ્યા અને કહ્યું: "બહેન! તમારા રૂપિયા ગણી લો, જ્યારે મને જરૂર પડશે ત્યારે હું ફરીથી લઈશ." રમાએ કહ્યું: "આટલી બધી ઉતાવળ શું કરવા કરો છો? જરૂર હોય તો પાછા લઈ જાઓ. તમારી પાસે હશે તે મારી પાસેજ છે." સ્ત્રીએ કહ્યું: "વારુ, તમે કહો છો ત્યારે હું થોડા દિવસ માટે આ રૂપિયા પાછા લઈ જાઉં છું, પણ આજે તમારું એક કામ પડ્યું છે." રમાએ કહ્યું: "કહો, શું કામ છે? બોલો." સ્ત્રીએ કહ્યું: "મારે બીજા પચાસ રૂપિયાની આવશ્યકતા છે અને મારા એક સગાને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ છે તેથી મારે ત્યાં જવાની પણ જરૂર છે, માટે જો ચાર દિવસને માટે તમારાં ઘરેણાં આપો તો હું લગ્નમાંથી પાછી આવીને તરતજ તમારાં ઘરેણાં પાછાં આપી જઈશ." રમાએ ખુશી થઈ પચાસ રૂપિયા અને પોતાનાં સર્વ અભૂષણો તે સ્ત્રીને આપ્યાં.

લગભગ બે મહિના વહી જવા છતાં તે સ્ત્રી આભૂષણો કે રૂપિયા આપવા આવી નહિ; ત્યારે રમાને ઘણી ચિંતા થઈ. એક દિવસે રમા પૂછતી પૂછતી તે સ્ત્રીને ઘેર જઈ પહોંચી અને તેણે તે સ્ત્રી પાસે રૂપિયાની અને આભૂષણોની માગણી કરી. તે સ્ત્રી વિકરાળ સ્વરૂપ કરી રમા તરફ દોડી અને કહ્યું: "લુચ્ચી! બદમાશ! તેં કોને ઘરેણાં આપ્યાં છે? કોને ગળે પડવા આવી છે?" આમ કહી ધક્કો મારીને તેણે રમાને ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકી અને કહ્યું: "જો ફરીથી અહીં આવી તો ટાંટિયાજ ભાગી નાખીશ." રમા તો આ બધું સાંભળીને અને જોઈને એવી ડરી ગઈ કે કાંઈ પણ બોલી શકી નહિ અને કરેલા કાર્ય માટે પસ્તાવો કરતી કરતી ઘેર આવી. ધીમે ધીમે તેના પતિને આ સર્વ વાતની ખબર મળી. તે બિચારો સીધો અને સરળ આદમી હતો, એટલે તેણે રમાને કાંઈ કહ્યું નહિ; નહિ તો રમાની શી વલે થાત તે કહેવું અશક્ય છે. તેણે રમાને નીચે પ્રમાણેની શિખામણ આપીનેજ

સંતોષ માન્યો.

"કોઈ અજ્ઞાત મનુષ્યને તમારે ઘેર આવવા દેશો નહિ અને કદાચ આવવા દો તો એકદમ તેના પર વિશ્વાસ કરશો નહિ.

"વ્યાજનો લોભ કરી ચોરી-છૂપીથી કોઇને કોઇ વસ્તુ આપશો નહિ."

રમાના પતિની ઉપલી એ શિખામણો સાથે અમે પણ મળતા થઇ વિશેષમાં જણાવીશું કે, ઘરમાંથી ચોરી કરીને અથવા બીજી કોઇ પણ રીતે ધણીના છાના પૈસા ભેગા કરવા એ મહાપાપ છે. ઉપલી વાર્તામાં કહ્યું તેમ તેનું પરિણામ ઘણે ભાગે તો "ચોરીનું ધન એળે જાય, પાપી હાથ ઘસતો થાય" એવુંજ આવે છે; છતાં કદાચ છેવટ સુધી એ પૈસા બચી રહ્યા અને મરતી વખતે પુત્ર-પુત્રીઓને સોંપવા પડયા; તોપણ ચોરી કરવાનું પાપ તો ચોટેલુંજ રહે છે. વળી એથી તેમ કરનારની પુત્રીઓ તથા વહુઓ પણ દેખા-દેખીથી પોતપોતાના ઘરમાંથી એવી ચોરી કરતાં શીખે છે.

૪૫–પત્નીની વીરતા

(મૂળ લેખકઃ–શ્રી. નવલબિહારી મિશ્ર)

ઘોર અંધારી રાત્રિ છે. આકાશ સ્થિર છે. સાગર પણ સ્થિર છે. આવી ગાઢ શાંતિનો ભંગ કરતી ' ટાઇટેનિક' નામની તદ્દન નવી આગબોટ પ્રથમવારનોજ પ્રવાસ કરતી રાત્રિના અગિયાર વાગે ઇંગ્લેંડથી અમેરિકા તરફ પ્રયાણ કરી રહી છે. આકાશ વાદળાંથી છવાઇ ગયું છે. કોઇ કોઈ વખત આકાશમાં નક્ષત્ર ચમકે છે, સમુદ્ર શાંત છે, નાની નાની લહેરો એક અથવા બીજી બાજુથી આવી એકમેકની સાથે અથડાઇ પડે છે, જળ ઊંચે ઊછળીને પાછું નીચે પડી ઍટલેન્ટિક મહાસાગરના જળમાં મળી જાય છે. જાણે કે આ લહેરો યાત્રીઓને " તમારી અમેરિકા પહોંચવાની આશા અમારા જેવી વૃથા છે " એવું સૂચન કરતી હોય એમ લાગે છે.

* * * *

જુઓ, સેંકડો સ્ત્રી–પુરુષો નિદ્રાદેવીના સુખશાંતિમય ખોળામાં વિશ્રામ કરી રહ્યાં છે, માત્ર એકાદ બે ઓરડામાં કેટલાંક નરનારી પાનાં ઇત્યાદિની રમતો રમી નિદ્રાદેવીનું અપમાન કરી રહ્યાં છે.

જુઓ, આ ઓરડામાં આ બે આત્મા સુખથી સૂતા છે. હા ! થોડા સમય પછી શું થશે એ તો એ જગદાધાર પરમાત્મા સિવાય બીજું કોણ જાણી શકે ?

સૂતેલા બે આત્માઓમાં એક યુવક અને એક યુવતી છે. બન્નેની અવસ્થા વીસપચીસ વર્ષથી અધિક નહિ હોય. યુવકનું નામ મિસ્ટર ડાયમંડ છે, તે ઇંગ્લેંડના એક જમીનદારનો પુત્ર છે. કોઇ વિશેષ કાર્યવશાત્ તે ન્યુયોર્ક ગયો હતો, ત્યાંજ તે યુવક તથા યુવતી લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં હતાં એ પછી તેઓ ઇંગ્લેંડ આવ્યાં હતાં. ત્યાં કેટલોક સમય રહીને તેઓ ' ટાઈટેનિક ' પર સવાર થઈ અમેરિકા તરફ જવા નીકળ્યાં છે, અહા ! કેવી પ્રગાઢ નિદ્રા ! કેવાં સુંદર સરળ મુખમંડળ ! કેવાં સુકુમાર અંગો !

* * * *

આવી રીતે થોડો સમય ગાઢ નિદ્રામાં રહ્યા પછી યુવતી

એકાએક ઝબકીને ઊઠી, આંખો ઉઘાડી બારણા તરફ જોયું અને પછી આંખો બંધ કરી દીધી, પણ ઊંઘ આવી નહિ. તેણે એક વાર ફરીથી આંખો ઉઘાડી તેના પ્રિય પતિ તરફ જોયું અને ઊઠવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. જે મુસાફરો પહેલીજ વાર દરિયાની મુસાફરી કરે છે, તેમને ઊંઘમાંથી ઊઠતી વખતે ઘણીજ અશક્તિ લાગે છે. તે યુવતી પણ ઊઠવા લાગી ત્યારે તેના પગ ડગમગવા લાગ્યા; તરતજ તેણે દીવાલ પકડી લીધી તોપણ તે પડી ગઈ. હાથે બાંધેલું સોનાનું બ્રેસલેટ-વૉચ પાસે પડેલા ટેબલની સાથે અથડાવાથી અવાજ થયો, એટલે મિસ્ટર ડાયમંડની પણ આંખ ઊઘડી ગઈ. તેણે ઊઠી, યુવતીને ઉઠાડી અને તેના પડવાનું કારણ પૂછયું; પણ યુવતીએ કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ.

આવા શાંત ભાવમાં કેટલીક સેકંડો વીતી ગઈ. અંતમાં યુવતી બોલીઃ "મેં આજે એક મોટું ભયાનક સ્વપ્ન જોયું છે. આપણે એક ભાંગેલી નૌકા પર ચઢી કોઈ દૂર દેશની જાત્રા કરી રહ્યાં છીએ. ચારે બાજુ ભયાનક ચૂપકીદી વ્યાપી રહી છે. કોઈ પણ સ્થળેથી કશોજ અવાજ સંભળાતો નથી. સખ્ત પવન આવવા લાગ્યો. પ્રથમ તો માત્ર સાગરનું જળ કંપાયમાન થયું અને તે પછી.... મોટી મોટી...........લહેરો ઊઠવા લાગી. અંતે એક બહુજ મોટી લહેરમાં પડી આપણે બન્ને..........." આટલું બોલી તે યુવતી થોડી વાર થોભી, તેનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો; તેણે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોએ પતિ તરફ જોયું અને કહ્યું: "..................આપણે તો અપાર જળમાં ડૂબી ગયાં છીએ......................" યુવક કંઇક દુઃખ અને હાસ્યભર્યા સ્વરમાં 'હં' કહી ચૂપ રહ્યો.

અલ્પ સમય બાદ તે યુવતી સોફા પર સૂતી અને તેને નિદ્રા આવી ગઇ. આ જોઇને એ યુવક પણ અશાંતચિત્તે સૂઈ રહ્યો.

"ટક્કર"! કેટલાએ સ્ટીમરના કામદારોના મુખમાંથી નીકળતા આ શબ્દે શાંતિના રાજ્યમાં કોલાહલ મચાવી દીધો. એક ક્ષણમાંજ લોકો આમતેમ દોડવા લાગ્યા. યુવક પણ અશાંતચિત્તે તુરતજ બહાર આવ્યો. બહાર આવી તેણે જે કાંઈ જોયું તેનો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવ્યો નહોતો. તેણે જોયું કે સ્ટીમરનો પંખો તૂટી ગયો છે, સ્ટીમરની પાસેજ ઉજ્જવળ બરફના પહાડ જેવી કોઇ વસ્તુ લહેરોદ્વારા પાણીમાંના પોતાના પ્રતિબિંબને કંપાયમાન કરી રહી છે અને આગબોટમાં એક સ્થળેથી બે ફૂટ જેટલી મોટી જળધારા શત્રુની માફક પ્રવેશ કરી રહી છે! અર્ધરા-

ત્રિના સમયે સ્ટીમર ઉપર ઘોર કકળાટ થઇ રહ્યો. મિસ્ટર ડાયમંડે આકાશ તરફ જોયું તો ત્યાં પણ ઘોર અંધકાર વ્યાપી રહેલો! શીતળ વાયુ સન્ સન્ કરતો ફૂંકાતો હતો. "આજે શું થશે?" એ વિચારથી આ યુવકનું હૃદય કંપી ઊઠયું.

*　　*　　*　　*

બચાવનાં હોડકાંઓ સાગરમાં ઉતારવામાં આવ્યાં, વાયરલેસ ટેલિગ્રાફીદ્વારા ખબરો મોકલી અને કેટલાક બિનઅનુભવી મનુષ્યો પંપદ્વારા જળ કાઢવાનો અસંભવિત યત્ન કરવા લાગ્યાં.

*　　*　　*　　*

પતિપત્ની બંને ઊતરવાના સ્થાન આગળ આવી પહોંચ્યાં. મિસ્ટર ડાયમંડે કહ્યું: "દેવી! જાઓ, પ્રાણ બચાવો............... મારા સંબંધીઓને મારા પ્રણામ કહેજો......................અને મારી એક પ્રાર્થના હતી..........."આટલું કહેતાં તેનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો. આંખોમાંથી પ્રબલ અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી. તેની વીર પત્નીએ કહ્યું: "તમે શું કહો છો? શું તમે એમ માનો છો કે, હું તમને છોડીને એકલીજ જઇશ? આવો, આપણે બન્ને મૃત્યુ દેવીના ખોળામાં સુખથી મહાનિદ્રાનો અનુભવ લઇએ, કે જેમાંથી પાછું ઊઠવું પડે એમ નથી.................."મિસ્ટર ડાયમંડે કહ્યું: "શોક માત્ર એટલોજ છે કે, આપણા બન્નેના ભાગ્યમાં સુખ ભોગવવાનું લખ્યું નથી.......ખેર...........ઇશ્વરેચ્છા........" એટલામાંજ સ્ટીમરમાં છેવટનું બૅંડ વાગ્યું. સર્વ મનુષ્યો એકસ્વરથી ઇશ્વરનું સ્મરણ અને મૃત્યુનું આવાહન કરવા લાગ્યાં! જાતજોતામાં 'ટાઇટેનિક'નો અડધો ભાગ જળમગ્ન થઇ ગયો અને બાકીનો ભાગ પણ જલદીથી સાગરના ગર્ભમાં સમાવા લાગ્યો. તૂતક પર પણ જળ ફરી વળ્યું અને એક મોટા અવાજ સાથે 'ટાઇટેનિક' સ્ટીમર તેનાં મનુષ્યો તેમજ મનુષ્યોની રહીસહી આશાઓને સાથે લઇ વિલીન થઇ ગઇ! વાચક! ઉક્ત પતિપત્નીરૂપ બે દિવ્ય પ્રાણી પણ એની સાથેજ આ જગતમાંથી સદાને માટે જતાં રહ્યાં; પરંતુ પોતાની દિવ્ય કહાણીરૂપી અમૂલ્ય વારસો બચેલાં મનુષ્યોદ્વારા આ જગતને આપતાં ગયાં, કે જેથી કરીને જગતની કોટ્યવધિ સન્નારીઓ આગળ સહધર્મિણીના મહાવ્રતને દર્શાવનારા એક આદર્શ દૃષ્ટાંતનો વધારો થયો. ધન્ય છે એ પતિપત્નીને!

४६–हसवानुं खसवुं!

(મૂળ લેખકઃ–શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ ગુપ્ત)

વાચકો ! આજે અમે આપને ગામડાંની હોળીનું એક એવું હૃદયવેધક દૃશ્ય બતાવવા માગીએ છીએ, કે જે વાંચી રૂંવાડાં ઊભાં થઇ જાય છે અને મશ્કરીનું અનિષ્ટ પરિણામ દેખાઇ આવે છે. અમને તો આશ્ચર્યજ થાય છે કે, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે મશ્કરી કેવી ? કુળવાન મનુષ્યો તો કોઈ પણ પરપુરુષની કે પરસ્ત્રીની મશ્કરી કરવામાં અત્યંત હલકાઈ સમજે છે.

કુંદન નામનો એક આહીર પાસેના એક ગામડામાં–જ્યાં તેની સાસરી હતી ત્યાં–હોળીને ટાંકણે ગયો. સાસરીમાં માત્ર તેનો સાળો અને સાળાવેલી બેજ જણ હતાં. તેઓએ કુંદનનું સ્વાગત કર્યું.

હોળીને દિવસે કુંદન અને તેની સાળાવેલી બન્ને સારી પેઠે હોળી રમવા લાગ્યાં. રંગ, ગુલાલ, ધૂળ અને કાદવદ્વારા કુંદને તેની સાળાવેલીને રંગી; પણ તે શરીરે બળવાન નહિ હોવાને લીધે નણદોઈને કાંઇ કરી શકી નહિ અને તેનો લહાવો લઇ શકી નહિ; તેથી તે બીજી રીતે નણદોઈને બનાવવાના ઉપાય ઘડવા લાગી.

બપોરનો સમય થયો, સર્વ જમી પરવાર્યાં. કુંદન એક મોટા વૃક્ષની નીચે ખાટલો નાખી સૂઇ ગયો. તેની સાળાવેલી આવો લાગ જોઇ ઘરમાંથી મોટાં મોટાં બે દોરડાં લઈ આવી. કુંદન જાણે નહિ તેવી રીતે તેના દરેક પગે એકએક દોરડું બાંધ્યું. પછી તેમાંના એક દોરડાનો છેડો ઝાડ સાથે બાંધ્યો અને બીજાનો છેડો ત્યાં એક ભેંસ બેઠી હતી તેના પગ સાથે બાંધ્યો. પછી તે જોરથી તાળીઓ પાડી હસવા લાગી અને ભેંસને એક ડફણાથી મારવા લાગી.

વાચકો ! હવે હૃદય કઠણ કરી સાંભળશો ? ભેંસને ડફણાનો માર પડવા લાગતાંજ તે ઊઠીને નાસવા લાગી, તે વખતે હા ! બિચારા નિરપરાધી કુંદનની ચીસોથી આખું ગામ ચોંકી ઊઠયું અને ઘણા

લોકો ગભરાયલે ચહેરે ત્યાં આવી પહોંચ્યા, પણ હવે તેઓનો શો ઉપાય? કુંદનના તો વચમાંથી બે ટુકડા થયા હતા!

ખબર મળતાંજ પોલીસના માણસો આવી પહોંચ્યા અને તપાસ કરી સાળાવેલીને જિલ્લાકોર્ટમાં મોકલી દીધી. ન્યાયાધીશે આવી મશ્કરી પર પોતાનો શોક પ્રગટ કર્યો અને આવી મશ્કરી-ની ભૂખી સાળાવેલીને દેશનિકાલની સજા કરી.

વાચકબંધુઓ અને બહેનો! હસવાનું ખસવું થઈ જવાનું આ અતિ ભયપ્રદ દૃષ્ટાંત છે, પરંતુ ઠઠ્ઠામશ્કરીમાંથી તેમજ ધિંગામસ્તીમાંથી આવાં નહિ તો આથી ઓછાં શોકપ્રદ પરિણામો અનેક જગ્યાએ થવાના બનાવો દરેક ગામમાં પ્રસિદ્ધ હોય છે; માટે એવી રીતની રમત અને ઠઠ્ઠામશ્કરીથી સદા દૂરજ રહેજો.

४७–आदर्श नारीरत्न

(મૂળ લેખકઃ—રાજા ખલકસિંહ)

આ વાર્તાની હકીકત તદ્દન સત્ય છે. આ વાત બન્યાને આજકાલ કરતાં દસઅગિયાર વર્ષ થયાં છે. જે વખતે આ ઘટના બની તે વખતે મારી ઉંમર બાર વર્ષની હતી; મારા રહેઠાણની નજીક આ ઘટના બની હતી. આ વાર્તામાં જણાવેલાં મનુષ્યો ઉચ્ચ કુળનાં છે અને તેમનાં નામ કે સ્થાન આપ્યા વિનાજ હું મારી વાર્તા કહીશ.

યુક્તપ્રાંતના કોઈ એક ગામમાં એક ઠાકોર રહેતો હતો. તે એક મોટો જમીનદાર હતો. ભાઈભાંડુઓમાં સંપ પણ સારો હતો. તેની ધર્મપત્ની અત્યંત સુંદર અને પતિવ્રતા હતી. પેટે કાંઈ સંતતિ નહિ હોવાથી કોઈ કોઈ વખત તેનું ચિત્ત ઉદાસ થઈ જતું હતું, પણ તે તેના પતિદેવને તેનું સર્વસ્વ લેખી ચિત્તને પ્રસન્ન રાખતી હતી; છતાં તેનો પતિ અત્યંત મૂર્ખ અને દુરાચારી હતો. સ્ત્રી તેને શિખામણ આપતી પણ તેના પર તેની કાંઈ અસર થતી નહિ. એક દિવસ તેની સ્ત્રીએ તેને બહુજ ઠપકો દીધો. દુરાચારી ઠાકોરે એ ઉપરથી કોઈ પણ રીતે એ ભલી સ્ત્રીનો જીવ લેવાનો ઈરાદો પોતાના મનથી કર્યો અને મોઢેથી સારું મનાવવા સારુ કહ્યું કે, “ હું એવું કશું કરતો નથી; પરંતુ તને વિશ્વાસ નથી તો ચાલ આપણે ગંગાજીમાં સ્નાન કરી આવીએ. ત્યાં હું નીમ લઈ મારા સર્વ બૂરા સ્વભાવોને રજા આપીશ.”

પતિનાં આ વચનો સાંભળી પત્ની અત્યંત ખુશ થઈ અને તેણે યાત્રાએ જવાની તત્પરતા દર્શાવી.

એટલામાં બહારથી કોઈએ ઠાકોર સાહેબને બૂમ પાડી, તેથી એક લાંબો અને મોટો “ હું–ઉં ઉં ” અવાજ કરી તે બહાર ગયો. સાંજના ઘેર આવી વાળુ કર્યા પછી તેણે પત્નીને પૂછ્યુંઃ “ કેમ, જવાની તૈયારી કરી છે ને ?” જવાબ મળ્યોઃ “ હા. ”

(૨)

પ્રાતઃકાળે બન્ને ઊઠયાં અને નિત્યકર્મથી પરવારી જરૂરી સામાન લઇ ઘેરથી નીકળ્યાં. રેલવેદ્વારા તેઓ જઈ શકત, પણ બળદગાડી તૈયાર હતી તેમાં બન્ને બેઠાં. તેમની સાથે અન્ય કોઈ હતું નહિ. આખે રસ્તે ઠાકોર ઉદાસ રહ્યો. તેની સ્ત્રી પતિની એવી દશા જોઇ ચિંતામાં પડી, પરંતુ કાંઈ બોલી નહિ. તીર્થરાજ પ્રયાગમાં પહોંચી સ્નાન કર્યા પછી ઠાકોરે ગંગાજીમાંથી એક અંજલિ પાણી લઈ પોતાની સ્ત્રી તરફ મોં કરી કહ્યું: “ લે, જો; આજે હું મારી કુટેવને તિલાંજલિ આપું છે. ” આટલું કહી તેણે મનમાં કાંઇ બોલી જળ મૂકી દીધું અને કહ્યું: “ હવે તારા મનની મુરાદ પાર પાડી? ”

આ જોઇ એ નિર્દોષ પતિવ્રતાને કેટલો આનંદ થયો હશે તેનો વિચાર વાચકોએજ કરી લેવો.

(૩)

કેટલાક દિવસ તીર્થયાત્રા કરી બન્ને જણ ઘર તરફ આવવા નીકળ્યાં. આ દરમિયાન ઠાકોર ઘણોજ ખુશ રહેતો અને પોતાની સ્ત્રીપ્રત્યે ઘણું હેત દર્શાવતો હતો; એથી તે પતિવ્રતાના આનંદની સીમા રહેતી નહિ.

બે દિવસ સીધા સરળ રસ્તે ચાલ્યા પછી ત્રીજે દિવસે તેઓ બન્ને એક ઘોર જંગલમાં જઈ પહોંચ્યાં, કે જ્યાં મનુષ્યનાં દર્શન દુર્લભ હતાં. આ સ્થાને ગાડી પહોંચતાંજ ઠાકોર ગાડીમાંથી નીચે ઊતર્યો. તેણે કહ્યું: “ અહીં જળાશય છે અને વૃક્ષની છાયા પણ છે, માટે આજે અહીંજ ભોજન તૈયાર કરી જમીપરવારીને આગળ જઈશું.”

પતિપત્ની બન્નેએ જળાશયના સ્વચ્છ પાણીમાં સ્નાન કર્યા પછી પત્નીએ રસોઇ કરવા માંડી. ઠાકોર હુક્કો ભરી પીવા બેઠા. રસોઇ તૈયાર થતાં ઠાકોરને સારી રીતે ભોજન કરાવ્યા પછી તેની પત્નીએ ભોજન કર્યું તથા વાસણકૂસણ માંજ્યાં. એ પછી બન્ને વિશ્રામ લેવાને માટે વૃક્ષની નીચે શેતરંજી પાથરી સૂઇ ગયાં. પત્ની બિચારી ઊંઘી ગઇ પણ ઠાકોર ઊંઘ્યો નહિ.

ઠાકોરે જોયું કે પત્ની ગાઢ નિદ્રામાં છે, એટલે તે ઊઠયો. તેણે એક મોટો પથ્થર ઉપાડી લાવી તે બિચારી પતિવ્રતા સ્ત્રીની છાતી ઉપર મૂકયો અને તે ઉપર પોતે ચઢી બેઠો. પત્નીએ જાગી પતિને જોયો; પરંતુ તે બિચારીનું હવે કાંઇ પણ ચાલે એવું રહ્યું નહોતું. તે દુષ્ટે બીજો પથ્થર ઉપાડી તે નિર્દોષ સ્ત્રીના માથામાં

માર્યો. તે બિચારીને સખ્ત વાગ્યું અને તે બૂમાબૂમ પાડવા લાગી પણ તે દુષ્ટ નરાધમે તેની બૂમો તરફ કાંઇ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ; અને તે પાષાણ હૃદયવાળો પતિ મરવા પડેલી સ્ત્રીને મારતોજ રહ્યો. અફસોસ! કેવો દુષ્ટ! કેવો નિર્દય! હે ઇશ્વર! એવા નરાધમ પુરુષોનો પૃથ્વી પર જન્મજ શા માટે થતો હશે? તેમને જન્મતાંજ શા માટે મારી નાખતો નથી? પ્રભુ! પ્રભુ! વિશેષ હકીકત લખવા જતાં હૃદય કંપી ઊઠ્યું છે અને તે વાંચીને વાચકો વિશેષ દુઃખી થાય, એ પણ અમને ગમતું નથી.

(૪)

ઠાકોર આજે પોતાના ગામમાં હવેલીમાં બેસીને હુક્કો પીતાં પીતાં યાત્રાનું વર્ણન કરી રહ્યો છે, તેનો ચહેરો બહુજ ઉદાસ લાગે છે. તેની આસપાસ બેઠેલા સર્વ લોકો પણ ઉદાસ દેખાય છે. ઠાકોરે કહ્યું: "યાત્રામાંથી પાછા ફરતી વખતે ચોરોએ અમારા પર હુમલો કર્યો અને અમને બન્નેને બેહોશ કરી તેઓ સર્વ માલ લૂંટી ગયા. મને શુદ્ધિ આવતાં મેં જોયું તો મારી પત્ની પણ રહેવા પામી નહોતી." એ પછી ઠાકોરે પોતાના શરીર પરના કેટલાક કૃત્રિમ ઘા પણ બતાવ્યા. કેવું જૂઠું! સર્વ લોકોએ ઠાકોરને સાંત્વના આપી અને પછી તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયાં.

(૫)

કેટલાક દિવસો પછી ઠાકોર પોતાની સાસરીમાં ગયો, ત્યાં પણ તેણે ઉપર પ્રમાણેજ સર્વ જૂઠાણું કહ્યું. રાત્રિએ વાળુ કરવાને બેઠો તે સ્થાનમાં કોઈ નહોતું. થોડાજ સમયમાં બાજુના ઓરડામાંથી એક યુવતી એક હાથમાં પીરસેલી થાળી અને બીજા હાથમાં જળપાત્ર લઈ ઠાકોર બેઠો હતો ત્યાં આવી. આ યુવતીને જોતાં તે ચિત્ર સમાનજ થઈ ગયો. યુવતીએ થાળી અને જળપાત્ર નીચે મૂકી ઠાકોરના ચરણોમાં માથું મૂક્યું અને નમ્ર વાણીથી કહ્યું: "હે પ્રાણનાથ! મેં આપનો કયો ગુનો કર્યો હતો કે જેથી મને એકલી છોડી જતા રહ્યા?" ઠાકોર આ દેખાવ જોઇ શક્યો નહિ, તે તો સ્તબ્ધજ બની ગયો. યુવતીએ સાડીના છેડા વડે પવન નાખીને તેને શાંત કર્યો. પછી તે યુવતીએ કહ્યું: "ગભરાશો નહિ. અહીં કોઇ કાંઇ જાણતું નથી. મેં ચોર લોકોનું નામ દીધું છે." પ્રિય વાચકો! આપ સમજ્યાજ હશો કે આ યુવતી આપણા પરિચિત ઠાકોરની પત્નીજ હતી.

ઠાકોરે કહ્યું: "પરંતુ, તું અહીં કેવી રીતે આવી?"

પત્ની બોલી:"તમે ગયા પછી એક ભરવાડણ ત્યાં આવી પહોંચી. મને એવી સ્થિતિમાં જોઇને તેણે નજીકના ગામના પટેલને ખબર આપી અને ત્યાંથી મને દવાખાનામાં ઉપાડી ગયા. ત્યાં જરા શુદ્ધિ આવતાં મેં મારાં માતાપિતાનું ઠેકાણું બતાવી તેમને ત્યાં બોલાવ્યાં. પછી હું તેમની સાથે અહીં આવી."

ઠાકોર આ સર્વ સાંભળીને બહુજ ઓશિયાળો બની પત્નીને પગે પડ્યો અને પછી રોઇ પડીને કહેવા લાગ્યો: "પ્રિયે! તને ધન્ય છે! તું સાક્ષાત્ દેવી છે. હું અત્યંત નીચ મનુષ્ય છું!! હું તારે લાયક નથી. મારા અપરાધની તું મને ક્ષમા આપે, એજ ભિક્ષા હું તારી પાસે માગું છું."

પત્નીએ સ્વામીને ઉઠાડી પોતાના હૃદય સાથે ચાંપ્યો અને કહ્યું: "તમારો કાંઇ અપરાધ નથી, એ સર્વ મારાં કર્મનાં ફળ છે. હવે એ સર્વ વાત ભૂલી જાઓ."

ઠાકોરના હૃદયને આ સાંભળ્યા છતાં પણ શાંતિ વળી નહિ. તેના પશ્ચાત્તાપનો પારજ રહ્યો નહિ. તે ઊભો થઇ ગયો અને ફરી વાર હાથ જોડીને તથા મસ્તક નીચું નમાવીને કહેવા લાગ્યો: "હે દેવી! તું સાક્ષાત્ ભવાની છે. તારામાં સાક્ષાત્ ભોળા ભગવાન મહાદેવનો વાસ મને જણાય છે. હે ભગવતિ! તારી પવિત્રતાએ, તારી ઉદારતાએ અને તારી સહનશીલતાએ આજે મારા જેવા પાપી–દુરાચારીને પણ ક્ષમા આપી છે; છતાં મને શાંતિ થતી નથી. મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત માત્ર મરણજ છે, એમ મને લાગે છે. મારા હૃદયમાં સળગી ઊઠેલા પશ્ચાત્તાપના અગ્નિને હું સહન કરી શકતો નથી. હે દેવી! હે ભોળા ભગવાન! એ અગ્નિની પીડામાંથી મને બચાવો, બચાવો."

પવિત્ર પતિવ્રતા પત્નીનાં ચક્ષુમાંથી ચોધાર આંસુ આ વખતે ચાલી રહ્યાં હતાં. તેના હૃદયમાં પરમાત્માની મહિમાવાન જ્યોતિ ઝળકી રહી હતી. એ અપૂર્વ જ્યોતિએ પ્રેરણા કરીને તે આર્યપત્નીના શરીરને પતિદેવની સામે ઘૂંટણિયે બેસાડીને નીચલા શબ્દો તેના મુખમાંથી બોલાવ્યા:

"હે ભગવાન! હે દીનદયાળ! હે બૂડતાના બેલી! જો મારા પતિ સિવાય અન્ય પુરુષનું સ્વપ્ને પણ મેં ધ્યાન કર્યું ન હોય, જો પતિની સેવા કરવામાં હું ચૂકી ન હોઉં, જો કોઇ પણ પ્રાણીનું

મેં બૂરું ઇચ્છયું ન હોય અને જો કાંઇ પણ પુણ્યદાન, વ્રતનિયમ વગેરે શુભ કર્મ મારાથી થયાં હોય તો તે સર્વનું ફળ મારા પતિદેવને અર્પણ થજો અને તેમનાથી જાણતાં-અજાણતાં જે કાંઇ પણ પાપ થયાં હોય તે સર્વની તેમને ક્ષમા આપજો. તેમના હૃદયને શાંતિ આપજો અને હવે તેઓ કોઈ જાતનું કુકર્મ કે કુછંદ કરે નહિ એવી તેમના પર કૃપા કરજો."

જે ભાવથી ઠાકોરની પત્નીએ આ પ્રાર્થના કરી હતી, તે ભાવ એક મહાન ભક્તને શોભે તેવો હતો. વાચક ! આવા ઉચ્ચ ભાવની પ્રાર્થના કે આશિષ સફળ થયા વિના રહે ખરી ?

દયાના સાગર પરમાત્માએ તરતજ ઠાકોરના હૃદયને શાંતિ આપી. પત્નીની પ્રાર્થના અને તે સમયની તેની મુખજ્યોતિથી ઠાકોરને પૂર્ણ શ્રદ્ધા બેસી ગઈ કે, પત્નીએ જરૂર પ્રભુ પાસે પોતાને ક્ષમા અપાવી છે. ઠાકોરે પણ ઊભા થઇને બે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી કે, " હે દેવ ! જે કુછંદ હું તીર્થમાં જઇને પણ છોડી શક્યો નહિ અને ઊલટો વધારે પાપકર્મમાં પડયો, તે કર્મ આજ તેં આપેલી આ મહાપવિત્ર અને ઉદાર પત્નીના પ્રતાપથી હું ખરા હૃદયથી સદાને માટે છોડી દેવા પ્રતિજ્ઞા કરું છું અને મારા દેશમાં જે કોઇ પણ પતિઓ પોતાની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જરા પણ કઠોરતા દર્શાવતા હોય તથા દુરાચારનું સેવન કરતા હોય. તેમની કઠોરતા અને દુરાચાર દૂર કરવા કૃપા કરજે. "

૪૮–गरीबनी हाय

(મૂળ લેખકઃ–શ્રી. ચંપાલાલ ઝૌહરી–' સુધાકર ')

अन्यायोपार्जितं द्रव्यं दश वर्षाणि तिष्ठति ।
प्राप्ते एकादशे वर्षे समूलं च विनश्यति ॥ × (–ચાણક્ય)

" શેઠ ! આપને હાથ જોડું છું. મારા ગરીબના સામું ને મારાં બાળબચ્ચાં સામું દયા કરીને જુઓ ! "

" તને એક વખત તો કહી દીધું ! "

" ના, શેઠ ! જો આપ આટલી દયા નહિ કરો તો મારી શું દશા થશે ? "

" બસ ચૂપ રહે, વધારે બકબક ના કર ! "

" ના, ના, માલિક ! એવા નિષ્ઠુર ના થાઓ ! મારા પર નહિ તો મારાં નાનાં નાનાં બાળકો પર તો કાંઈ દયા કરો. "

" એક વખતે કહી દીધું ને ? ફરીથી એજ વાત ? "

" શેઠ સાહેબ ! હું હાથ જોડું છું, આપના પગે પડું છું, મારા ગરીબ પર આપ એટલી દયા જરૂર કરો. "

" અરે, કેવો આદમી છે ? વ્યર્થ શા માટે હેરાન કરે છે ? "

" શેઠજી ! આપ મારું સર્વસ્વ લઇ જાઓ, પણ આટલું–બસ, આટલું અનાજ તો રહેવા દો ! "

" તું તે આદમી કે હેવાન ! નાહકનો શા માટે માથું ખાઇ જાય છે ? એક દાણો પણ નહિ રહે, દાણો. "

" માલિક ! પણ જો એમ કરશો તો મારી અને મારાં છોકરાંની શું દશા થશે ? "

" તમે સર્વે ખાડામાં પડો, તેમાં મારે શું ? "

" હા ! પરમેશ્વર ! ! ! "

વાચક ! ઉપર લખેલી વાતચીત એક ગામડાના નાનાસરખા મકાનમાં એક ધનવાન શેઠ અને એક ગરીબ ખેડૂત વચ્ચે

× અન્યાય અથવા અનીતિથી ઉત્પન્ન કરેલું દ્રવ્ય દસ વર્ષ સુધી ટકે છે. અગિયારમું વર્ષ થતાંજ તે મૂળસહિત નષ્ટ થઇ જાય છે.

થઇ રહી છે. શેઠ ધીરનાર અને ખેડૂત તેનો આસામી છે.

વાચકવર્ગ જાણેજ છે કે, હાલ કેટલાંએ વર્ષોથી અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ ઉંદર, તીડ વગેરે આફતો ઉપરાઉપરી પડ્યા કરે છે અને સારી ફસલ-મોસમ પાકતી નથી અને તેથી ખેડૂતોની દશા બહુજ ખરાબ થઇ ગઇ છે. સારો પાક થવાની આશામાં ને આશામાં બિચારા ખેડૂત લોકો તન તોડીને પરિશ્રમ કરે છે; પણ આખરે એક યા બીજી આફત આવીને ઊભીજ રહે છે અને સર્વ કર્યું-કારવ્યું ધૂળધાણી થઇ જાય છે. તેમને નિરાશાનો પ્રબળ પ્રહાર સહન કરવો પડે છે. તે બિચારાઓ કુદરતના આવા અસહ્ય તથા ઉપરાઉપરી પ્રહારોથી અધમૂઆ થઇ રહ્યા છે. કદાચ ભાગ્યના બળથી થોડુંઘણું અન્ન પાકે છે, તો તે ખેતરોનું દાણ ભરવામાં ચાલ્યું જાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે, તેઓને એક વખત પેટ ભરીને લૂખુંપૂખું અન્ન પણ મળતું નથી અને તેમના પરિવારનું પાલન કરવાને માટે તેમને શાહુકારોના દેવાદાર બનવું પડે છે.

આપણી વાર્તાના મુખ્ય નાયક ખેડૂતની પણ એજ દશા છે. તેનો પરિવાર અધિક છે, તેથી આ વખતે તેની દશા અત્યંત દયાજનક છે. દર સાલ સારો પાક નહિ ઊતરવાથી તેણે તેનું ખેતર, ઘર આદિ ગીરવી મૂકી કેટલાંક વર્ષો સુધી જેમતેમ કરીને પરિવારનું પાલન કર્યું. શાહુકારના રૂપિયા નહિ ભરી શકવાથી તેણે તેનું ઘર વગેરે લખાવી લીધું છે; તોપણ તે ખેડૂત બિચારો કરજના બોજામાંથી છૂટી શક્યો નથી. હવે તે બિચારો મહેનત-મજૂરી કરીને કોઇ પણ રીતે તેનાં બાળબચ્ચાંનું પોષણ કરે છે.

આપણા દેશના ધનના મદવાળા શેઠશાહુકારોનું તો કાંઇ પૂછશોજ નહિ ! તેમની લીલા અપરંપાર છે. તેમની સાથે પ્રસંગ પડ્યો હોય તેજ તેમને સારી પેઠે ઓળખે છે. આસામીને નાણાં ધીર્યાં બાદ તેનાં ઘરબાર સર્વ પચાવી પડવાની તેમની દાનત હોય છે. જો કોઈ એક વાર તેમના પંજામાં ફસાયો તો પછી નક્કીજ સમજવું કે, તેનો નાશ થઈ ગયો; કદાચ કોઈ બચ્યો તો એકના બે કે ચારગણા આપીનેજ મુશ્કેલીથી છૂટી શક્યો હોય છે,

આપણી વાર્તાના નાયક બિચારા ખેડૂતની પણ એજ દશા થઇ. દેવા કરતાં બમણા રૂપિયા વસૂલ આપ્યા; તોપણ તેને તેની મિલકત આપી દેવી પડી અને હજુ તેના ઉપર શાહુકારનું લેણું બાકી રહ્યું. શાહુકારે દાવો કરી હુકમનામું મેળવ્યું છે. શાહુ-

કાર કાંઇ જેવોતેવો નહોતો. તેણે ધીરધારનો ધંધો શરૂ કર્યો ત્યારે તો તે સાધારણ આદમી હતો, પણ ધીમે ધીમે વ્યાજ અને વ્યાજનું વ્યાજ વસૂલ કરીને તે લક્ષાધિપતિ બની ગયો છે. તેની કૃપાથી (!) અનેક ખેડૂતો ઘરબાર વિનાના થઈ ગયા હતા.

શાહુકારે ઉપલા ખેડૂત પર દાવો માંડયો ત્યારે પણ ખેડૂતે તેને બહુએ કાલાવાલા કર્યા હતા. અંતમાં તેણે ખેડૂત પર હુકમનામું મેળવી ખેડૂતના ઘરમાં જે કાંઇ થોડોઘણો સરસામાન હતો, તે પણ સર્વ જપ્ત કરી લીધો અને તેટલાથી પણ લેણું પૂરું નહિ થઇ રહે એમ જણાતાં તેની નજર અનાજ પર પડી. તેણે તે અનાજ પણ જપ્ત કરી લીધું. અનાજ જપ્ત કરતી વખતે ખેડૂતે જે કાલાવાલા કર્યા હતા, તે વાત આ વાર્તાની શરૂઆતમાંજ લખવામાં આવી છે.

શાહુકાર કોઈ પણ રીતે માનવાનો નથી, એવી જ્યારે ખેડૂતની ખાતરી થઇ ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "ભલે, આપ સઘળું અનાજ લઇ જાઓ; પણ અમને આટલો મહિનો ચાલે તેટલું અનાજ તો રહેવા દો! હું મારાં બાળકોને શું ખવડાવીશ?" પણ નિર્દય શાહુકારને દયા આવી નહિ અને સઘળો સરસામાન લઇ તે ચાલતો થયો. ઘેર જવાથી તેને કાંઇ દયા આવશે અને થોડુંક અનાજ આપશે, એવી આશાથી બિચારો ખેડૂત તેની પાછળ પાછળ તેને ઘેર ગયો.

'બાળકો ખાવાનું માગશે, ત્યારે તેમને શું આપીશ?' એ વાતની ખેડૂતને જેટલી ચિંતા હતી તેટલી તેને તેની માલમિલકતની ચિંતા નહોતી; કારણ કે નિર્દય શાહુકારે તેના ઘરમાં અન્નનો દાણો સરખો રહેવા દીધો નહોતો

શાહુકારે ઘેર આવીને સઘળો સામાન ઠેકાણે મુકાવ્યો અને પછી બીજા કામમાં લાગ્યો. બિચારો ખેડૂત આશાભરી દૃષ્ટિથી શાહુકારના મોઢા તરફ જોતો એક બાજુએ બેસી રહ્યો. જ્યારે સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો, ત્યારે તેણે ગળગળા થઇને કહ્યું: "શેઠ! માલિક! મને શું હુકમ છે? દયા લાવીને થોડું અનાજ આપો તો હું જઇને મારાં બાળકોને ખવડાવું. શેઠજી! વધારે નહિ તો થોડા દિવસ ચાલે એટલું તો આપો!" આમ કહેતાં કહેતાં તેની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહી રહ્યાં.

ખેડૂતની દીનતાભરી પ્રાર્થના પર શાહુકારે કાંઇ પણ ધ્યાન

આપ્યું નહિ. જેમ જેમ વધારે સમય જતો ગયો તેમ તેમ ખેડૂત બિચારો વધારે ને વધારે કાલાવાલા કરવા લાગ્યો; પણ શેઠનું પાષાણહૃદય પીગળ્યું નહિ. અંતમાં શેઠજીએ બહુજ ક્રોધમાં આવી જઈને ખેડૂતને મનમાં આવી તેવી ગાળો દીધી અને છેવટે પોતાના નોકરને બોલાવીને હુકમ કર્યો કે, "આ હરામખોરને અહીંથી બહાર કાઢ!" હુકમ મળતાંજ નોકરે બિચારા ખેડૂતને ધક્કા મારી ઘરમાંથી બહાર કાઢયો અને ઉપરથી એક લાત લગાવી દીધી! નોકરની લાતથી બિચારો દુર્બળ ખેડૂત રસ્તા પર ઊંધે મોઢે પડી ગયો. તેણે ત્યાંથી જેમતેમ ઊઠીને શાહુકારના મકાનની સામે પોતાના બંને હાથ પટકયા અને પછી તેણે આકાશ તરફ હાથ ઊંચા કરી અત્યંત ગળગળા થઈને પ્રાર્થના કરીઃ "હે દયામય ભગવાન! મારાં નાનાં બાળકોની શું દશા થશે? ઘેર જતાંજ બાળકો ખાવાનું માગશે, તેમને હું શું આપીશ? હે દયા-સાગર! મૃત્યુને મોકલી મને દુખિયાને તારી પાસે બોલાવી લે!"

ખેડૂત આટલું કહી રહ્યો કે તરતજ શાહુકારનું મકાન એકાએક ભડભડ બળવા લાગ્યું અને થોડાજ સમયમાં ચારે તરફ આગ ફેલાઈ ગઈ. જોતજોતામાં શાહુકારનું આખું મકાન સરસામાનસહિત ભસ્મીભૂત થઈ ગયું અને તે સાથે તેના પરિવારનાં સઘળાં મનુષ્યો પણ બળી મરી ગયાં. એકાએક પોતાની આવી દશા થયેલી જોઈ શાહુકાર પણ ગાંડો થઈ ગયો અને થોડાજ દિવસોમાં અત્યંત દુઃખ ભોગવી મરણશરણ થયો. મહાત્મા તુલસીદાસજીએ સત્ય કહ્યું છે કેઃ

तुलसी हाय गरीबकी कबू न खाली जाय।
मुवे ढोरके चामसे लोहा भस्म हो जाय॥

४९–मातानो जीव

(મૂળ લેખકઃ–શ્રી. શિવસહાય ચતુર્વેદી)

(૧)

રમેશચંદ્રનો પગાર પાંચ રૂપિયા વધવાથી તેને લાગ્યું કે હવે જો તે પોતાની સ્ત્રીને દેશમાંથી તેડાવી લે તોપણ પોતાનો ખર્ચ ચાલી શકશે.

રમેશચંદ્ર રેલવે ઑફિસમાં નોકર હતો. તેની માતાએ કદી પણ પુત્રવધૂને પુત્રની સાથે મોકલવા કહેલું નહિ હોવાથી રમેશચંદ્ર પોતાના મનથી માતા પર ઘણોજ ચિડાતો હતો. તેના ઘરમાં તેની સ્ત્રી, વૃદ્ધ માતા અને એક મા વિનાના ભાણેજ સિવાય અન્ય કોઇ નહોતું.

રમેશચંદ્ર રજા લઈને ઘેર આવ્યો. પુત્રને પરદેશથી ઘેર આવેલો જોઇને માતાના આનંદની સીમા રહી નહિ. આનંદથી તે ગાંડીઘેલી બની ગઇ છે અને પુત્રની પોતાથી બનતી સગવડ જાળવવા રાત્રિદિવસ મથી રહી છે. એક દિવસ માતાએ રમેશચંદ્રને ભોજન કરતી વખતે પૂછ્યું: “બેટા! શાક કેવું થયું છે?” રમેશચંદ્રે જરા હસીને કહ્યું: “મા! વીશીમાં ખાવાથી મને સ્વાદ-બેસ્વાદનું જ્ઞાન રહ્યું નથી, હું ઘેર આવીને જે કાંઇ ખાઉં છું તે સર્વ મીઠું મીઠું લાગે છે.” રમેશચંદ્રનાં આ વાક્યે તેની માતાના હૃદય પર એક મૃદુ આઘાત કર્યો. માતાએ દીર્ઘ શ્વાસ લઇને દુઃખી સ્વરે કહ્યું: “ભાઈ! શું કરીએ? પાપી પેટ ભર્યા વિના ચાલતું નથી, પેટને માટેજ સર્વ કાંઇ સહન કરવું પડે છે; નહિ તો શું આટલું કષ્ટ વેઠવા હું તને પરદેશ જવા દઉં?” આટલું કહેતાં કહેતાં તેનો કંઠ ભરાઇ આવ્યો અને તે વધારે બોલી શકી નહિ. થોડો સમય રહીને તેણે કંઇક વિચાર કરીને કહ્યું: “ભાઈ! એક કામ કર. તને મારા સમ છે, આ વખતે તું વહુને સાથે તેડી જા. રોજનું લાગ્યું, માટે આવું કષ્ટ ક્યાંસુધી સહન કરીશ?” માતાના આ શબ્દો

સાંભળીને રમેશચંદ્રે આનંદ અને શરમથી નીચું જોયું; પણ તેજ વખતે તે વિચારવા લાગ્યો: "શું ખરેખર માતા સરળ મનથી કહી રહી છે કે મારું મન રાખવાને માટે કહે છે? આટલા દિવસ સુધી તો તેણે એક પણ વખત આમ કહ્યું નહોતું." રમેશચંદ્ર માતાના નિષ્કામ તથા ઊંડા સ્નેહને હજી સમજી શક્યો નહોતો. બાદ બેચાર કોળિયા ખાઈને તે બોલ્યો: "વારુ, પણ મા! તું ઘરમાં એકલી કેમ રહીશ?" માતાએ કહ્યું: "કેમ નહિ રહેવાય ભાઈ? હું અહીં સુખમાં રહું અને તું પરદેશમાં દુઃખી થાય તેના કરતાં તો મારે મરવું પડે તોપણ મને દુઃખ ન થાય, મારા દીકરા! તને હું સુખી જોઉં તેમાંજ મારું સર્વ સુખ છે."

આટલું કહેતાં કહેતાં તે વૃદ્ધ સ્ત્રીની આખમાં પાણી આવ્યાં. રમેશચંદ્રે કહ્યું: "વારુ, હું એમજ કરીશ."

વિમળા બારણા પાછળ ઊભી રહીને આ સર્વ વાત સાંભળતી હતી. માતા અને પુત્રની વાતચીતથી તેના મનમાં આનંદ વ્યાપી ગયો; પણ તેજ વખતે તેને લાગી આવ્યું કે, "શું વૃદ્ધ માજીને એકલાં અહીં મૂકીને મને સાથે લઈ જશે?"

એક દિવસ રમેશચંદ્ર તેના એક મિત્રને મળવા ગયો, ત્યાં તેણે ઉપલી હકીકત કહેતાં મિત્રે જરા ઠપકાના રૂપમાં કહ્યું કે, "વૃદ્ધ માજીને અહીં એકલાં રાખીને જવું એ તો બહુજ ખોટું. ઘડપણમાં તેમની સેવા ન થાય તેટલી ઓછી."

રમેશે માની લીધું કે, "માનો ન માનો પણ માએ મિત્ર આગળ મારી નિંદા કરી હશે."

રજા પૂરી થતાંજ રમેશચંદ્ર વિમળાને લઈને નોકરી પર ચાલ્યો ગયો, પણ તે પોતાની પ્રેમાળ માતાના સંબંધમાં એક અવળીજ શંકા મનમાં લેતો ગયો. માતાના શુદ્ધ સ્નેહનું તેને ભાન થયું નહિ. રમેશચંદ્રના ગયા પછી તેની માતાને તો પુત્ર તથા વહુના વિયોગથી ઘણું દુઃખ થયું; કેમકે વિમળા ઘરમાં આવ્યા પછી તેની આંખ આગળથી એક દિવસ પણ દૂર રહી નહોતી. તેને વહુ વિનાનું ગૃહ શ્મશાનતુલ્ય લાગવા માંડ્યું. તેણે એક ઊંડો શ્વાસ લઈને જેમ તેમ મનનું સમાધાન કર્યું. એવામાંજ રમેશચંદ્રના ભાણેજ સતીશચંદ્રે આવીને કહ્યુ: "દાદી મા! મામી તો જતાં રહ્યાં, હવે હું શું ખાઈશ?" તે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ સતીશચંદ્રના માથા પર હાથ ફેરવીને કહ્યું: "બેટા! રોટલી ખાજે."

સતીશ—રોટલી કોણ બનાવશે ?

દાદીમા—કેમ, હું બનાવીશ.

સતીશ—તમને દુઃખ નહિ પડે?

દાદીમા—પડે તો પડવા દે. (મનમાં) હું મારાં કષ્ટોની દરકાર કરતી નથી. ભગવાન ! મારા રમેશને કુશળ રાખજે !

(૨)

રમેશચંદ્રને ગયાને આજે ત્રણ દિવસ થયા છે. રમેશચંદ્ર અને વિમળા રેલવે કંપનીના નાના સાંકડા ઘરમાં સુખપૂર્વક દિવસો ગાળવા લાગ્યાં. ત્રીજે દિવસે રાત્રિએ ભોજન કર્યા બાદ પત્ની સાથે વાતે વાત નીકળતાં રમેશચંદ્રે કહ્યું: "તને અહીં લાવવાને માટે હું ઘણા સમયથી ઊંચોનીચો થઇ રહ્યો હતો; પરંતુ હું કરું શું? માતાએ એક વાર પણ કહ્યું હોત તો તરતજ હું તને અહીં તેડી લાવત." વિમળાએ રમેશચંદ્ર તરફ જરા વાંકી દૃષ્ટિએ જોઇને કહ્યું : "હવે તો આવીને ?"

રમેશચંદ્રે કહ્યું: "હા, આવી તો ખરી; પણ એથી માતા ખુશી થઇ હોય એમ મને લાગતું નથી." રમેશચંદ્રની વાત સાંભળીને વિમળા આશ્ચર્ય પામીને વિચારવા લાગી: "આ શું? માતા પ્રત્યે આવો ખોટો અવિશ્વાસ?" તેથી વિમળાએ ઊતરી ગયેલે મોઢે કહ્યું: "તમે આ શું બોલો છો ? તમે સુખી થાઓ તે માજીને ન ગમે ? આ પહેલાં તેમણે મને તમારી સાથે મોકલવાનું કહ્યું નહોતું, તેનું કારણ તો એમ હતું કે, તેમને ખબર હતી કે, તમારી આવક ઘણી ઓછી છે, જેથી બે માણસોનું ગુજરાન ચાલી શકશે નહિ. ઊલટું મને અહીં લાવવાથી વૃદ્ધ માતાને કેટલું દુઃખ પડશે તેનો તમારેજ વિચાર કરવો જોઇતો હતો. મને તો એમ લાગે છે કે, માજીને એકલાં ઘેર મૂકી આવવાથી ગામનાં સર્વ લોકો તમારી નિંદા કરતાં હશે."

રમેશચંદ્રમાં જે સ્વાર્થવૃત્તિ હતી, તેને લીધે વિમળાએ આટલું કહ્યું છતાં પણ તે નિઃસ્વાર્થ માતાનું હેત અને ભાવના સમજી શક્યો નહિ. વિમળા તેને નારાજ થયેલો જોઇને નમ્રતાથી કહેવા લાગી: "મારા કહેવાની મતલબ માત્ર એટલીજ છે કે, હું માતાની પાસેજ રહેતી, એટલે મને તેમની બધી વાતની ખબર છે; માટે તેમના પર ગુસ્સો કરવા જેવું નથી. જો તેમને પણ સાથે તેડી આણ્યાં હોત તો કોઇને કાંઇ પણ બોલવાનું રહેત નહિ અને ઘડ-

પણમાં માજીની સેવા કરવાનો આપણને લાભ મળત. જુઓ, માતાને દુઃખી કરીને કોઈ સુખી થઈ શકતું નથી. હું ઘણો વખત તેમની પાસે રહી છું. બિચારાં તમારા કાગળને બે દિવસ મોડું થતું તો અર્ધાં ગાંડાં જેવાં થઈ જતાં અને ગાંડાની માફક અહીંથી તહીં વ્યાકુળ થઇને ફરતાં તથા દિવસમાં બબ્બે વખત મંદિરમાં જઇ દેવતાઓ આગળ નાકલીટીઓ તાણતાં. તેમના પર તમારો આવો ગુસ્સો........?" વિમળા વધારે બોલી શકી નહિ, તેનો કંઠ ભરાઇ આવ્યો.

(૩)

આસ્તે આસ્તે છ માસ વહી ગયા. રમેશચંદ્રને તો આ છ માસ છ ઘડી જેવા લાગ્યા; પણ તેની માતાને આ છ માસ છ વર્ષ જેવા લાગ્યા. છ માસ પછી રમેશચંદ્ર વિમળાને લઇને ઘેર આવ્યો, ત્યારે ખબર મળતાંજ વૃદ્ધ માતા ઘરમાંથી દોડતી દોડતી બહાર આવી. રમેશચંદ્રને જોતાંજ તેને ઘણા કાળનું જતું રહેલું ધન પાછું આવી મળ્યું હોય એવો આનંદ થયો. તે કોઇ પણ રીતે આનંદાશ્રુ રોકી શકી નહિ, માતાનો સ્નેહ એવોજ હોય છે!

વૃદ્ધ માતા પુત્ર અને પુત્રવધૂની સાથે સુખમાં દિવસો ગાળવા લાગી. બપોરના વખતે જ્યારે રમેશચંદ્રને તેના મિત્રો મળવા આવતા હતા, ત્યારે વિમળા સાસુ પાસે બેસી તેની સેવાચાકરી કરીને તથા નવા દેશની હકીકત કહી સંભળાવીને તેને આનંદ અને શાંતિ આપતી હતી. પ્રસંગોપાત્ત વિમળાએ કહ્યું: " માતા ! ત્યાંથી કાશી ઘણુંજ પાસે છે. આ વખતે તમે આવો તો આપણે એક વાર કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન કરી આવીએ." તેની સાસુએ એક ઊંડો શ્વાસ લઇને કહ્યું: " વહુ દીકરા ! મારા ભાગ્યમાં વિશ્વ-નાથનાં દર્શન ક્યાંથી ? મારો રમેશ સુખી રહે ! ભાગ્યમાં લખ્યું હશે તો વળી કોઇ વખત આવીશ." વિમળાએ વિનયપૂર્વક કહ્યું: "ના માજી ! હું તમને પગે લાગું છું, એક વાર તો ચાલો." મા-જીએ જોયું કે, વહુ માનતી નથી અને વધારે આગ્રહ કરે છે, ત્યારે તેણે કહ્યું: " વારુ, હું રમેશને વાત કરી જોઇશ"

આવી રીતે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ ઘણા દિવસો આનંદમાં ગાળ્યા; પરંતુ હવે તેનો આનંદ કાયમ રહે એમ નહોતું. રમેશની રજા પૂરી થઈ અને ઊપડવાનો શુભ દિન નક્કી થયો. જવાનો દિવસ નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ વૃદ્ધ માતાના પ્રાણ વ્યાકુળ થવા લાગ્યા. પ્રબળ

માતૃસ્નેહના વેગમાં એક વખત તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, "જેમતેમ કરીને નિર્વાહ કરીશું, પણ મારા રમેશને મારી આંખો આગળથી હવે તો દૂર નહિ જવા દઉં." પરંતુ છેવટે તે ડુસકાં ભરી ભરી કહેવા લાગી: "શું કરું? પાપી પેટ ભર્યા વિના ચાલતું નથી."

વહુએ વારંવાર આગ્રહ કરવાથી એક દિવસે માતાએ રમેશચંદ્રને કહ્યું: "ભાઈ! મેં સાંભળ્યું છે કે જ્યાં તારી નોકરી છે ત્યાંથી કાશી બહુ દૂર નથી. એક વાર મને લઈ જાય તો હું મારાં નેત્રો સફળ કરું. ઘડપણમાં હવે જીવનનો શો ભરોસો? કોણ જાણે ક્યારે મરી જવાશે." થોડો સમય શાંત રહીને રમેશચંદ્રે કહ્યું: "કોણ કહે છે કે ત્યાંથી કાશી બહુ દૂર નથી? ત્યાંથી તો ઘણે દૂર છે. વળી ખર્ચમાં પણ તાણ પડે છે." વાત કરતાં કરતાં રમેશના મોઢા પર અભાવ છવાયલો હતો; પણ માતાનો સ્નેહ તેનું કારણ સમજી શક્યો નહિ. તેણે તો એમજ ધાર્યું કે, રમેશ સત્યજ કહે છે. કોણ જાણે તે કેવી રીતે તેનો ખર્ચ ચલાવતો હશે. વળી મારા ખર્ચ માટે પણ રૂપિયા મોકલે છે; માટે તેને દુઃખી કરીને કાશી જવાથી શું ફળ મળનાર છે? એમ વિચારી તેણે તરતજ કહ્યું: "ના, ના, રહેવા દે. હાલ મારે જવું નથી."

રમેશચંદ્ર વિમળાને લઈને ગયો. માઘ માસમાં એ સ્ટેશનની રેલવે ઑફિસના કેટલાક કલાર્કો તેમની પત્નીઓ સહિત પશ્ચિમ દિશામાં મુસાફરી કરવા જવાને માટે તૈયાર થયા. તેમની દેખાદેખી કરી રમેશચંદ્રને પણ જવાની પ્રબળ આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થતાં, તેણે પણ પ્રવાસની વ્યવસ્થાકરી વિમળા આગળ વાત કરી. વિમળાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: "પશ્ચિમમાં ક્યાં જશો?"

રમેશચંદ્રે કહ્યું: "માઘ માસમાં પ્રયાગમાં એક મોટો મેળો ભરાય છે; તે જોવા જેવો હોય છે. ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે કાશી, ગયા, વિંધ્યાચળ આદિની પણ યાત્રા કરી આવીશું."

વિમળાએ વિસ્મિત થઈને કહ્યું: "હવે તમને ખર્ચની તંગી નહિ પડે? માતાએ તે દિવસે ઘણી ઉત્કંઠાથી કાશી જવાની વાત કાઢી ત્યારે તો તમે ખર્ચની તંગીને લીધે તેમને રોક્યાં હતાં અને હવે મને સાથે લઈને યાત્રા કરવા જાઓ છો, તો માતા આ વાત જાણશે ત્યારે શું કહેશે?"

રમેશચંદ્રે કહ્યું: "આમાં આપણે બહુ રૂપિયા નહિ ખર્ચવા પડે, રેલવેકંપની તરફથી પાસ મળ્યો છે."

વિમળા બોલી: "ત્યારે માતાને પણ બોલાવી લો, સર્વની સાથે તે પણ કાશી, પ્રયાગ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરશે અને આપણને આશિષ આપશે."

રમેશચંદ્રે કેટલોક વખત વિચાર કર્યા બાદ કટાણું મોઢું કરીને કહ્યું: "તો રહેવા દે, નથી જવું."

સ્વામીનું મલિન મુખ જોઈને વિમળા લાચાર થઈને કર્તવ્ય-વિચાર ભૂલી જઈ બોલી: "જુઓ, નારાજ ન થાઓ, હું તો તમે જ્યાં કહેશો ત્યાં આવીશજ પણ........"

રમેશ બોલ્યો: "હવે 'પણ' શું? એમાં તારે બીક રાખવા જેવું નથી. માતાના જાણવામાં આ વાત નહિ આવે."

વિમળાએ પછી કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પરંતુ કોઈક ન સમજાય તેવી આશંકાથી તેનું શરીર થરથર કંપવા લાગ્યું.

રમેશચંદ્ર વિમળાને લઈને યાત્રાએ નીકળ્યો. તેની માતાને ખબર આપવા માટે તેણે કાગળ સરખો લખ્યો નહિ!

ઘણા દિવસ સુધી પત્ર નહિ આવવાથી દિનપ્રતિદિન તેની વૃદ્ધ માતાની ચિંતા વધતી ગઈ. આજે આવશે, કાલે આવશે, એવી રીતે પત્રની રાહ જોતાં જોતાં એક માસ વહી ગયો. કાગળો પર કાગળો લખ્યા, તાર મૂક્યા તોપણ ઉત્તર મળ્યો નહિ. ટપાલીને સેંકડો વાર પૂછ્યું પણ એક પણ પત્ર મળ્યો નહિ. તે હવે બહુજ દુ:ખી રહેવા લાગી. રમેશચંદ્રનો પત્ર મેળવવાને માટે તે રાત્રિ–દિવસ દેવતાઓની પ્રાર્થના કરવા લાગી; પરંતુ પત્ર આવ્યો નહિ.

માતાના પ્રાણ પુત્રની પાસે જવાને હવે બહુજ વ્યાકુળ થઈ ગયા. એક દિવસ તે બિચારી દીવો પણ સળગાવવાનું ભૂલી ગઈ હતી. તે પથારીમાં પડી પડી વિચારવા લાગી: "મારા રમેશને શું થયું હશે?" તેની આંખોમાંથી અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યાં. તેના ઘરની નજદીક લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર હતું, ત્યાં આરતીના શંખ અને ઘંટ વાગતા સાંભળી તેના મનમાં ભક્તિનો આવેગ ભરાઈ આવ્યો. તેણે ભક્તિથી ગદ્ગદિત થઈ કહ્યું: "હે ભગવાન! મારા રમેશની ખબર મેળવી આપ–હું સત્યનારાયણની કથા કરાવીશ."

તેને આખી રાત ઊંઘ આવી નહિ. સવારના પહોરમાંજ તેને સ્વપ્ન આવ્યું: "રમેશ માંદો છે અને તે પીડાના આવેશમાં 'હે માતા! તું ક્યાં છે?' એવી લવરી કરે છે." તરતજ તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ. આંખ ઊઘડતાંની સાથે તે બેઠી થઈ અને રામનામ

જપવા લાગી. પુત્રના અનિષ્ટની આશંકાથી તેનું વૃદ્ધ શરીર થરથર કંપવા લાગ્યું. તેના પ્રાણુ આકુળ–વ્યાકુળ થઇ ગયા. અવશ્ય રમેશચંદ્ર કોઇ ભયંકર બીમારી ભોગવે છે, એમ તેને લાગ્યું. હવે તે ધીરજ રાખી શકી નહિ. જો તેનાથી બન્યું હોત તો તે તેજ વખતે ઊડીને પહોંચી જાત. તેજ દિવસે તેણે ઘરની ગોઠવણ કરીને પુત્રની પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

(૪)

લગભગ એક માસ પછી રમેશચંદ્ર યાત્રા કરીને પાછો આવ્યો. તેણે ગાંડાની પેઠે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. આજે તેના મોઢા પર તે આનંદ દેખાતો નથી, તેનાં નેત્રોમાં તે પ્રફુલ્લતા નથી, તેના મુખ પર નિરાશાની છાયા છવાઈ ગઇ, તેનું શરીર સુકાઇ ગયું, ઘણા દિવસનો ઉજાગરો હોય તેમ તેનું મુખ ઝાંખું થઇ ગયું. આજે તેની વિમળા પણ તેની પાસે નથી.

બીજે દિવસે રમેશચંદ્રને સખ્ત જવર આવવાથી તે બિછાના પર આળોટવા લાગ્યો અને વારંવાર માતાનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. માથા પર કોઈ શીતળ કર સ્પર્શ કરી તેના માથાની પીડા હલકી કરે એવી તેની ઇચ્છા હતી, પણ ત્યાં કોણ હોય ? ઓરડામાં વિમળાનું સ્મરણ કરાવનાર એક પેટી અને તેના ઉપર મૂકેલો એક આયનો, સિંદૂરની ડબ્બી, તેલની શીશી તથા એવીજ બીજી ચીજો જોઇને રમેશચંદ્રનું હૃદય ચિરાવા લાગ્યું. તે તાવમાં ને તાવમાં નિઃશ્વાસ મૂકતો મૂકતો વિચારવા લાગ્યો.

“ હાય ! શાથી આમ થઇ ગયું ? વિમળાએ તે દિવસે મને કહ્યું હતું કે, ‘ માતાને દુઃખી કરી કોઇ સુખી થઇ શકતું નથી.’ હે માતા ! શું તને દુઃખ દેવાથી, તારા પર નિરર્થક ગુસ્સે થવાથીજ મારી આ દશા થઇ છે ? હાય ! મેં પાપીએ માતાની ખબરજ લીધી નહિ–પત્ર પણ લખ્યો નહિ ! ” આવા વિચાર કરતાં કરતાં રમેશચંદ્રની આંખોમાંથી અશ્રુઓનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. શોકને લીધે જવરનો વેગ વધ્યો. જ્યારે જ્યારે તેને ભાન આવતું, ત્યારે ત્યારે તે દુખથી કહેતો: “ માતા ! હે માતા ! તું ક્યાં છે ? મને ક્ષમા કર.” એવા સમયે કોઈ તેના માથા પર હાથ ફેરવી રહ્યું છે, એમ તેને લાગ્યું; હાથનો સ્પર્શ અત્યંત શીતળ અને શાંતિદાયક હોવાથી તથા તે ફેરવનારના હૃદયમાં વહી રહેલા પ્રભુપ્રાર્થનાના બળથી રમેશચંદ્રની પીડા કમી થઇ ગઈ. તે ચકિત થઇને બેઠો

થયો. અંધારામાં કોઇ તેના પલંગ આગળ ઊભું રહી તેના તરફ જોઇ રહ્યું છે, એમ તેને દેખાયું. રમેશચંદ્રે કંપતા સ્વરે પૂછ્યું: "કોણ છે?"

"બેટા રમેશ! એ તો હું છું બેટા! આટલો બધો દુઃખી થયો તોપણ મને પત્ર સરખો લખ્યો નહિ?"

રમેશચંદ્રે વિસ્મિત થઇને કહ્યું: "અરે! કોણ માતાજી!! તું અહીં ક્યાંથી?"

માતા દુઃખી થઇ બોલી: "બેટા! એ તને કેવી રીતે કહું? તને ખબર નથી કે માતાનો જીવ કેવો હોય છે?"

માતાનો સ્નેહ કેવો હોય છે અને તે સ્નેહના બળને લીધે કુદરતના નિયમને અનુસરીને ગમે તેટલે છેટે પણ રોગશય્યા પર પડેલા પુત્રના દુઃખના પોકારો કેવી રીતે સાંભળી શકે છે, તેનો ખ્યાલ પણ રમેશ જેવા પુત્રોને આવતો નથી. સ્વપ્નમાં પણ પુત્રની વિપત્તિ જોઇને માતાના જીવના ટુકડે ટુકડા થઇ જાય છે. સંસારમાં 'માતાનો સ્નેહ' કોઇ સાથે સરખાવી શકાતો નથી.

તે વૃદ્ધ સ્ત્રી રમેશચંદ્રની પાસે બેસી ગઇ અને તેના બરડા પર હાથ ફેરવતી ફેરવતી કહેવા લાગી: "બેટા! આજ સુધી તેં તારી ખબર મોકલી નહિ તેથી મારો જીવ ઝાલ્યો રહ્યો નહિ."

રમેશચંદ્રે જ્વરથી તપેલા હાથ વડે માતાના હાથ દબાવી દુઃખી અવાજે કહ્યું: "માતા! સારું થયું કે તું આવી. તેં તે દિવસે ઘણી ઉત્કંઠાથી કાશી જવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી; પરંતુ તે સમયે હું તને ઓળખી શક્યો નહિ ને તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શક્યો નહિ. ચાલ, હવે તને કાશી લઈ જાઉં. હવે હું અહીં નહિ રહું. તને કષ્ટ આપી અને તારા પર નાહક ગુસ્સે થઇને હું મૂર્ખ મુસાફરીનું સુખ ભોગવવા ગયો હતો, તેનું ફળ મને સારી રીતે મળ્યું." આટલું કહેતાં કહેતાં રમેશચંદ્રનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો. તેની વૃદ્ધ માતા સમજી કે, તે જ્વરની પીડાથી આવું બડબડે છે. તેણે રમેશચંદ્રને છાતીસરસો ચાંપીને કહ્યું: "રમેશ! તને શું થયું છે? તું ગાંડાની માફક શું કહે છે તે મારાથી સમજાતું નથી. ઘરમાં અંધારું થઇ ગયું છે, હજુ સુધી દીવો પ્રકટ્યો નથી, વહુ ક્યાં ગઇ છે?" રમેશચંદ્રે કાંઇ પણ ઉત્તર નહિ આપવાથી તે "વહુ, વહુ" કહીને હાંક મારવા લાગી.

રમેશચંદ્રની છાતી ફાટવા લાગી. તેણે માતાના ખોળામાં

માથું મૂકીને કહ્યું: "મા! કોને બોલાવે છે? અહીં તો કોઇ નથી!!"

માતાએ અશ્ચર્યથી કહ્યું: "વહુ ક્યાં છે?"

રમેશચંદ્રે કહ્યું: "મણિકર્ણિકાના ઘાટ પર." રમેશચંદ્રની આંખો આંસુથી ભરાઇ ગઈ. તેણે કહ્યું: "હે માતા! મારા પર અપ્રસન્ન થતી નહિ. હું તને સર્વ વૃત્તાંત કહું છું."

"જ્યારે હું બીજી વખતે અહીં આવવાનો હતો ત્યારે તેં કાશી જવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી; પરંતુ મેં પાપીએ તને ખર્ચનું બાનું બતાવ્યું અને અહીં આવ્યા પછી સર્વને લઇ પ્રયાગ–કાશી વગેરે તરફ ફરવા ગયો. કાશીમાં તેને એકાએક કોલેરા થઇ આવ્યો. અનેક ઉપાયો કર્યા તોપણ તેને મટ્યું નહિ; આખરે તેને હમેશને માટે કાશીમાં મૂકીને હું અહીં આવ્યો. માતા! હું તારી સાથે કપટ રમ્યો, તેનું મને ફળ મળ્યું." આટલું કહી તેણે માતાના પાલવમાં મોઢું સંતાડી રડવા માંડ્યું. પુત્રની વાત સાંભળીને માતાનો તો જીવજ ઊડી ગયો. પછી તેણે દુઃખી સ્વરે કહ્યું: "હાય! એક મહિનામાંજ આવું થઇ ગયું?" તે પુત્રને વળગી પડી અને રડવા લાગી.

રમેશચંદ્ર માતાના પાલવમાં મોઢું સંતાડીને એક નાના બાળકની માફક રડી રહ્યો છે અને તેની વૃદ્ધ માતા પોતાના હૃદયનો સઘળો સ્નેહ વરસાવીને તેને સાંત્વના આપી રહી છે! માતા અને પુત્રનું આ દારુણ કષ્ટ જોનાર પરમેશ્વર સિવાય અન્ય કોઈજ નહોતું. માત્ર દીવાલ પર રમેશ અને વિમળાનો એક ફોટો લટકી રહ્યો છે અને જાણે કે વિમળા રમેશચંદ્રની ખુરશીની પાસે ઊભી રહીને તેને નીચે પ્રમાણે કહી રહી હોય એવું લાગે છે:

"આજેજ તમે માતાને ઓળખી છે, તેથી હું મર્યા પછી પણ સુખી થઇ છું. મારી એજ છેલ્લી પ્રાર્થના છે કે, હવે તમે કદી પણ માતાના સ્નેહમાં સંદેહ કરતા નહિ. માતાના સ્નેહમાં બનાવટીપણું કે સ્વાર્થ હોતાંજ નથી. હવે માતાની ખૂબ સેવા કરી તેની આજ્ઞાનું પાલન કરજો. જ્યારે તમે માતાને સુખી કરવા માટે તનતોડ મહેનત કરશો, ત્યારેજ તમે સુખી થશો."

રમેશચંદ્ર માતાના પ્રાણ સાથે પ્રાણ મેળવી નાના બાળકની માફક રડતો રડતો માતાના ખોળામાંજ ઊંઘી ગયો.

૫૦—खरुं व्रत

" કેમ, યમુબાઈ! આજે તો કંઈ વ્રત–તપમાંજ ડૂબી ગયાં લાગો છો ? હું ક્યારનીએ તમારી પાસે આવીને ઊભી છું, પણ જાણતાંએ નથી."

"આવો બહેન ! આ પંદર દિવસ પછી ચાતુર્માસ પૂરા થઇ જશે એટલે કંઇ થાય એટલું તો કરી લેવું જોઇએ ને ? તમારા જેવાં અંગ્રેજી ભણેલાંઓને તો કંઇ અમારાં અજ્ઞાન લોકોનાં જપ, વ્રત થોડાંજ પસંદ આવવાનાં છે ?"

"જરા લખતાંવાંચતાં શીખ્યાં એટલે પોતાના આચારવિચાર છોડી દેવા એવું કંઇ થોડુંજ છે ? પણ બહેન ! એટલું તો ખરું કે, જેમ જેમ મન કેળવાતું જાય છે, તેમ તેમ તે આવાં બહારના દેખાવનાંજ વ્રતોમાં સંતોષ પામતું નથી. આપણું જ્ઞાન વધે તેવાં પુસ્તકો વાંચવા પાછળ વખતનો સદુપયોગ કરવો એમાં શું ખોટું ?"

" સુશીલા બહેન ! તમે તો સુધારાના વલણ પર ચઢી ગયાં લાગો છો. જો ચાતુર્માસમાં નીમ, ધર્મ ને વ્રત કરવાં, એ આપણો ધર્મ નથી તો કોનો પુરુષોનો છે ?"

"યમુબાઈ! આમ ક્રોધે ભરાશો નહિ."

" એમાં ક્રોધ શાનો ? પણ મારું કહેવું એવું છે કે, વાંચવાનું તો રોજનું છે, પણ ચાતુર્માસ કંઇ બારે માસ થોડાજ રહેવાના છે ? હું જરા સવારમાં દરિયે નહાવા જાઉં કે પીપળાની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળું કે દેવદર્શને જાઉં ત્યાં તો ઘરમાંથી બૂમ પાડી ઊઠે કે, "જોજે રાંધતાં મોડું ન થાય, મારે ઑફિસનો ટાઇમ થઇ જશે." આવા દહાડાઓમાં પણ આવો ત્રાસ ! આપણા સ્ત્રીના ધર્મ આપણે નહિ પાળીએ તો કોણ પાળશે ?"

"યમુબાઈ! સ્ત્રીધર્મ એટલે સવાર–સાંજ દેવમંદિરે જવું, નદી–દરિયે નાહવું, વડપીપળાની પ્રદક્ષિણા કરવી કે એવાં એવાં વ્રતો કરવાં એટલુંજ તમે સમજતાં લાગો છો; પણ પતિવ્રતાના ખરા

ધર્મોનું તો તમે ઉલ્લંઘનજ કરી નાખો છો. તમે એ ધર્મના બહારના દેખાવ ઉપર મોહી પડો છો અને આત્માને ભૂલી જાઓ છો. આપણા પ્રિય પતિની ઇચ્છાને માન આપવું, તેમનો બોલ ઉઠાવી લેવો અને તેમને તેમના કામમાં સરળતા કરી આપવી, એ આપણા પતિવ્રતાના ખરા ધર્મોનો આપણે કેટલો બધો અનાદર કરી દઇએ છીએ? નોકરી નવાઈની તો નથી, પણ તે કંઇ ઘરનું કામ છે? ત્યાં તેમને જરા મોડું થતાંમાં કેટલો ઠપકો મળે, એ તમે જાણો છો? આપણી અંધશ્રદ્ધાને લીધે એમને કોઇનો કડવો શુકન સાંભળવો પડે, તે કરતાં તો બહેન! આ વ્રતોથી આપણને સ્વર્ગનો દાંડો મળતો હોય તો તે ન મળે તોપણ બહેતર છે.

"યમુબાઈ, આ ચાતુર્માસનાં વ્રતો કરવાં અને એકાદ સ્વાદનો ત્યાગ કરવો એ તો ગૌણ બાબત છે. કેવળ તેટલું કરવાથીજ ધર્મ પાળ્યો એમ થઇ જતું નથી.

"અહીં રહેવા આવ્યાં તે પહેલાં જ્યારે અમે શરૂઆતમાં મુંબઇ આવ્યાં હતાં, ત્યારે કાવસજી પટેલના તળાવ આગળ એક માળામાં રહેતાં હતાં. તે માળામાં રહેનારા ઘણાખરા લોકો પૈસાદાર હતા. એમને તે વખતે આટલો પગાર નહોતો; એટલે મારા અંગ ઉપર જાતજાતનાં ઘરેણાં ક્યાંથી હોઈ શકે? હમણાં પણ ખરું પૂછો તો મને ઘરેણાં પર મોહ નથી. મુંબઇનાં માણસો બહુધા સંકુચિત વૃત્તિનાં હોય છે ને તેમાંએ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ તો વધારેજ. આથી મારી અને તેમની સ્થિતિ વચ્ચે અંતર હોવાથી તે લોકો મારી સાથે વાત કરવામાં પણ પોતાની ઇજ્જત ઓછી થઇ જાય, એમ માનતાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં હું મારો નવરાશનો બધો વખત વાંચવા-લખવામાં આનંદપૂર્વક ગાળતી; પણ પેલી માન-મરતબાવાળી સ્ત્રીઓને ઘરનાં માણસ જમીને કામધંધે જાય તે પછીનું હમેશનું કયું કામ હોય? એકાદ મોટા દીવાનખાનામાં કે ઓરડીમાં બધી નવરીઓ ભેગી મળે, એટલે નિંદાનું પ્રકરણ શરૂ થાય. ફલાણીનો ધણી આવો છે, ફલાણી બાઈ તેવી છે અને ફલાણીનાં અંગ પર તો એક ખોટા કાચનો કકડોએ નથી. એ પ્રમાણેની નકામી કુથલીમાંજ તેમનો દિવસનો ઘણોખરો વખત વીતે. આવું જોયા પછી ચાતુર્માસમાં આવી બાબતોમાં દૂર રહેવા માટે સાધ્વી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર વાંચવાનો મેં તો નિયમ રાખેલો છે.

"એક વખત ચાતુર્માસમાં આનંદીબાઇએ મને બોલાવીને

કહ્યું હતું કે, ‘ સુશીલા ! ચાલો, આપણે ચાતુર્માસનાં વ્રત લઇએ. આખો દિવસ વાંચ વાંચ શું કર્યા કરે છે ? તું હજી નાની છે એટલે તને ધર્મ શું, તેની શી ખબર પડે ? ચાલ, અમારી સાથે અમે કરીએ તેમ કરજે એટલે થયું. ’ હું આનંદીબાઇને સારી પેઠે ઓળખતી હતી. તેણે ધર્મના પડદા પાછળ રહીને જે આચરણો કર્યાં હતાં તેની મને સારી પેઠે માહિતી હતી. આથી મેં જરા ગુસ્સામાં આવીને તેને કહ્યું: આનંદીબાઇ ! ધર્મને વળી આડંબર શા ? વ્રત કરીને દેવને ફૂલપાણી ચઢાવ્યા કરવાં, એમાંજ કાંઇ ધર્મ આવી જતો નથી. મેં એક ધર્મગ્રંથમાં વાંચ્યું છે કે સ્ત્રીને પતિથી જુદા વ્રત, યજ્ઞ, ઉપવાસ વગેરે કરવાની જરૂર નથી. સાધ્વી સ્ત્રી તો પોતાના પતિની સેવા વડેજ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદીબાઈ ! વડપીપળાની સેવા કરવાને ખાતર પતિસેવામાં ન્યૂનતા આવે તો તેને બદલે પતિવ્રતા સ્ત્રીનું દૈવત જે પતિ, તેની સેવા કરવી એ શ્રેષ્ઠ નથી શું ?

“ પતિદેવની અવજ્ઞાથી અને તેમને અપ્રિય હોય એવાં કૃત્યો કરવાથી જરા સરખું પુણ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય ખરું ? સાધ્વી સ્ત્રી પતિની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઇ પણ કામ કરશે નહિ. હું ભલે વડપીપળાની પ્રદક્ષિણા નથી કરી શકતી, પણ મેં મારું સર્વાંગ પતિસેવામાં અર્પણ કર્યું છે, તો તેથી મને ધર્મની પ્રાપ્તિ નહિ થાય ? અને તમે શું અમારી હાલની રીત ચાલુ રાખીને પતિનો વધારે પ્રેમ મેળવી શકશો ?

“ અહલ્યા, દ્રૌપદી, સીતા, તારા, સાવિત્રી વગેરે સ્ત્રીઓને આપણે પૂજ્ય શા માટે માનીએ છીએ ? તેઓ પતિવ્રતા હતી તેટલાજ માટે ને ? પતિવ્રતા એટલે પતિનેજ પરમ દૈવત માની તેના સુખમાંજ સુખ અને દુઃખમાં દુઃખ માનનાર અને દેહ જુદો પણ આત્મા એક એવી ભાવના રાખે તે.

“ આ સાધ્વી સ્ત્રીઓએ બાહ્ય વ્રત-ધર્મને પ્રાધાન્ય આપ્યું હોત તો તેઓ આજે આટલી પૂજ્ય ગણાત ખરી ?

“ પોતાના સુકુમાર પગમાં કાંટા, કાંકરા ને પથ્થર વાગવાના ભય તરફ, ટાઢતાપનાં અસહ્ય કષ્ટ તરફ અને હિંસક પ્રાણીઓથી મરણના ભય તરફ શું સીતાદેવીએ જરા પણ લક્ષ આપ્યું હતું ? રાજમહેલનાં સુખોમાં અને ભયંકર વનવાસમાં સીતાદેવીએ ભગવાન રામચંદ્રનો સંગ છોડ્યો હતો શું ? નહિ; એટલુંજ નહિ

પણ તેમણે ઘણા આનંદપૂર્વક સ્વીકાર્યો હતો. આપણી હમણાંની સ્ત્રીઓની પેઠે ઘરેણાં માટે હઠ લઈને મોઢું નહિ ચઢાવતાં આનંદપૂર્વક કેવળ વલ્કલ જ ધારણ કરીને તેઓ આપણને ઉપદેશ આપી ગયાં છે, કે પતિ એ જ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું ખરેખરું ભૂષણ છે.

"દુર્દૈવથી કીચક સરખા દુષ્ટ કામાંધના મહેલમાં દાસી બનીને રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો; તોપણ તેમણે પોતાના પતિઓને એક પણ કડવો શબ્દ કે અસંતોષ જણાવ્યો નથી, તે સાધ્વી સ્ત્રી દ્રૌપદીનાં કેટલાં વખાણ કરીએ?

"આ સાધ્વી સ્ત્રીઓએ કરેલાં આચરણરૂપી વ્રતો આપણે પણ આચરવાં જોઈએ. તેમનાં ઉજ્જ્વલ ચરિત્રો આપણી નજર સમક્ષ રાખીને આપણે આપણું વર્તન સુધારવું જોઈએ.

"ચમુબાઈ! એટલું કહીને વખત થઈ ગયો હોવાથી હું ત્યાંથી મારે ઘેર ચાલી ગઈ.

"સુશીલા બહેન! આજે તમે મારી આંખમાં સારું અંજન કર્યું છે. હું આજ સુધી એ પ્રમાણે વર્તી શકી નથી, તેથી મને ઘણું ખરાબ લાગે છે. શેરડી અને એરંડો કાંઈ સરખાં હોઈ શકે? પણ આજે તમે મને ખરો માર્ગ બતાવ્યો છે.

"મને પણ શરૂઆતમાં તો વાંચવાનું કંટાળાભરેલું લાગતું હતું. વાંચવા બેસતાં ઘણું આળસ આવી જતું અને કેટલીક વખત એકએક શબ્દ વારંવાર ગોખવા છતાં પણ હું તેનો ચોખ્ખો ઉચ્ચાર કરી શકતી નહિ, ત્યારે મને ઘણું ખોટું લાગતું, પણ પછી ધીમે ધીમે તે આવડ્યું અને મને ઘણો આનંદ થવા લાગ્યો. સતી સાધ્વી સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર વાંચીને તો મારા મન ઉપર અજબ જ અસર થઈ છે તેના વડે જ હું જાણી શકી છું કે આપણે માટે પતિસેવા એ જ ખરું વ્રત છે. પતિનાં સુખ તે જ આપણાં સુખ અને તેમનાં

દુઃખ તે જ આપણું. એવી ભાવના એ જ ખરો ધર્મ છે."

"સુશીલા બહેન! હવે તો તમે મહેરબાની કરીને રોજ અહીં આવતાં રહેજો અને મને સારાંસારાં પુસ્તકો વાંચી સંભળાવજો. મને વાંચતાં આવડતું નથી, તેની ખોટ આજે જ માલૂમ પડી છે. હવે હું એમની પાસે અને તમારી પાસે થોડું થોડું કરીને શીખતી જઈશ."

"બહુ સારું, હવે જરા કંકુ આપો, બહુ જ મોડું થઈ ગયું."

"ના, જરા થોભો, ફરાળ કર્યા સિવાય આજે જવાશે નહિ."

છેલ્લાં ૪૦ વર્ષનો અમાપ્ય ગ્રંથ ઘણી સસ્તી કિંમતે

સુશ્રુત આયુર્વેદ

[ગુજરાતી સરળ અર્થ સાથે]

બે ગ્રંથમાં : પૃષ્ઠ ૧૩૭૨ : મૂલ્ય રૂા. ૧૫)

- આયુર્વેદિક સરજરી(વાઢકાપ)નો મહાન ગ્રંથ, જેમાં આધુનિક વૈદકથી પણ વધુ સૂક્ષ્મ વિચારણા, સિદ્ધાંતો અને રીતો આપેલ છે.
- આમાં એવાં સરળ સાધનો અને ઉપાયો આપેલાં છે કે જેથી કોઈ પણ વૈદ્ય કે દાક્તર આ ગ્રંથના અભ્યાસથી લોકસેવાની સાથેસાથે સારી અર્થપ્રાપ્તિ પણ કરી શકશે.
- સામાન્ય જીવનને ઉપયોગી એવી દિનચર્યા, ઋતુચર્યા, રસાયણ વગેરે ઘણી વાતો વિસ્તારથી સમજાવેલી હોઈ શરૂથી છેવટ સુધી આ ગ્રંથ વાંચનાર સામાન્ય વાચક પણ સારો લાભ મેળવશે.

આમાં નીચેના વિષયો વિસ્તારથી સમજાવેલા છે:

શલ્ય–(Ayurvedic Surgery) : વાઢકાપ કરીને વ્રણમાં રહેલા કાષ્ઠ, લોઢું, હાડકું, વાળ, નખ વગેરે કાઢવાની રીત, પરુ કાઢવાની, ગર્ભ કાઢવાના યંત્રનો ઉપયોગ કરવાની તથા ક્ષાર મૂકવાની રીત અને વ્રણોના પ્રકાર ઇત્યાદિ.

શાલાક્ય : કાન, નેત્ર, મુખ, જિહ્વા, નાસિકા વગેરે માથાનાં તમામ અંગોમાં થયેલા વ્યાધિઓ, તેમના પ્રકાર અને તે મટાડવાના ઉપાયો.

કાયચિકિત્સા : શરીરના દોષો, ધાતુઓ, મળ અને જઠરાગ્નિ દૂષિત થવાને લીધે થતા ભયંકર રોગો–તાવ, સન્નિપાત, ત્રિદોષ, અતિસાર, ક્ષય અને છાતીનાં અનેક દરદોની સમજ અને ઉપાયો.

ભૂતવિદ્યા : ભ્રમિત થયેલાઓના વળગાડને શાંત કરવાના ઉપાયો.

કૌમારભૃત્ય : (બાળઉછેરના પ્રકાર) બાળકોના અનેક રોગો ને ઉપાય.

અગદતંત્ર : ઝેરી પ્રાણીઓ–સર્પ, વીંછી, ઇયળ, ઝેરી કરોળિયા કે ઉંદર વગેરે કરડી ગયાં હોય, તેનાં વિષ ઉતારવાના ઉપાયો.

રસાયનતંત્ર : યૌવન, શક્તિ, આયુષ્ય, બુદ્ધિબળ વગેરે વધારવાના, તેને લાંબો વખત ટકાવી રાખવાના તથા રોગ દૂર કરવાના ઉપાયો.

વાજીકરણ : સામર્થ્ય આપનાર ઉપાયો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ ને મુંબઈ-૨